

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

AHMED RIZA

BİR JÖN TÜRK LİDERİNİN SİYASİ-ENTELEKTÜEL PORTRESİ

ERDEM SÖNMEZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

AHMED RIZA

BİR JÖN TÜRK LİDERİNİN SİYASİ-ENTELEKTÜEL PORTRESİ

Zindankapı, Değirmen Sokak, No:15, 34134 Eminönü/İstanbul

Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00

www.tarihvakfi.org.tr - yayin@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012

Yayıma Hazırlayan

Derya Önder

Kapak Resmi

Bogos Tarkulyan (Febüs Fotoğrafhanesi) 19 Eylül 1908.

Ömer Koç koleksiyonu, *II. Meşrutîyet'in 100. Yılı* sergi kitabı.

Kitap Tasarımı

Haluk Tuncay

Kitap Uygulama

Özlem Kelebek

Baskı

G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.

(0212) 629 00 24

Birinci Basım: Kasım 2012

ISBN 978-975-333-286-6

AHMED RIZA
BİR JÖN TÜRK LİDERİNİN
SİYASİ-ENTELEKTÜEL PORTRESİ

ERDEM SÖNMEZ

1981 yılında İzmir’de doğdu.
2005 yılında İTÜ İnşaat
Mühendisliği Bölümü’nden
mezun oldu. Yüksek lisansını
İstanbul Üniversitesi ve Siena
Üniversitesi Siyasal Bilgiler
Fakültesi’nde tamamladı.
*Annales Okulu ve Türkiye’de
Tarihyazımı: Annales Okulu’nun
Türkiye’deki Tarihyazımına
Etkisi (Başlangıçtan 1980’e)*
adlı bir kitabı, *Kebikeç*, *Praksis*,
Toplumsal Tarih gibi dergilerde
ve çeşitli kitap derlemelerinde
makaleleri yayımlanan Sönmez,
Bilkent Üniversitesi Tarih
bölümünde doktora çalışmalarını
sürdürmektedir.

SUNUŞ VE TEŞEKKÜR

Bu çalışma, birçok kişinin katkısıyla ortaya çıktı. Bu kişilerin başında, hocam Oktay Özel gelir. Oktay Özel ile çalışma imkânı bulmuş olmak, benim için bir şanstır ve kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Üzerimde büyük emeği olan diğer iki hocam, Özer Ergenç ve Kudret Emiroğlu'dur. Kendilerinin değerli yardımları ve sabrı sayesinde Osmanlıca metinleri okuyabilir hale geldim ve Osmanlı tarihine olan ilgim arttı; haklarını bir teşekkürle ödeyemem. Kurtuluş Kayalı ve Ahmet Özcan hocaların söyledikleri ve yazdıkları benim için hep teşvik edici ve ufuk açıcı oldu; kendilerine teşekkürlerimi sunmak üzerime borçtur. Burada, adlarını sonsuz teşekkürle anmam gereken diğer iki hocam, Fatmagül Bertay ve Mehmet Ö. Alkan'dır; mühendislik öğrencisi olduğum günlerden bugüne, daima bana destek oldular.

Başta Çağdaş Sümer olmak üzere, Coşkun Musluk, Fatih Yaşlı ve her metnin en titiz eleştirmeni Ozan Gürlek, bu kitabın taslağını okuyarak görüşlerini bildirdiler. Dostlukları ve çalışmanın içeriğine yönelik eleştirileri için kendilerine teşekkür ederim. Cengiz Yolcu, vakit ayırarak ihtiyacım olan bazı kaynakları İstanbul'dan gönderme inceliğini gösterdi; zahmetinden dolayı kendisine müteşekkirim. Fırat Korkmaz, Gözde Orhan, Emrah Altındış, Özgür Çataltepe, Emine Bademci, Kemal Yılmaz, Ezgi Doğru, Özgür Balkılıç, Baran Özyüksel, Celil Kaya, Cengiz Yönezer, Aylin Çakı ve Sedat Süsler dar zamanlardaki arkadaşlıkları ve sohbetleriyle güç verdiler; iyi ki varlar.

Sevgili annemin, babamın, kardeşimin ve dedemin sonsuz destekleri olmasaydı, bu çalışma ortaya çıkmazdı. Kendilerine edeceğim her teşekkür yetersiz kalır.

Son olarak, bu çalışmadaki bütün hataların ve savunduğum tezlerin sorumluluğu sadece bana aittir.

Erdem Sönmez
Ankara, 2012

İÇİNDEKİLER

Sunuş ve Teşekkür	v
Giriş	1
Birinci Bölüm: 19. Yüzyıl Düşünce Tarihi Çalışmaları İçin	
Bir Çerçeve Denemesi	9
Erken-Modern Dönem	13
Geçiş Devresi: III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri	25
İkinci Bölüm: “Meşrutiyetçiler”in Sonu,	
Meşrutiyetçilerin Başlangıcı	33
Şinasi: “Bildirir Haddini Sultana Senin Kanunun”	36
Namık Kemal: “Cemiyet-i Beşerde Umumun Kuvvetinden	
Büyük Kudret Yoktur”	43
Sonuç Yerine: “Bir İyi Padişahıtan ise Bir Fena Kanuna İtaat Hayırlıdır”	53
Üçüncü Bölüm: Bir Jön Türk Lideri: Ahmed Rıza	56
Hazırlık Yılları	61
Düşünsel Kaynakları ve Kuramsal Çerçevesi	62
Muhalefette İlk Dönem: Meşveret 1895	70
Birinci Ayrım: Ahmed Rıza-Mizancı Murad Kutuplaşması	74
İkinci Ayrım: 1902 Jön Türk Kongresi	86
Literatüre Dair: Ahmed Rıza Türk Milliyetçisi miydi?	97
Şiddet ve İhtilal Karşıtlığı	102
Avrupa Devletlerinin Müdahalesine Karşıtlık	110
1902 Sonrası Ahmed Rıza: Etkisini Kaybeden Düşün Adamı	114
Sonuç	132
Kaynakça	140
Dizin	159

Sevgili dedem Muammer Köker'e,

“Gaddar padişah istediği zulmü ... icra edebilmek için
evvela milletin ahlakını bozmuş...
Ermeni tepelemeye gelince sopasını kap an ayı sokağa atılıyor da,
vatanını ... kurtarmaya gelince kimse yerinden kılmıdamıyor.”¹

Yukarıdaki satırlar, bir Osmanlı aydını tarafından yazıldı. Bu Osmanlı aydını, literatürde birçok defa, oldukça hatalı bir değerlendirmeye, Türk milliyetçiliğinin temsilcisi olarak ele alındı.² Bu Osmanlı aydınının 1922 tarihli, temel amacı “İslam toplumları”ndaki “geri”liğin “Batı’nın Doğu politikası”ndan kaynaklandığını göstermek olan kitabı için,³ 2011 yılında yayımlanan iddialı bir çalışmada, “Jön Türk emperyalizm tasavvuru” nitelemesi yapıldı.⁴ Bu Osmanlı aydını, artık alanında otorite kabul edilen bir ismin *opus magnum*’u sayılan çalışmasında, dolaylı da olsa, “Fransız dış politikasına hizmet” etmekle itham edildi.⁵ Aynı ismin bir başka kitabında, bu Osmanlı aydınının çıkardığı *Meşveret* gazetesi için, “Fransız gizli servisinin denetimi altındaydı ve onun tarafından finanse ediliyordu” satırları kaleme

-
- 1 Ahmed Rıza, “İhtilal”, *Meşveret*, no: 29, 21 Şaban 1315-14 Kanun-ı Sâni 1898, s. 3.
 - 2 Çalışmanın üçüncü bölümündeki bir alt başlıkta doğrudan bu konuyu tartıştığım için, burada söz konusu durumu belirtmekle yetiniyorum.
 - 3 Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale En Orient*, Les Editions du Ministre de la Culture, Ankara, 1990.
 - 4 Doğan Gürpınar, *Ulusalılık: İdeolojik Önderlik ve Takipçileri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 361.
 - 5 Kemal H. Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, (3. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 406.

alındı.⁶ Hiçbir mesnede dayandırılmadan dile getirilen bu türden ifadelerle karşı, İlber Ortaylı'nın Yeni Osmanlılar bağlamında yazdığı, bu aydınların "Avrupa'nın oyuncuğu olduğu gibi tezler, abartılı düğüm olaylarla, conspirative bir tarihçi üslubuyla kaleme alınmıştır"⁷ satırlarını hatırlamanın zamandır.

Peki, hakkında bunca öznel değerlendirmeler yapılan bu Osmanlı aydını kimdir? Ahmed Rıza, 1858 yılında İstanbul'da doğmuştur.⁸ Eğitim hayatının ana durakları, Mekteb-i Sultani ve Fransa'daki Grignon Ziraat Okulu'dur. Gençlik yıllarına ilişkin ilginç bir anekdot, bu dönemde avcılıkla uğraşması⁹ ve avcılık üzerine bir kitap kaleme almış olmasıdır.¹⁰ Çalışma hayatının iki durağı ise Tercüme Odası ve Bursa Maarif Müdürlüğü'dür. Ancak devlet hizmetindeki çalışma hayatı uzun sürmez. 1889'a geldiğinde, Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümü dolayısıyla açılan sergiyi ziyaret bahanesiyle izin alarak Paris'e gider ve kısa bir süre sonra da devletteki görevinden istifa eder.

Paris'e varışının ardından kuramsal çerçevesinin önemli öğelerinden biri olan pozitivizm üzerine çalışmalarını yoğunlaştırır. Padişah'a ıslahat layihaları yollar. Ancak, Abdülhamid idaresi, gönderilen layihaları sessizlikle öldürme yolunu seçince, layihaları yayımlar. Bu yayın faaliyetinin geniş yankı

6 Kemal H. Karpat, *Elitler ve Din: Osmanlı'dan Günümüze*, (3. baskı), çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 257.

7 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (15. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 271.

8 Ahmed Rıza'nın doğum tarihine ilişkin farklı kaynaklarda farklı bilgiler veriliyor. Sina Akşin ve Ahmed Bedevi Kuran, Eylül 1857 derken; Şerif Mardin 1859 tarihine işaret ediyor. Ziyad Ebüzziya ve Ahmed Rıza'nın yeğeni Osman Hami ise Ahmed Rıza'nın 1858 yılında doğduğunu kaydediyor. Ahmed Rıza'nın yeğeni Osman Hami'nin ve Ziyad Ebüzziya'nın verdiği tarihi esas alıyorum. Bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (3. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 42. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Çelçüt Matbaası, İstanbul, 1959, s. 438. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, (9. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 174. Osman Hami, "Ahmed Rıza Bey'in Kısa Biyografisi", *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası* içinde, çev. Ziyad Ebüzziya, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1982, s. 14. Ziyad Ebüzziya, "Ahmed Rıza Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988, s. 124.

9 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: İkinci Cüz, Asker*, Mısır, 1323, s. 24.

10 Ahmed Rıza, *Renhümâ-yı Sayyâd*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1293.

uyandırmasının etkisiyle, *İttihad-ı Osmanî Cemiyeti* kendisiyle iletişime geçer. Ahmed Rıza ile Cemiyet arasında yapılan görüşmelerin ardından, kendisinin önerisiyle Cemiyet'in adı *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti* olarak değiştirilir. İsmiyle özdeşleşecek olan *Meşveret* gazetesini, Aralık 1895'ten itibaren Cemiyet adına Osmanlıca ve Fransızca olarak yayımlamaya başlar. Böylelikle, ana başlıkları, anayasal ve parlamenter yönetimin tesisi, Osmanlı unsurları arasındaki birliğin pekiştirilmesi ve İmparatorluğa Avrupa devletlerinin müdahalesinin önlenmesi olan muhalefet faaliyeti de başlamış olur.

Ancak, görüşleri ve bazı özellikleri, Jön Türk hareketinde yarılmalara yol açar. Bu nedenle, Cemiyet içindeki formel konumu birçok defa değişir. Fakat Cemiyet içindeki konumu ne olursa olsun, diğer birçok Jön Türk liderinin aksine, Abdülhamid idaresiyle hiçbir koşulda uzlaşmaması kayda değerdir. Bu tutum, tüm yaşamı boyunca adıyla birlikte anılacak büyük bir saygınlık ve ünü de beraberinde getirir. Abdülhamid karşıtı mücadelesindeki söz konusu sürekliliğin de etkisiyle, 1902 yılında toplanan I. Jön Türk Kongresi'ndeki iki ana gruptan birinin lideri pozisyonundadır.

Kongre'nin ardından, *Şura-yı Ümmet* gazetesini çıkarmaya başlar. Ancak, siyasi eylemliliğin neredeyse söz konusu olmadığı birkaç yılın ardından, kendisinden sonraki kuşağa mensup aksiyonerler tarafından Cemiyet'te küçük bir role sahip "ağabey" konumuna indirgenir. Artık Abdülhamid karşıtı hareket, entelektüel bir "münazara derneği" görünümü arz etmekten ziyade, amacı iktidarı ele geçirmek olan bir örgüte evrilmiştir. Ahmed Rıza ise bu dönemde söz konusu aksiyonerliğe karşı tereddütlerini dile getirir de, karar süreçlerinde kayda değer bir tesire sahip değildir. Ve II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayacak fitil ateşlendiğinde, Ahmed Rıza'nın bu gelişmede hemen hiçbir etkisi yoktur.

Meşrutiyet'in ilanının ardından İstanbul'a gelir. Yapılan törenlerde "Ebu'l-ahrar", hürriyetçilerin babası, sıfatıyla karşılanır. Adı meşrutiyetle özdeşleşmiş bir şahsiyet olarak, Meclis-i Mebusan başkanlığına getirilir. Öte yandan, siyasete katılım ve siyasetin belirlenmesi bakımından geri planda bırakılmıştır. Ancak siyaseten tüm etkisizliğine rağmen, adı bir bayraktır. 31 Mart Vakası sırasında, hedef tahtasındadır. O kadar ki, dönemin Adliye Nazırı, Ahmed Rıza sanılarak, linç edilir.

31 Mart olaylarından bir süre sonra, İttihat ve Terakki'yi istibdat taraftarı olmakla eleştirmeye başlar. Bu süreçte Cemiyet'ten tam anlamıyla dışlanır ve Meclis Başkanlığı'ndan çekilir. Çok geçmeden, Padişah tarafından Meclis-i

Ayan azalığına atanır. Birinci Dünya Savaşı sırasında, İttihat ve Terakki hükümetlerine oldukça şiddetli muhalefet eder. Eleştirilerinin ana konusu, İmparatorluğun Savaş'a girişi ve Ermeni tehcidir. 1918 yılında Vahdetin tarafından Ayan reisliğine atanır. Görevden azledildikten sonra, yeniden Paris'e gider. Lozan Andlaşması'nın imzalanmasının ardından, İstanbul'a döner. 1920-23 paradigmasına uzak bir Osmanlı aydını olarak, yeni dönemin seçkinleri arasında yer almaz. Hayata gözlerini yumacağı Şubat 1930'a kadar sakin bir hayat sürer.

Her bakımdan olağandışı sayılabilecek bu yaşamöyküsünün tarihsel önemi, Ahmed Rıza'nın, Jön Türk muhalefetine başlangıcından 1905'e dek geçen döneminde, hareketin birçok bakımdan başideoloğu olmasıdır. Ahmed Rıza'ya bu dönemde atfedilen önemin ve değerin anlaşılması için, Şevket Süreyya Aydemir'in yaptığı bir mülakatın sunulması yeterlidir. Aydemir'in, Jön Türk hareketinde yer almış ve 1908 sonrasında önemli sorumluluklar yüklenmiş olan Doktor Nazım'a, "1908 öncesinde Türkiye'nin geleceği için ne düşündünüz" sorusuyla başlayan mülakatın devamı şöyledir:

"-Biz 1293 (1876) Mithatpaşa Kanunuesasisi'nin iadesini istiyorduk. -Bu Kanunuesasi'nin (Anayasanın) ana hatları neydi? -Vallahi doğrusunu isterse-
niz ben bu Kanunuesasi'yi görmedim. İçinde ne olduğunu da hiçbir zaman öğrenemedim. Ama bizim gençliğimizde, yani biz Paris'te çalışırken, Ahmet Rıza Bey'in, onu gördüğüne ve okuduğına inanırdık."¹¹

1872 Selanik doğumlu Doktor Nazım'ın, 1858 İstanbul doğumlu Ahmed Rıza hakkında söyledikleri, meşrutiyet hareketinin farklı kuşakları arasındaki ayrımlara ilişkin fikir vericidir. Namık Kemal'den 18 yaş küçük ve Enver Paşa'dan 23 yaş büyük Ahmed Rıza, Yeni Osmanlılar ile İttihatçılar arasındaki Jön Türk kuşağının önemli bir mensubudur.¹² Tam da söz konu-

11 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, (22. baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 233-234.

12 Yeni Osmanlı, Jön Türk ve İttihat ve Terakki kuşakları arasındaki ayrımlara ilişkin bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 60. M. Şükrü Hanioglu, "İttihatçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 249. Suavi Aydın, "İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, Mehmet Ö. Alkan (der.), (6. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 117-128.

su mensubiyet, Ahmed Rıza'nın hayatı ve düşünce yapısını kendiliğinden önemli hale getirir. Zira hayatı ve düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet hareketinin erken ve geç safhalarından izler taşır. Öyle ki, Yeni Osmanlıların büyük bölümü gibi, bir dönem Tercüme Odası'nda çalışır. Ardından yurtdışına çıkarak, meşrutiyetçi bir çerçevede Osmanlıcılık ideolojisine bağlı muhalefetini, esas olarak entelektüel bir faaliyet ekseninde yürütür. Yeni Osmanlılarda İslam'a verilen ağırlık, Ahmed Rıza'nın düşünsel yapısında, yaşadığı dönemin ruhuna uygun olarak yerini pozitivistliğe bırakmışsa da, Ahmed Rıza da öncelleri gibi İslamiyet'in "ilerleme"ye faydasına dikkat çeker. Kendisinden sonraki kuşağın zihniyetinde belirleyici bir yeri olmayan eğitimin önemine, kendisinden önceki kuşak gibi ısrarla vurgu yapar. Düşünsel derinliği, Yeni Osmanlılar kadar rafine olmasa da, İttihatçılar gibi eklektik değildir. Yazdıkları ve politik faaliyeti değerlendirildiğinde, tutarlı bir hatla karşılaşılır. Pozitivizm üzerine doğrudan yazmamış olmasına ve dolayısıyla pozitivistliği benimsemesinin etraflı bir okumanın ürünü olup olmadığına ilişkin göstergelerin zayıflığına rağmen; siyasal ve toplumsal görüşlerini pozitivistlikle bağdaştırmaya özen göstermesinin, söz konusu tutarlılıkta pay sahibi olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan, "devlet"le olan ilişkileri ve dolayısıyla muhalefet zihniyeti, Yeni Osmanlılardan çok, kendisinden sonraki İttihatçılara benzer. Muhalefet yıllarında Yıldız'la olan ilişkisi esnek değil, uzlaşmazdır. Bunun yanında, kendisinden sonraki kuşakla, Doktor Nazım gibi kilit isimler aracılığıyla organik bağı söz konusudur. Muhalefet hareketinde etkin olduğu yıllar boyunca karşı çıktığı şiddet araçlarının kullanılmasına, kendisinden sonraki kuşak tarafından başvurulmasıyla ilanı sağlanan II. Meşrutiyet'le başlayan dönemin ilk evresinin en prestijli ismidir. Öte yandan, Osmanlıcılık idealine bağlı bir figür olarak, kendisinden sonraki kuşağın benimseyeceği Türk milliyetçiliğiyle arasındaki mesafe belirgindir. Söz gelimi, Ziya Gökalp'e göre Ahmed Rıza, çok daha kozmopolit bir Osmanlı aydınıdır.

Ancak söz konusu kuşaklar arasındaki tüm farklılıklara rağmen, üç hareketin de nihai amacı önünde sonunda aynıdır: Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal ve parlamenter yönetimin tesisi. Bu bağlamda, 19. yüzyıl düşünce tarihi literatüründe, üç kuşağın da siyasal modelinin Batı'dan mülhem oldu-

Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 43. Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (2. baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 19.

ğuna ilişkin kuvvetli bir vurgu vardır. Literatürde sürekli olarak yeniden üretilen bu vurguya bir örnek vermek gerekirse, Şerif Mardin’e göre, *İttifak-ı Hamiyet*’ten başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki meşrutiyetçi hareketlerin mensupları, toplumsal ve siyasal tasarılarını Avrupa siyasal düşünce ve pratiğinden edinmiş kişilerdir.¹³

Bu vurguya kategorik olarak karşı çıkmak, elbette doğru olmaz. Zira Osmanlı İmparatorluğu’nun “Batı dünyası” ile bütünleştirilmesi, gerçekten de İmparatorluk’taki meşrutiyetçi hareketlerin başat siyasi saiklerindendir. Dolayısıyla Yeni Osmanlı, Jön Türk ve İttihat ve Terakki hareketleri üzerine literatürdeki sözü edilen vurgunun, tarihsel gerçekliği azımsanmayacak oranda yansıttığı söylenebilir. Ancak, bu kuşakların siyasal tasarılarının tek kaynağı olarak Avrupa’daki anayasal yönetimleri işaret eden yaklaşım, Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlama mücadelesi veren 19. yüzyıldaki meşrutiyetçi hareketleri, 17. ve 18. yüzyıllardaki öncellerinden kopartarak ele almakla maluldür. Dolayısıyla, bu tutum, Yeni Osmanlı, Jön Türk ve İttihat ve Terakki hareketlerinin siyasal iktidarın paylaşılmasını kurumsallaştırmak olan nihai amacını, 19. yüzyılı önceleyen iki yüzyıl boyunca, Osmanlı padişahının siyasal yetkilerini sorgulamaya ve sınırlamaya yönelik iddia ve eylemlerden soyutlayarak değerlendirir.

Bu çalışmanın önde gelen amaçlarından biri, söz konusu tek boyutlu değerlendirmeye şerh düşmektir. Dolayısıyla, bu kitabın temel iddialarından biri, Ahmed Rıza’nın da önemli bir öznesi olduğu 19. yüzyıldaki meşrutiyetçi hareketlerin tarihsel bağlamı olarak,¹⁴ 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı siyasal yapısında yer alan ve padişahın iktidar alanını sınırlama mücadelesi veren politik konumlanışın önerilebileceğidir.

Buradan hareketle, ilk bölümde, 17. yüzyıl başlarından II. Mahmud döneminin sonuna dek geçen süreçte, Osmanlı siyasal yapısının evrimini izleyeceğim. İkinci bölümde, Ahmed Rıza’nın düşünsel kaynakları arasında belirleyici konumda olan Şinasi ve Namık Kemal ile 19. yüzyıl öncesinde

13 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, New York, 2000, s. 21.

14 Bu noktada, bu çalışma kapsamında içeriğini tartışmadığım ancak Yeni Osmanlılara ilişkin son derece önemli bir makale için bkz. Butrus Abu-Manneh, “The Porte and the Sunni-Orthodox Trend in the Later Tanzimat Period”, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* içinde, The Isis Press, İstanbul, 2001, s. 125-140.

Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlamak isteyen öznelar arasında süreklilik ilişkisi olabileceğine dair işaretleri göstermeye çalışacağım. Sonraki bölümde, Ahmed Rıza'nın hayatını ve düşünsel yapısını, mevcut literatüre eleştirel bir perspektiften bakarak incelemeye çalışacağım. Bu kısımda esas olarak, Ahmed Rıza'nın Jön Türk hareketinde birinci dereceden bir özne olduğu dönemdeki faaliyetlerine yoğunlaşacağım. Sonuç bölümünde ise Ahmed Rıza'nın ve Ahmed Rıza üzerinden Jön Türklerin, ilk iki bölümde formüle ettiğim tarihsel bağlam çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini tartışacağım. Başka bir deyişle, bu tartışma üzerinden Ahmed Rıza'yı önerdiğim tarihsel bağlama yerleştirmeye çalışacağım.

Son olarak, bu kitabın ele aldığı sorunsal ve konularda, son sözü söylemek gibi bir iddiası bulunmuyor. Bu kısa çalışma, yaşadığı dönem, hayatı ve düşünsel yapısı birçok bakımdan ilgi çekici olan Ahmed Rıza üzerine sınırlı bilgi içeren literatüre¹⁵ bir parça katkıda bulunabilirse, amacına ulaşmış olacaktır.

15 Bu noktada Ahmed Rıza üzerine Fransa'da yazılan iki doktora tezi zikredilmeli. 2007'de Enes Kabakçı tarafından yazılan teze herhangi bir veritabanından ve yazarın kendisinden ulaşma imkânım olmadı. Şükrü Hanioglu'nun bir yazısından, Şubat 2012'de de Erdal Kaynar tarafından Ahmed Rıza üzerine bir tez yazıldığını öğrendim. Henüz tamamlanmış bu tezi de edinme ve inceleme fırsatı bulamadım.

19. YÜZYIL DÜŞÜNCE TARİHİ ÇALIŞMALARI İÇİN BİR ÇERÇEVE DENEMESİ

Yakın dönem Türkiye tarihi üzerine olan literatürde 19. yüzyıl Osmanlı tarihi ele alınmadan, 20. yüzyıl Türkiye tarihinin anlaşılamayacağına dair haklı bir vurgu vardır. Oysa 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin anlaşılması söz konusu olduğunda, 17. ve 18. yüzyıllara ilişkin benzer bir vurguya, çoğu zaman rastlanmaz. Literatürde yakın dönem Türkiye tarihi, genellikle, III. Selim dönemiyle başlatılır. Bu dönemi önceleyen tarihsel süreç ise “gelecekteki olarak bilinen dönem” tasnifiyle, bir bakıma rafa kaldırılır. Rifa’at Ali Abou-El-Haj’ın da vurguladığı gibi, bu yaklaşım, 19. yüzyılı önceleyen iki yüzyıllık dönemi, yakın dönem Türkiye tarihiyle ilintisiz görmesi nedeniyle; 17. ve 18. yüzyıllardaki siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşümleri ve söz konusu dönüşümlerin 19. yüzyıla bıraktığı mirası büyük ölçüde görmezden gelir.¹ Bu perspektiften mülahazalarla Türkiye tarihi okumasına göre, Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılın hemen öncesindeki siyasal yapısı, artık klasik hale gelen bir çalışmada, şöyle tasvir edilir:

İmparatorluk’ta toplum, Osmanlı ideolojisine göre kuramsal olarak katı bir ayrıma göre örgütlendi. Bu ayrım, vergi ödemeyen ve silah taşıma hakkına sahip yönetici seçkinler ile bunun tam tersi durumdaki reaya arasında biçimlenir... “Askerî” olarak adlandırılmış yönetici seçkinler, padişahın bütün hizmetkârlarından oluşuyordu: Ordu, kalemiye ve sultanın kapıhalkı... Ulema da yönetici seçkinlere dâhildi. Ancak, sultanın kulları, reaya ile karşılaştırıldığında birçok ayrıcalığa sahip olmalarına rağmen; bir sonraki yüzyılda gerçekleştirebilecekleri gibi, az çok özerk olan bir bürokratik/askeri elit hali-

1 Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Suny Press, Albany, 1991, s. 9, 10 ve 63.

ne gelememişlerdi. Henüz, sadece, emperyal iktidarın, sultanın isteğiyle tayin edilen, azledilen veya idam edilen enstrümanlarından ibarettiler. Bu durum, yönetici seçkinlerin en üst rütbelisi olan, sultanın *alter egosu* olarak görülen ve makamını elinde tuttuğu sürece hükümdarın bütün yetkileri kendisine verilmiş olan; ama aynı zamanda padişahın geçici isteklerine ve kaprislerine tamamen bağlı durumdaki sadrazam için de geçerlidir. 1800 yılına gelindiğinde, Osmanlı yönetim sistemi hâlâ patrimonyal olarak nitelendirilebilir. Sistem, esas olarak sultanın kapıhalkının bir uzantısıdır... Osmanlı sultanı, mutlak iktidarı temsil ediyordu ve kullarının birçoğu, sultanın otoritesinin temsilcileri olarak güce sahiplerse de, teknik olarak padişahın köleleriydiler.²

“Osmanlı sisteminin patrimonyal” bir yapıya sahip olması; saltanat makamından “az çok özerk bir bürokratik/askeri elit haline gelememiş olan sultanın kulları”nın, Osmanlı padişahının isteğine göre “tayin edilen, azledilen veya idam edilen enstrümanlarından ibaret” olmaları; sadrazamın, “padişahın geçici isteklerine ve kaprislerine tamamen bağlılığı”; Osmanlı yönetiminin “sultanın kapıhalkının bir uzantısı” olması; Osmanlı sultanının “mutlak iktidarı” ve “kul”larının “padişahın köleleri” olması gibi ifadelerin rengini verdiği, 19. yüzyılın hemen öncesindeki Osmanlı siyasal yapısına ilişkin bu okumanın, Osmanlı İmparatorluğu’nun “klasik dönem”i için bile geçerliliği artık son derece tartışmalıdır.³ Ancak, tam da Abou-El-Haj’ın dikkat çektiği gibi, 19. yüzyıl önceleyen tarihsel dönemin, yakın dönem Türkiye tarihi çalışmalarında yeterince gözetilmemesi, İmparatorluğun 15. ve 16. yüzyıllarına ilişkin sorunlu tezlerin 19. yüzyılın arifesine taşınmasına neden olur.

19. yüzyıl Osmanlı tarihi araştırılırken, 17. ve 18. yüzyıllardaki dönüşümün görmezden gelinmesine yönelik yaklaşıma mündemiç deformasyonların en önemlilerinden biri, “geleneksel bir yapı” olarak Osmanlı toplumu ve devletin Batı’dan ithal reformlarla modernleşmekten başka çaresi olmadığı önermesine ilişkindir.⁴ Bu önerme doğrultusunda, 19. yüzyıl başlarında

2 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, (3. baskı), I. B. Tauris, Londra, 1993, s. 13-14 ve 15.

3 Bu konudaki bir tartışma için bkz. Oktay Özel, “Bir Eleştirel Değerlendirme: Modern Osmanlı Tarih yazımında ‘Klasik Dönem’”, *Dün Sancısı: Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 91-116. “Klasik dönem”e atfedilen patrimonyalizme ilişkin bir tartışma için bkz. Erdem Sönmez, “Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi”, *Praksis*, no: 23, 2010, s. 39-62.

4 Abou-El-Haj, *age*, s. 62.

Osmanlı yönetim sistemi ve toplumsal yapısının kendini yenileyemez hale geldiği tespitiyle birlikte; bu yüzyıldaki reformların Batı'dan ithal edilerek, durağan Osmanlı toplumuna dayatıldığı iddia edilir. Dolayısıyla da 19. yüzyıldaki reformlar, daha önce örneği görülmemiş ve birdenbire gerçekleşen birer olguymuş gibi ele alınır.⁵

Sözü edilen yaklaşıma modern Türkiye tarihi üzerine olan literatürden birkaç örnek vermek gerekirse, Erik Jan Zürcher'e göre, "19. yüzyılda modern Türkiye'nin doğuşunun ilk evresi"ndeki başat gelişme, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın artan etkisi ve nüfuzu"dur.⁶ Benzer biçimde, Feroz Ahmad da "18. yüzyıl sonunda Batılılaşmanın sadece üst sınıf için lüks mallar ithal etmekten ibaret olduğu anlayışı"nın terk edildiğini ve "bunun yerine, gerçek Batılılaşmanın toplumu yeniden yapılandırmak ve bu temelde yeni bir devlet kurmak anlamına geldiği düşüncesinin benimsendiği"ni söyler.⁷ Ve "bu değişikliklerin en önemli sonucu" olarak, "sultana... sadık olmaya devam eden", "yeni bir bürokratlar sınıfının yaratılması" görülür. "Bu sınıfın üyeleri", 19. yüzyıl reformları sayesinde "ifadesini sadece sultanın kişiliğinde bulmayan devlete daha büyük bir sadakatle bağlı"dırlar ve "ülkeye Batılı fikirleri getirerek", "Avrupa'yı kendileri için bir model ve esin kaynağı olarak görürler". "Bu yeni bürokratlar sınıfına" göre, "modern Avrupa'nın gerçekleştirdiği başarıların temelinde... sultanın o zamana kadar mutlak olan otoritesinin anayasa ile sınırlandırılması" ilkesi vardır.⁸

Peki, genelde 19. yüzyıl Osmanlı tarihi, özelde de 19. yüzyıl Osmanlı düşünce tarihi çalışmaları için başka bir tarihsel bağlam söz konusu olamaz mı? Abou-El-Haj'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda yaşanan siyasi değişimin kaynağı, Avrupa'nın artan etkisinden ziyade, İmparatorluğun 17. ve 18. yüzyıllardaki siyasal yapısından devralınan miras ve sosyo-ekonomik içsel dinamiklerdir.⁹ Dolayısıyla, 19. yüzyıl reformlarının büyük çoğunluğu, iki yüz yıllık bir deneyimler ve çözümler zincirinin sentezi ve kökleri 17. yüzyıla uzanan bir dönüşüm sürecinin zirve noktasıdır.¹⁰

5 Abou-El-Haj, *age*, s. 62.

6 Zürcher, *age*, s. 2.

7 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, (3. baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 35.

8 Ahmad, *age*, s. 37.

9 Abou-El-Haj, *age*, s. 71-72.

10 Abou-El-Haj, *age*, s. 64-65.

Bu bölümde, Abou-El-Haj'ın söz konusu tespitinden hareketle, 19. yüzyıl Osmanlı düşünce tarihine ilişkin alternatif bir çerçeve oluşturulmaya çalışılacaktır. Sözü edilen çerçeveyi, büyük ölçüde, Abou-El-Haj'ın temellerini attığı ve Baki Tezcan'ın kapsamlı çalışmasıyla geliştirdiği,¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yüzyıllardaki siyasal yapısına ilişkin modelin üzerine inşa etmeye çalışacağım.¹² Bunun için, öncelikle, 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıl arifesine dek geçen süreçte Osmanlı siyasal yapısının evrimini izleyeceğim. Bu iz sürme sayesinde, 19. yüzyılın hemen öncesindeki Osmanlı siyasasının, yakın dönem Türkiye tarihi üzerine olan literatürdeki anlatıdan son derece farklı bir yapıya sahip olduğunu göstermeyi amaçlıyorum. Sonrasında ise III. Selim ve II. Mahmud dönemlerindeki merkezileşme ve modern devlet oluşum süreçlerini, 19. yüzyılı önceleyen iki yüz yıllık dönemdeki siyasal yapıyı göz önünde bulundurarak okumaya çalışacağım.

-
- 11 Baki Tezcan'ın söz konusu çalışması için bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- 12 Tezcan'ın, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı yönetici seçkinleri arasında saltanat üzerinde denetim kurulması gerekliliğinde ısrar eden ve Osmanlı padişahının mutlak otoritesine belli sınırlar getirmeyi hedefleyen grubu “meşrutiyetçiler” olarak adlandırmasına yönelik, gelmesi muhtemel anakronizmle ilintili eleştirilerin fazlaca önemli olduğunu düşünmüyorum. Bu doğrultuda gelecek eleştirilerin, 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı siyasal yapısını anlayabilmek açısından, Tezcan'ın modelinden daha yararlı olduğu kanısında da değilim. Öte yandan, Tezcan'ın ufuk açıcı kitabına ilişkin, bu çalışma bağlamında kayda değer olmayan, ancak gene de belirtilmesinde yarar gördüğüm eleştirileri, üç başlık altında toplamak mümkün. İlki, Tezcan'ın “2. İmparatorluk” olarak adlandırdığı dönemde Osmanlı siyasasını analiz ederken kullandığı çatışma teorisini, İmparatorluğun “klasik dönem”i söz konusu olduğunda tercih etmemesi, bu döneme ilişkin patrimoniyalizm anlatısını yeniden üretmesine yöneliktir. İkinci eleştirim, Tezcan'ın “2. İmparatorluğu” sosyo-ekonomik gelişmelerin bir sonucu olarak okumasına rağmen, söz konusu dönüşümlerin çocuğu olan “2. İmparatorluğun” miladını 1580'de sadrazam Semiz Ahmed Paşa'nın ölümü gibi bir bakıma tesadüfî bir tarihle başlatmasına dairdir. Gerçi, Tezcan, bu tarihin sembolik olduğunu söyler. Ancak, gene de bu noktanın üzerine yeniden düşünmekte fayda olabilir. Son olarak, Tezcan, “meşrutiyetçiler ve mutlakiyetçiler” arasındaki siyasi mücadelenin 19. yüzyıldaki taraflarını saptarken, Tanzimat bürokratlarını mutlakiyetçi cephe içerisinde okur. Ben, Tanzimat bürokratlarını “meşrutiyetçi cephe” içinde değerlendirmenin daha yerinde olduğunu düşünüyorum. Bu noktayı, ilerleyen sayfalarda ayrıntılandıracağım.

Erken-Modern Dönem

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda yaşadığı kapsamlı dönüşüm sürecinin sonuçlarından biri, güçleri askeri ve idari faaliyetlerden ziyade ekonomik etkinliklerden kaynaklanan toplumsal grupların, pazar ilişkilerinin yarattığı fırsatlardan yararlanarak, siyasal alana sızmasıdır.¹³ Bu yeni siyasal aktörler, Osmanlı yerleşik yönetici grubunun tüm itirazlarına rağmen, 16. yüzyılın sonlarında siyasal elitin safları arasında kendilerine sağlam bir konum edinmişlerdir.¹⁴ Siyasal elitin söz konusu genişlemesi, Osmanlı idari aygıtını, üye sayısı giderek artan siyasal seçkinlerin yeni katılımcılarını da içine alacak şekilde genişlemek ya da siyasal elit karşısında temsili bir konumla yetinerek politik süreç üzerindeki hegemonyayı kaybetmekten birinin tercihinin zorunlu kılan bir yeniden tanımlanma sürecine sokmuştur.¹⁵

Sözü edilen uzun süreli yeniden tanımlama sürecinde, saltanat makamının politik süreç üzerindeki hegemonyasını korumaya ve mutlak otoritesini yeniden tesis etmeye yönelik bazı müdahaleleri, Osmanlı siyasasında, 16. yüzyıl başlarındaki Saray'ın askeri gücü ve ulemanın entelektüel hegemonyasından mürekkep mutabakatın bozulmasına yol açar.¹⁶ Bu süreçte Osmanlı saltanat makamı, kendisi tarafından derlenen ve kanunnamelerde somutlaşan idare hukukunun yanı sıra, ulemanın yetki alanının bir parçası olan şer'i hukuku da kontrol edebilmek için çabalarını yoğunlaştırmış ve 1550-1650 arasındaki dönemde saltanattan önemli ölçüde özerklik kazanan ulema üzerinde daha sıkı bir denetim kurmaya çalışmıştır.¹⁷ Ayrıca, saltanat makamı, himayesindeki âlimleri, ulema hiyerarşisine aykırı olarak yüksek yargı mevkilerine atayarak, kendisini destekleyecek bir ulema kadrosu oluşturmaya yönelir.¹⁸

13 Tezcan, *age*, s. 11.

14 Baki Tezcan, "Bilim Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Bilimi Üzerine Düşünceler", *Hâkim Paradigmaların Ötesinde: Rifa'at Abou-El-Haj'a Armağan* içinde, Donald Quataert ve Baki Tezcan (der.), Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 170. Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 209.

15 Tezcan, *age*, s. 170-171. Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, University of California Press, Londra, 2003, s. 2 ve 135.

16 Abou-El-Haj, *age*, s. 59.

17 Baki Tezcan, "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography", *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (der.), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 195.

18 Tezcan, "Bilim Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Bilimi Üzerine Düşünceler", s. 188.

Ulemanın özerkliğine yapılan söz konusu müdahaleler sonucu Saray ile ulema arasındaki siyasal mutabakatın bozulması sürecine, 16. yüzyılda Osmanlı siyasal elitinin ve siyasasının yeniden yapılanmasında önemli rol oynayan etkenlerden biri olan, Osmanlı bürokrasisinin oluşumu eşlik eder.¹⁹ Cornell Fleischer'in de vurguladığı gibi, 16. yüzyılın ilk yarısından önce Osmanlı İmparatorluğu'nda "kâtiplik" görevlerini ilmiye mensupları yerine getirmişlerse de; ayrı bir meslek alanı olarak bürokrasinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Fleischer'e göre, özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde İmparatorluğun bürokratik gereksinimleri artmış ve yüzyılın ortalarına doğru bürokrasi, ilmiyeden bağımsız bir meslek çizgisi olarak gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde, Osmanlı bürokrasisi, nişancının ve başdefterdarın başkanlığındaki iki kalem üzerinden kurumsallaşma sürecine girer.²⁰ Bu kurumsallaşma, Haim Gerber'in romanesk ifadesiyle, padişah ve bürokrasi arasındaki büyük ve tutkulu rekabetin başlangıcıdır.²¹

17. yüzyıl boyunca İmparatorluk idaresindeki fonksiyonların daha da farklılaşmasıyla birlikte, Saray'da bulunan birçok idari kalem, müstakil kurumsal merkezlere dağılır ve Saray teşkilatının unsurları olmaktan uzaklaşır.²² Bu süreçte, sadrazam dairesinin fiziki olarak sultanın sarayından ayrıldığı 1654 yılı kayda değer bir öneme sahiptir. Bu gelişmeyle beraber, sadrazamın idaresi altındaki kalemler Osmanlı Sarayı'ndan ayrılmış ve ileride Bâb-ı Âli olarak anılacak sadrazam dairesi, İmparatorluk idaresinin merkezi haline gelmiştir.²³ Bu ilk fiziki ayrılmayı, bir süre sonra diğer idari makamların

19 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, New Jersey, 1986, s. 224-225. Ayrıca bkz. Rhoads Murphey, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century", *Poetics Today*, c. 14, no: 2, *Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Medieval and Early Modern Periods*, Yaz 1993, s. 426.

20 Fleischer, *age*, s. 34 ve 175.

21 Haim Gerber, "Osmanlı Sivil Toplumu ve Modern Türk Demokrasisi", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde, Kemal H. Karpat (der.), çev. Sönmez Taner, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 244.

22 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, New Jersey, 1980, s. 48.

23 Fatih Yeşil, *Ebubekir Râtib Efendi: Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 27-28. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (3. baskı), Cedit Neşriyat, Ankara, 2010, s. 221.

Saray'dan ayrılmaları izler. Örneğin, maliye bürokrasisi, Defterdar Kapısı adıyla 1676 yılında Saray'dan farklı bir yere taşınır.²⁴ Ve bu değişim, Linda Darling'in de vurguladığı gibi, hanedanla devletin aynı anlama gelmesinin değişme sürecinin anlaşılması açısından kayda değerdir.²⁵ Carter Findley de idari sistemin giderek artan bir biçimde sultanın sarayından özerkleşmesinin, yönetici seçkinlerin saltanat makamından ayrı bir yapı ve güçle ortaya çıkışlarını gösterdiğini iddia eder.²⁶ Böylelikle, 16. yüzyılın sonlarından itibaren bürokratlar, menfaatleri genellikle mutlakiyetçi padişahların çıkarlarından farklı bir politik güç olarak ortaya çıkarlar.²⁷ Ve ilerleyen dönemlerde, padişahı yönetim faaliyetinin merkezinden uzaklaştırarak, sultanın sarayını tedrici olarak seremonik işlevleri ifadan ibaret bir konuma indirgerler.²⁸

Öte yandan, bu dönemde, siyasal seçkinler arasındaki güç mücadelesi derinleşmiş ve bu mücadelede konumunu kuvvetlendirmek isteyen vezirler siyasal patronajlarını artırmışlardır.²⁹ 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında vezirler, devlet hizmetindeki sürekliliklerini sağlamak ve politik konumlarını kuvvetlendirmek amacıyla,³⁰ memur gruplarını ve kapıhalklarını genişletmişler³¹ ve statülerini babadan oğula geçirebilir hale gelmişlerdir. Dolayısıyla, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı politik örgütlenmesinin temel birimi hali-

24 Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999, s. 118.

25 Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1650*, Brill, Leiden, 1996, s. 78-79.

26 Findley, *age*, s. 47-48. Murphey, *agm*, s. 426.

27 Suraiya Faroqhi, "Politics and Socio-Economic Change in the Ottoman Empire of the Later Sixteenth Century", *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* içinde, Metin Kunt ve Christine Woodhead (der.), Longman, New York, 1995, s. 96. Ayrıca bkz. Amy Singer, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 155-172.

28 Tezcan, "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography", s. 187. Findley, *age*, s. 55.

29 Bu konuda bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, no: 94, 1974, s. 438-447.

30 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 90.

31 I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, Columbia University Press, New York, 1983, s. 89 ve 96.

ne gelecek olan vezir kapılarının, 16. yüzyıl sonlarında önemli güç odakları olarak ortaya çıktıklarını söylemek mümkündür.³² Bu alternatif güç odakları, hemen hiçbir zaman Osmanlı hanedan ailesinin saltanat hakkına karşı herhangi bir meydan okumaya girişmemekle beraber,³³ kendilerine verilen iktidar alanını artırmaya çalışmışlardır. Bu ise pratikte, sultanın iktidar alanından, kendi iktidar alanlarına güç transferi anlamına gelir ve dolayısıyla sultan ve vezirler arasındaki güç mücadelesini derinleştirir.³⁴

Son olarak, 16. yüzyılın ortalarından itibaren, yeni yükselen toplumsal grupların, maddi güçlerini ve sosyal statülerini güvence altına almak için sızdıkları Yeniçeri Ocağı, yüzyıl dönümüne gelindiğinde, oldukça politik bir aktör haline gelir. Cemal Kafadar'ın da altını çizdiği gibi, 17. yüzyıla girilirken, Yeniçeri Ocağı ve Kapıkulu sipahileri 16. yüzyıl ortalarına kadar tamamen askeri olan karakterlerini yitirme yolundadırlar ve bundan sonraki dönemde “askeri” ve “sivil” unsurlar arasındaki kaynaşmanın nicel boyutu ve toplumsal önemi giderek artar.³⁵ Bu dönemden itibaren, Osmanlı ordusu, çıkarları aleyhine olacak siyasalara karşı ciddi direnç gösteren bir güçtür ve Kafadar'ın deyişiyle mutlakiyeti engelleyen bir siyasi partinin veya temsili kurumun çekirdeği olarak görülebilir.³⁶ Tezcan da 17. yüzyıldaki yeniçeri ayaklanmalarından çıkarılması gereken sonuçlardan birinin, yeniçerilerin politik özerkliklerini sağladıkları ve kanıtladıklarına ilişkin olduğunu vurgular.³⁷

Tezcan'ın kapsamlı çalışmasına göre, bu bol politik aktörlü, yeni ekonomik ve sosyo-politik şartlar altında gelişen süreçte, Osmanlı saltanat makamının siyasi salahiyyeti ve bu salahiyyetin sınırlarının nasıl tahayyül edilmesi gerektiği gibi sorular yeniden yanıtlanmaya çalışılmıştır. Tezcan'a göre, 16. yüzyılın sonlarında, Osmanlı yönetici seçkinleri arasında saltanat üzerinde

32 Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York, 1993, s. 149 ve 285. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 80, 94 ve 95. Abou-El-Haj, *age*, s. 135-136.

33 Piterberg, *age*, s. 149.

34 Tezcan, *age*, s. 96 ve 99.

35 Cemal Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels without a Cause?”, *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz* içinde, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (der.), The University of Wisconsin Press, Madison, 2007, s. 117.

36 Kafadar, *agm*, s. 123 ve 129. Tezcan, *age*, s. 16, 156, 189 ve 199.

37 Tezcan, *age*, s. 211. 17. ve 18. yüzyıllardaki yeniçeri isyanlarının bir listesi için bkz. Kafadar, *agm*, s. 122-123.

denetim kurulması gerekliliğinde ısrar eden ve padişahın kendi alanlarına tecavüzü olarak algıladıkları girişimlere direnen bir hizip vücut bulmuştur.³⁸ Ve söz konusu hizibin varlığıyla, saltanat makamının politik yetkesi ve bu yetkenin sınırları konusunda iki farklı konum şekillenmiştir: Osmanlı padişahının politik süreç üzerindeki hegemonyasını korumayı ve mutlak otoritesini yeniden inşa etmeyi hedefleyen mutlakiyetçiler ve saltanat makamının siyasal otoritesine belli sınırlar getirmeyi amaçlayan “meşrutiyetçiler” veya “kanun-ı kadimciler”.³⁹

İmparatorluğun siyasi seçkinleri arasındaki çıkar çatışmasından kaynaklanan ve yönetimin günlük işleyişi üzerinde kimin denetim kuracağına ilişkin çatışma etrafında şekillenen bu politik mücadele,⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğu’nun 17. ve 18. yüzyıllardaki iç siyasetinde cereyan eden gelişmelerin temel belirleyenisidir. Osmanlı siyasasındaki mutlakiyetçiler ile temel aktörleri yeniçeriler, vezirler, bürokrasi ve ulema hiyerarşilerinin üst kademeleri olan “meşrutiyetçiler” arasındaki söz konusu mücadeleyi biraz daha ayırtılandırmak için 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı siyasetinin ana hatlarına odaklanmakta fayda var.

1574 ile 1595 yılları arasında tahtta kalan III. Murat, İmparatorluk idaresinin denetimini kaybediyor olduğunun farkına varmış ve yönetim üzerinde şahsi denetimini kurmaya ve dolayısıyla mutlak iktidarını inşa etmeye yönelmiştir.⁴¹ III. Murat, mutlakiyetçi yönelimi doğrultusunda, bir yandan sadrazamın konumunu istikrarsız hale getirmeye;⁴² diğer yandan da vezir aileleri ve üst düzey ulema temsilcileri gibi “meşrutiyetçi” siyasal elitin önemli

38 Tezcan, “The Politics of Early Modern Ottoman Historiography”, s. 170 ve 187. Bu noktada, Ömer Lütfi Barkan’ın çok farklı bir bağlam içerisinde kaleme aldığı “Şekil değiştiren ordunun ve gerici siyasal kuvvetlerin baskısına boyun eğen Osmanlı yönetimi kararlarında özgür değildir” satırları kayda değerdir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East”, *International Journal of Middle East Studies*, no: 6, 1975, s. 23.

39 Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 48 ve 80.

40 Abou-El-Haj, *age*, s. 18. Carter Vaughn Findley, “Siyasi Kültür ve Büyük Haneler”, *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu* içinde, Suraiya Faroqhi (der.), çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 90-91.

41 Tezcan, *age*, s. 56, 57 ve 94.

42 Semiz Ahmed Paşa’nın 1580’deki ölümünü takip eden 15 yıl içinde sadarete beş farklı vezir dokuz kez tayin edilir. Bkz. Tezcan, *agm*, s. 177.

bileşenlerine alternatif oluşturacak, sadakatleri doğrudan kendisine bağlı ve merkezi Saray’da olan yeni güç odakları yaratmaya çalışmıştır.⁴³ Bu amaçla, Saray’daki haremağalarını güçlendirir ve Darüssaade Ağası veya Kızlarağası olarak anılan kişiyi Saray’ın en önemli idarecisi haline getirir.⁴⁴ Haremağalarının yanı sıra Bostancıbaşının da güçlendirilmesi yine aynı doğrultudaki girişimlerden biridir. Bu kişilerin, III. Murat’ın mutlakiyetçi politikalarını sürdüren oğlu III. Mehmet (1595-1603) ve I. Ahmed (1603-1617) dönemlerinde, sadrazamın siyasal gücüne karşı denge unsuru haline geldiği söylenebilir.⁴⁵ Kısacası, vezir kapılarının saltanat makamından bağımsız güç odakları haline gelmesi, üst düzey ulemanın siyaseten güçlenmesi ve saltanat makamından özerkleşmesine karşı, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarındaki Osmanlı sultanları, siyasal otoritelerini, Saray’daki memurların rollerini yeniden tanımlayarak ve yeni memuriyetler yaratarak restore etmeye çalışmışlardır. Ve bu girişimler, dönemin “meşrutiyetçi” çizgide yer alan seçkinleri arasında kuvvetli bir tepkiye yol açsa da, kayda değer bir başarı kazanır.⁴⁶

Ancak, I. Ahmed’in saltanatı sırasında kardeşi Mustafa’nın öldürülmesi ve I. Ahmed’in ölümünün ardından, birden fazla oğlu hayatta olmasına rağmen, kardeşinin tahta çıkarılması ve onun da sadece birkaç ay sonra bir saray darbesiyle tahttan indirilmesi,⁴⁷ gidişatı mutlakiyetçiler açısından tersine çevirmiş gözüküyor.⁴⁸ Ahmed’in saltanatında kardeşi Mustafa’nın öldürülmemesi ve akabinde Ahmed’in oğullarından biri yerine kardeşinin tahta çıkarılması, Tezcan’ın deyişiyle “meşrutiyetçiler”in, mutlakiyetçilere karşı politik bir zaferidir.⁴⁹ Zira I. Ahmed’in saltanatı sırasında kardeşinin

43 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III. c., I. kısım: II. Selim’in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşması’na Kadar*, (7. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 43-44.

44 Tezcan, *age*, s. 80, 81, 100 ve 101. Baki Tezcan, “Dispelling the Darkness: The Politics of ‘Race’ in the Early Seventeenth-Century Ottoman Empire in the Light of the Life and Work of Mullah Ali”, *Identity and Identity Formation in the Ottoman World* içinde, s. 78.

45 Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 104.

46 Tezcan, *age*, s. 107-108.

47 Uzunçarşılı, *age*, s. 127.

48 Baki Tezcan, “Genç’ Osman Neden Tahttan İndirildi? Osmanlı Tarih yazımında Bir Yolculuk”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma* içinde, Jane Hathaway (der.), çev. Deniz Berkay, Alkım Yayınları, İstanbul, 2007, s. 45.

49 Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 71.

hayatta bırakılması, alternatif bir sultanın Saray'daki varlığına işaret eder⁵⁰ ve “meşrutiyetçiler”e mevcut sultana karşı avantaj sağlar. Mustafa'nın Saray'daki varlığı, I. Ahmed'in eğer gerekirse tahttan indirilebileceği ve politik sistemin, kardeşinin tahta çıkışıyla aksamadan sürdürülebileceği anlamına gelir ve I. Ahmed'i bu durumun farkında olarak, saltanatı sırasında bazı sınırlamaları geçemez hale getirir.⁵¹ Öte yandan, daha genel düzeyde, alternatif bir sultanın mevcudiyeti, saltanatın doğasını, karizmatik önderlikten daha kurumsal bir yapıya çevirir.⁵² Ayrıca, Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişahın oğlu yerine kardeşinin tahta çıkması ve bunda şeyhülislamın önemli rol oynaması, Osmanlı veraset usulünde köklü bir değişimi ifade eder.⁵³ Bu değişimle beraber, 14. yüzyılın başlarından beri, saltanat otoritesinin merkezi bir ögesi olan, tahta çıkmayı başarabilen şehzadenin padişah olması ilkesi yerine, Osmanlı hanedanının en yaşlı erkek üyesinin başa geçmesi, geçerli veraset usulü haline gelmiştir. Yeni veraset usulüyle birlikte, Osmanlı padişahı, sadece hanedanın hayattaki en yaşlı erkek üyesi olduğu için, bir bakıma tesadüfen, tahta çıkmaya başlar ve bu durum, padişahın somut kişiliğinin neredeyse tümünden önemsiz hale geldiğinin bir göstergesidir. Leslie Peirce'ın da vurguladığı gibi, kardeş katlinin gündemden kalkması, idari ve dini hiyerarşinin önde gelen üyelerinin ve başkentteki askeri birliklerin siyasi gücünün artmasının sonucudur.⁵⁴ Kısacası, veraset usulündeki değişim ve dolayısıyla ekberiyet ilkesinin oturması, Osmanlı saltanat makamının, siyasal olarak nispeten önemsiz bir konuma indirildiğini gösterir.

Siyaseten güçsüzleşmiş bir Osmanlı hanedanı ve saltanat makamı ise 15. ve 16. yüzyıllarda son tahlilde şahsi bir kurum olan Osmanlı devlet aygıtının, hanedandan özerk bir kurum olarak oluşumu anlamına gelir.⁵⁵ Tezcan, hükümdarın kişiliğinden farklılaşmış bir devlet aygıtının oluşması ve siyasal

50 Peirce, *age*, s. 102-103.

51 Piterberg, 17. yüzyılın ilk yarısındaki dört kardeş katli vak'asının mutlakiyetçi iki sultan, II. Osman ve IV. Murat, dönemlerinde yaşanmasının, bir tesadüften fazlasını çağrıştırdığını vurgular. Bkz. Piterberg, *age*, s. 20-21.

52 Tülay Artan, “From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, no: 4, Nisan 1993, s. 55.

53 Tezcan, *age*, s. 71, 77 ve 108.

54 Peirce, *age*, s. 102. Ayrıca bkz. Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 112.

55 Piterberg, *age*, s. 149-150. Peirce, *age*, s. 166-167. Yeşil, *age*, s. 16.

elitin genişlemesi olgularının Osmanlı devletinin niteliğinde bir dönüşümü gösterdiğini vurgular⁵⁶ ve bu yeni devleti, “2. İmparatorluk” olarak adlandırır. Tezcan’a göre, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı devleti, önceki yüzyıllarla karşılaştırıldığında, genişlemiş siyasi eliti, saltanat makamının sınırları sorgulanan iktidarı ve gayri-şahsi yapısıyla tipik bir erken-modern dönem devletidir.⁵⁷

Bu erken-modern dönem devletin iyiden iyiye olgunlaştığı, yani siyasi elitin genişlediği ve devlet aygıtının hanedandan özerkleşmesinin büyük ölçüde tamamlandığı, ancak “meşrutiyetçiler” ile mutlakiyetçiler arasındaki siyasi mücadelenin henüz taraflardan biri lehine kesin olarak sonlanmadığı bir dönemde tahta çıkan I. Mustafa’nın yeğeni II. Osman (1618-1622),⁵⁸ mutlakiyetçi bir ajandayla iktidarı Saray’da merkezileştirmeye çalışır.⁵⁹ II. Osman ve destekçileri ulemanın arpalıklarını geri alarak, imtiyazlarını kısıtlayarak ve şeyhülislamın yetkilerini azaltarak; bu siyasi aktörü pek çok ekonomik ve siyasi kayba uğrattır.⁶⁰ Ayrıca, II. Osman iktidar alanını kısıtlaması muhtemel taht adaylarını bertaraf edebilmek için, Şehzade Mehmet’i, Şeyhülislam Esad Efendi’nin muhalefetine ve fetva vermemesine rağmen, öldürtür.⁶¹ Öte yandan, “mutlakiyetçi parti” askeri bir zaferin, genç padişahın karizmatik önderliğini ve politik konumunu sağlamlaştıracaklarını düşünür ve Avrupa’daki devletlerarası dengelerin de Batı’da toprak kazanma politikasına dönmek için uygun zemini sağlamasıyla,⁶² Lehistan’a sefer düzenlenmesi kararı alır. II. Osman, ordunun başında sefere çıkma geleneğini yeniden canlandırarak, 1621’deki Lehistan seferine bizzat katılır. Gabriel Piterberg’in de vurgula-

56 Bu konuda ayrıca bkz. Piterberg, *age*, s. 10.

57 Tezcan, *age*, s. 13 ve 53. Tezcan, “The Politics of Early Modern Ottoman Historiography”, s. 185-186.

58 Tezcan, II. Osman’ın tahta çıkmasına katkıda bulunan unsurların, vezir kapıları etrafında gelişen güç odaklarını dengelemek için, 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı sarayı etrafında yaratılan yapıların ürünü olduklarını ve II. Osman’ın tahta çıkışının, mutlakiyetçilerin bir başarısı olarak okunması gerektiğini vurgular. Bkz. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 109 ve 111.

59 Gabriel Piterberg, “Abaza Mehmet Paşa’nın Ayaklanması: On Yedinci Yüzyılda Tarihçilik ve Osmanlı Devleti”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma* içinde, s. 26. Tezcan, *age*, s. 114 ve 117.

60 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, New York, 1994, s. 221.

61 Uzunçarşılı, *age*, s. 129-130.

62 Tezcan, “Genç Osman Neden Tahttan İndirildi?”, s. 46.

diğı gibi, bu hamleyle genç padişah, kendisinden sonra çok daha yaygın bir şekilde hüküm sürecek olan, bütün hayatı Saray'ın üçüncü avlusundan dışarı çıkmadan geçen ve tebaası için gerçek bir kişiden çok sanal bir kişilik olan yerleşik sultan imgesinden kendisini sıyırmaya çalışmıştır.⁶³ Ancak, Lehistan seferinin tek kazancı, birkaç sene öncesine kadar Osmanlılara bağlı olan bir kalenin tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle sınırlı kalır. Ordunun performansındaki bu düşüklük, mutlakiyetçilere, iktidarlarını sınırlayan güçler aleyhine girişimde bulunma fırsatı yaratır. II. Osman ve destekçileri, sultanın mutlak otoritesi karşısındaki en önemli engel konumundaki Osmanlı ordusunu bertaraf edebilmek amacıyla taşradaki sekbanlardan yeni bir ordu kurmak için hazırlıklara başlarlar.⁶⁴ Ancak, yeniçerilerin ayrıcalıklarının ellelerinden alınması ihtimali, padişahı tahttan indirmek için harekete geçmelerine yol açar.⁶⁵ Zira II. Osman'ın kapıkullarına karşı giriştiğı hareketin, mevcut Osmanlı ordusunun yerine, taşradan kul yazarak oluşturulacak yeni bir ordu getirmekten çok daha derin anlamları söz konusudur. Osmanlı sultanının mutlak otoritesinin yeniden tesisinin bir parçası olarak eyaletlerdeki unsurlardan kurulacak yeni bir ordu, bu girişimi destekleyecek yeni bir idareciler, kâtipler, müderrisler ve kadılar grubunu da beraberinde getirecektir. Dolayısıyla, II. Osman'ın, Osmanlı sultanının iktidarını sınırlayan mevcut ordu ve yönetici seçkinlerin yerini, yeni bir ordu ve yeni bir seçkinler zümresi ile ikame etme hamlesi; yeniçeriler ve çıkarları statükonun devamından yana olan diğer pek çok kişi için bir ölüm kalım meselesidir.⁶⁶ Mayıs 1622'de, ulemayla ittifak halindeki kapıkulları, Saray'a girerek II. Osman'ı tahttan indirirler ve "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak anılan Osmanlı padişahı, kulları tarafından öldürölür. Bu, Osmanlı tarihindeki ilk hükümdar katlidir.⁶⁷

"Mutlakiyetçi parti" yediğı bu büyük darbeye rağmen, IV. Murat (1623-1640) ve I. İbrahim (1640-1648) dönemlerinde de bir dizi girişimle, saltanat makamının İmparatorluk idaresinde mutlak egemenliğini kurmak için çalışır. II. Osman'ın katledilmesinden on sene sonra IV. Murat, "meşrutiyetçi cephe"nin önde gelen temsilcisi konumundaki Sadrazam Hüsrev Paşa'yı, Bağdat Seferi'nin başarısızlığı bahanesiyle görevden alır ve sadarete

63 Piterberg, *An Ottoman Tragedy*, s. 17.

64 Tezcan, *age*, s. 141 ve 151. Tezcan, *agm*, s. 46-47.

65 Tezcan, *age*, s. 211.

66 Tezcan, *agm*, s. 47 ve 62.

67 Tezcan, *agm*, s. 43-44.

II. Osman'ın en yakınındaki kimselerden olan Hafız Ahmet Paşa'yı atar.⁶⁸ "Meşrutiyetçi cephe" Hüsrev'in azledilmesini hemen cevaplar ve yeniçerilerin ayaklanması sonucu IV. Murat, yeni sadrazamıyla birlikte yakın çevresindeki 17 kişiyi gözden çıkartmak zorunda kalır.⁶⁹ IV. Murat, bir süre sonra Hüsrev Paşa'nın idamını emrettiğinde yeniçeriler yeniden ayaklanırlar ve "mutlakiyetçi parti"nin üç mensubunun idamlarını isterler.⁷⁰ Ayrıca, IV. Murat'ı, kardeşlerinin, yani diğer taht adaylarının, can güvenliği için, sadrazam ve şeyhülislamın garantörlüğünde, söz vermek durumunda bırakırlar. "Meşrutiyetçi cephe", IV. Murat'ın mutlakiyetçiliğine karşı yürüttüğü mücadelenin bu raundunu kazanmışsa da; Sultan, uzun vadede mutlakiyetçi yöneliminden vazgeçmez.⁷¹ Saltanatının son sekiz yılında, dört kardeşinden üçünün idamını emreder. Ayrıca, kardeşlerinin can güvenliği için garantör olan, "meşrutiyetçi cephe"nin önde gelen mensupları konumundaki sadrazam ve şeyhülislamı da idam ettirir ki bu, Osmanlı tarihindeki ilk şeyhülislam idamıdır.⁷² Ve son olarak, Safavilere karşı bizzat katıldığı askeri seferin sonucunda Bağdat'ı geri alarak, otoritesini kuvvetlendirir.⁷³ Mutlakiyetçi siyasaların destekçileriyle, saltanat makamının siyasi yetkilerini sınırlamak isteyen güçler arasındaki mücadele, IV. Murat'ın hayatta kalan tek kardeşi İbrahim döneminde de devam eder. I. İbrahim, sefinin mutlakiyetçi politikalarını sürdürmeye çalışmışsa da; yeniçerilerle ulema arasında kurulan bir koalisyon sonucu tahttan indirilir. Tezcan'a göre, İbrahim'in tahttan indirilmesi, Osmanlı politik arenasındaki temel aktörlerin ayrıcalıklarının ve iktidar alanlarının kuvvetli bir savunusu niteliğindedir.⁷⁴

1650'li yılların ortalarıyla 1683 yılı arasındaki Köprülü ailesinden gelen sadrazamların otokratik ve merkeziyetçi sistemi canlandırma girişim-

68 Uzunçarşılı, *age*, s. 178.

69 Tezcan, *age*, s. 213. Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim: 1590-1699", çev. Ayşe Berktaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2: 1600-1914 içinde, Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.), (2. baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 546.

70 Uzunçarşılı, *age*, s. 184.

71 Faroqhi, *agm*, s. 547.

72 Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş ve Yükseliş Yılları*, çev. Server Tanilli, (8. baskı), Alkım Yayınları, İstanbul, 2007, s. 278. Uzunçarşılı, *age*, s. 193-194.

73 Tezcan, *age*, s. 213-214.

74 Tezcan, *age*, s. 214-215.

lerine sahne olan Köprülüler döneminde⁷⁵ ise saltanat makamıyla, sadaret arasında bir ittifak söz konusudur. Ancak, vurgulanmalı, bu koalisyonda, padişah IV. Mehmet (1648-1687), ittifakın küçük ortağı konumundadır.⁷⁶ Abou-El-Haj'ın deyişiyle, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi, Osmanlı siyasasının evriminde son derece kritik bir aşamayı temsil eder. Zira Köprülü'nün sadaret makamına getirilmesiyle, padişah, yürütme yetkilerinden sadrazam lehine açıkça feragat etmiştir ve Köprülüler dönemi boyunca, padişahın varlığı, bürokratik idarenin meşruiyeti için gerekliliğe indirgenmiştir.⁷⁷ Donald Quataert'ın da altını çizdiği gibi, artık, Osmanlı sultanları, sembolik liderler haline gelmişlerdir.⁷⁸ Mutlakyetçi hırsları, güçlü sadrazamların küçük ortağı olmayı kabul etmezlerse, herhangi bir anlam ifade etmez. Çünkü artık sultan, ordu, bürokrasi ve ulema temsilcileri tarafından atanan bir kimsedir.⁷⁹

Ancak, söz konusu durum henüz, çeşitli meydan okuma girişimlerinden azâde değildir. Sadrazam Kara Mustafa Paşa, Viyana seferindeki başarısızlığın ardından, IV. Mehmet'in emriyle idam edilir.⁸⁰ Bundan sonraki üç yıl boyunca IV. Mehmet, İmparatorluk idaresini tümünden kendi ellerine almak için uğraşır. Fakat sonuç, tahttan indirilmesi olur.⁸¹

IV. Mehmet'in tahttan indirilmesinden sonraki II. Süleyman (1687-1691) ve II. Ahmed (1691-1695) dönemlerinde, devlet idaresi neredeyse tamamen "meşrutiyetçi cephe"nin ellindedir.⁸² Abou-El-Haj'ın deyişiyle, 17. yüzyılın sonu itibarıyla, İmparatorluğun merkez ve taşra idaresindeki önemli makamların hemen hemen yarısı, bir vezir veya paşa kapısına intisap etmiş ve oradan yükselmiş kişilerle istihdam edilmiş durumdadır.⁸³ Hizmet

75 Halil İnalçık ve Donald Quataert, "Genel Giriş", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914* içinde, s. 537.

76 Tezcan, *age*, s. 215-216 ve 217.

77 Abou-El-Haj, *age*, s. 133. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 5. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, (7. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 81.

78 Quataert, *age*, s. 67-68. Goffman, *age*, s. 214.

79 Tezcan, *age*, s. 218. Goffman, *age*, s. 121.

80 Virginia H. Aksan, *Osmanlı Harpleri 1700-1870: Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 43.

81 Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, s. 70-71.

82 Abou-El-Haj, *age*, s. 136.

83 Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", s. 442-443.

alanındaki bu üstünlüğe, siyasi iktidar ve nüfuz alanlarındaki üstünlük eşlik eder. Ancak, 1695 ile 1703 yılları arasında tahtta kalan II. Mustafa, siyaseten egemen hale gelen iktidar yapısını değiştirmeye çalışır. Yeni sultanın nihai hedefi, Osmanlı sultanının mutlak iktidarını yeniden tesis etmektir.⁸⁴ II. Mustafa'nın, yüksek devlet makamlarına yapılacak görevlendirmelerde vezir ve paşa kapıhalklarına bağlılıktan, Saray'a dayanan eski siyasaya dönüş çabası; Köprülü Mehmet Paşa tarafından kati bir biçimde oluşturulan ve yaklaşık yarım yüzyıldır devam eden yönetim örüntüsünden vazgeçilmesini ifade eder.⁸⁵ Ancak, yeniciler, ulema, vezir kapıları ve tüccarlardan mürekkep “meşrutiyetçi cephe”, II. Mustafa'nın mutlakiyetçi girişimlerini, kendilerini iktidardan dışlamaya dönük bir siyaset olarak algılarlar.⁸⁶ 1703 İsyanı'nda, 20 binden fazla kişiden oluşan askeri bir kuvvet, İstanbul'dan, Padişah'ın bulunduğu Edirne üzerine yürür ve II. Mustafa tahttan indirilir.⁸⁷ II. Mustafa'nın yerine tahta çıkartılan III. Ahmed döneminde (1703-1730) ise Köprülüler döneminden beri uygulanan atama politikasına geri dönülür. Bu, iktidarın dizginlerini ele geçirmek için girişilen son mutlakiyetçi denemenin başarısızlığı ve vezir ve paşa kapılarının Osmanlı siyasasındaki hâkim konumlarını yeniden kazanması anlamına gelir.⁸⁸

Tezcan'a göre, 1703 ile birlikte, 16. yüzyılın sonlarından 1703 İsyanı'na kadar geçen dönemdeki, mutlakiyetçiler ile “meşrutiyetçi cephe” arasındaki amansız mücadele sonlanır. 1703'ün ardından, 17. yüzyıldaki mutlakiyetçiler ile “meşrutiyetçiler” arasında sürekli salınan sarkaç, 18. yüzyılda “meşrutiyetçiler”in tarafında durur. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri, 1617 ile 1703 yılları arasında Osmanlı tahtına çıkan sekiz padişahın dokuz saltanatından altısı bir hal' vakası ile sona ermişken; mutlakiyetçi projelerin söz konusu olmadığı 1703 ile III. Selim dönemi arasında sadece tek bir tahttan indirme vakasının yaşanmasıdır. Söz konusu tahttan indirme vakası da III. Ahmed'in İmparatorluk idaresinin ve yargının en üst kademelerini, sadrazamlık ve şeyhülislamlığı, iki yakın müttefikleriyle konsolide etmesi üzerine yaşanır.⁸⁹ Bu istisna dışında, 18. yüzyıl boyunca, Osmanlı siyasasında, padişahın otoritesi ve siyasi salâhiyetleri üzerine bir konsensusa

84 Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, s. 21 ve 68.

85 Abou-El-Haj, *age*, s. 69 ve 78. Quataert, *age*, s. 81.

86 Abou-El-Haj, *age*, s. 22 ve 62.

87 Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 222.

88 Abou-El-Haj, *age*, s. 131.

89 Tezcan, *age*, s. 225. Kafadar, *age*, s. 117.

varılır ve Tezcan'ın deyişiyle, “2. İmparatorluk’un altın çağı” yaşanır.⁹⁰ Artık, Osmanlı padişahı, mutlakiyetçi fikirlerinin peşinden gidebilecek bir özne değil; “meşrutiyetçi cephe” tarafından sınırlanan iktidarına razı olan, kendisi dışındaki politik aktörlerce yönetilen İmparatorluğun simgesel lideri, Saray törenlerinin ve dini ritüellerin sabit figürü konumundadır.⁹¹ Ezcümle, Osmanlı İmparatorluğu’nun 18. yüzyıldaki siyasal yapısı genel olarak bu çerçevededir ve yüzyıl dönümüne dek geçen sürecin serencamı bu panoramanın konsolidasyonundan ibarettir.

Geçiş Devresi: III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri

19. yüzyıl dönümüne gelindiğinde ise “2. İmparatorluk”un “altın çağı”nın sonu başlar. Abou-El-Haj’ın deyişiyle, 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başında, Osmanlı yönetici seçkinlerinin bir kısmı ve ayanların bir bölümü, saltanat makamını, Osmanlı idari aygıtı içindeki eski egemen konumuna geri döndürme eğilimi içine girerler.⁹² III. Selim döneminde (1789-1807) başlatılan Nizam-ı Cedid projesi, Osmanlı siyasetindeki dengeleri değiştirmeye namzettir.⁹³ Nizam-ı Cedid projesine,⁹⁴ Anadolu’daki ayanların birçoğu destek verirken; Rumeli ayanı, başkentteki siyasal aktörlerin öncülüğünde ilerleyecek bir ittifaka dâhil olmayı tercih etmez.⁹⁵ Nizam-ı Cedid, taşranın bu tarafsızlık ya da destek politikasına karşın, en şiddetli muhaliflerini başkentte bulur.⁹⁶ “Meşrutiyetçi cephe”nin 1807 yılındaki reaksiyonu projeyi-

90 Tezcan, *age*, s. 195, 222 ve 223.

91 Suraiya Faroqhi, “Post-Kolonyal Dönem Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar”, *Hakim Paradigmaların Ötesinde* içinde, s. 95. Findley, “Siyasi Kültür ve Büyük Haneler”, s. 91. Quataert, *age*, s. 80. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 44.

92 Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 68.

93 Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 26. Ali Yayıoğlu, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Harvard University, 2008, s. 304.

94 Bu konuda bkz. Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim’in Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 93-242.

95 Yayıoğlu, *age*, s. 237. Yıldız, *age*, s. 156-157.

96 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V. cilt: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, (9. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 82-83. Yayıoğlu, *age*, s. 311.

alaşığı eder.⁹⁷ Ancak, Ariel Salzmann'ın da vurguladığı gibi, gidişatın, resmi sınıf hiyerarşisini yeniden teyit edecek olan “meşrutiyetçi cephe”nin denetimindeki bir yapılanmaya doğru tekrar evrilmesi, 18. yüzyıl boyunca güç biriktiren⁹⁸ ve artık başkent siyasetine meşru bir aktör olarak katılma iradesini gösterme eşiğine gelmiş olan ayanlar açısından kaygı vericidir.⁹⁹ Bu durumu değiştirmek için Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa, Padişah'ı kurtarmak iddiasıyla İstanbul'a yürür ve sadaret mührünü ele geçirerek, Osmanlı siyasetindeki durumu, fiilen ayanların lehine çevirir.¹⁰⁰ Yeni sadrazamın çağrısıyla İstanbul'a gelen diğer ayanlar, artık kendi lehlerine olan vaziyeti resmi statüko haline getirirler.¹⁰¹ Böylece, 18. yüzyıl sonlarında, “2. İmparatorluk”un “meşrutiyetçi cephe”sinin karşısındaki “mutlakiyetçi parti” saflarına kanalizasyon olarak başkent siyasetine dâhil olmaya başlayan ayanlar, II. Mahmud döneminin başlarında, Osmanlı sultanının iktidarını sınırlayan ancak “meşrutiyetçi cephe”nin diğer bileşenlerinden bağımsız hatta onlarla ihtilaf içindeki bir politik aktör olarak karşımıza çıkarlar.

Saltanatına, Sened-i İttifak'ın gölgesinde ve dolayısıyla ayanların vesaletinde başlayan II. Mahmud'un (1808-1839) tahttaki ilk yılında, devlet idaresi hemen tamamen “meşrutiyetçi cephe”nin bu yeni öznesinin ellerindedir.¹⁰² Ancak, “meşrutiyetçi cephe” içindeki mücadeleler kısa süre içinde ayanlar aleyhine çözümlenir. Ulema ve esnaf ile koalisyon halindeki yeniçeriler ayaklanır ve Alemdar Mustafa Paşa'yı tasfiye ederler.¹⁰³

97 Yaycıoğlu, *age*, s. 360-374.

98 Bu konuda bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 125-140. Ayrıca bkz. Yaycıoğlu, *age*, s. 16-69.

99 Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden, 2004, s. 185-186. Ayrıca bkz. Aksan, *age*, s. 264. Shaw, *age*, s. 547.

100 Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, çev. Ülkü Tansel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 7. Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü (1826-1856)*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 38. Yaycıoğlu, *age*, s. 185 ve 404-406.

101 Yıldız, *age*, s. 157-158. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 35-36. Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler içinde*, (2. baskı), Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s. 346.

102 Aksan, *age*, s. 265. Salzmann, *age*, s. 186. Khoury, *age*, s. 113-114. İnalçık, *agm*, s. 343.

103 Karal, *age*, s. 94-95. Yaycıoğlu, *age*, s. 419-422.

Alemdar'ın tasfiyesine göz yuman II. Mahmud ise geriye kalan yegâne erkek akrabası olan Mustafa'nın idamını emreder.¹⁰⁴ Bu çalkantılı dönemde II. Mahmud'un tahtta kalabilmesinin tek nedeni, Osmanlı hanedanında başka bir varisin bulunmamasıdır.

Bundan sonraki süreçte ise Padişah, ilk etapta, ayanlar aleyhine dönen rüzgârdan faydalanmaya yönelir. “2. İmparatorluk”un “meşrutiyetçi cephe”si ile koalisyon halinde, ayanların üzerine yürür. 1812-1817 yılları arasında Anadolu’daki ayanlara; 1814-1820 arasında ise Balkan ayanlarına büyük ölçüde boyun eğdirir.¹⁰⁵ Ayrıca, kendisine bir güç tabanı oluşturmaya çalışır. Kendisine bağlı bir asker ve devlet adamı kadrosu yetiştirir. Neredeyse gizli denecek bir biçimde, yönetimin kilit mevkilerine, kendisine sadık kim-seleri yavaş yavaş yerleştirerek “meşrutiyetçi cephe”nin gücünü eritmek için uğraşır. Öte yandan, “meşrutiyetçi cephe” içindeki hizipler arasındaki rekabetten yararlanmaya çalışarak, atamaları fraksiyonlar arasındaki mücadeleleri derinleştirmek için araçsallaştırır.¹⁰⁶ Ve 18 yıllık siyaset oyunu sonucunda, bu girişiminde son derece başarılı olur. O kadar ki, “2. İmparatorluk”un payandası olan ulema-yeniçeri koalisyonunu bozar. Artık, “meşrutiyetçi cephe”nin bu iki büyük ortağı, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı sultanlarının iktidarını sınırlandıran maddi ve manevi kuvvetler arasındaki ittifak sonlanmıştır.¹⁰⁷ 1826 yılının arifesine gelindiğinde II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı’nı, ulema ve esnafın desteğinden izole ederek, yalnızlaştırmıştır.¹⁰⁸

104 Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli, (4. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 33. Yıldız, *age*, s. 158. Ortaylı, *age*, s. 36.

105 Butrus Abu-Manneh, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century* (1826-1876) içinde, s. 78-79. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 359. Zürcher, *age*, s. 32. İnalçık, *agm*, s. 348-349.

106 Butrus Abu-Manneh, “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya and the Khalidiyya in İstanbul in the Early Nineteenth Century”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century* (1826-1876) içinde, s. 51. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 2: Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye’nin Doğuşu 1808-1975*, çev. Mehmet Harmancı, (3. baskı), E Yayınları, İstanbul, 2010, s. 31 ve 33.

107 Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 181.

108 Abu-Manneh, *agm*, s. 49-50. Kafadar, *agm*, s. 134.

Ve yalnızlaştırılan Yeniçeri Ocağı'na son darbe 1826 yılında indirilir. Mütteliklerinin desteğinden mahrum Yeniçeri Ocağı, 1826 yılının Haziran ayında fiziken ve resmen ortadan kaldırılır.¹⁰⁹ Bu gelişmeyle birlikte, İmparatorluğun siyasal yapısındaki statüko tamamen altüst olur.¹¹⁰ Tezcan'ın deyişle, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı sultanının iktidar alanını sınırlayan en önemli maddi güç konumundaki Yeniçeri Ocağı'nın tasfiyesiyle beraber, "2. İmparatorluk" sonlanır ve Osmanlı tarihinde yeni bir devir açılır.¹¹¹ Bu yeni dönemle birlikte, Osmanlı siyasi düzeni yeniden yapılandırılmaya başlanır.¹¹² Ve artık II. Mahmud, mutlakiyetçi projelerini sınırlandırabilecek engellerin en önemlisinden azâdedir.

"Eski düzen"ın temeli olan koalisyonun ortaklarından birinin tasfiyesi-nin ardından, sıra, yeniçerilerin desteğinden mahrum kalan ulemaya gelir. II. Mahmud, 1828 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurarak, ulemanın denetimi ve tasarrufu altındaki vakıfları, merkezi otoriteye bağlar. Böylelikle, ulemanın mali dayanağı durumundaki vakıf gelirlerinin akış yönü değiştirilmiş olur.¹¹³ 1836'da vakıfların merkezileştirilmesi yolunda bir adım daha atılarak, şeyhülislamın denetimindeki vakıflar da Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Nezareti'ne bağlanır. Bu adımlarla II. Mahmud, hem ulemanın elindeki mali gücü sınırlandırır, hem ulemayı mahalli idarelerdeki geleneksel rollerinden yoksun bırakır ve hem de ilmiye üzerinde otoritesini kurar.¹¹⁴

Öte yandan, II. Mahmud, "2. İmparatorluk"un bir diğer öznesine, sadrazamlık makamına ve Bâb-ı Âli'ye cepheden saldırır. II. Mahmud, sadrazamın yetkilerini bölerek görevlerini asları arasında paylaştırır; sadrazamın konumunu istikrarsızlaştırarak idareyi mümkün olduğunca kendi ellerinde toplamaya çalışır ve kalemiyenin 1830'lardaki yeniden tanzimi sırasında sadrazamlığı ortadan kaldırmayı dahi deneyerek kurumu, kısa bir süreliğine de

-
- 109 Yıldız, *age*, s. 31. Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", çev. Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2: 1600-1914 içinde, s. 889.
- 110 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, (2. baskı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 33.
- 111 Tezcan, *age*, s. 195. Ayrıca bkz. Florian Riedler, *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire: Conspiracies and Political Cultures*, Routledge, New York, 2011, s. 3.
- 112 Yıldız, *age*, s. 106.
- 113 Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 62.
- 114 Yakut, *age*, s. 158 ve 171. Findley, *age*, s. 62.

olsa, başvekâlete dönüştürür.¹¹⁵ Böylelikle, II. Mahmud, mutlakiyetçi projesi kapsamında, sadrazamın gücünü ve iktidarını azaltır.¹¹⁶

Kısacası, II. Mahmud döneminde, Yeniçeri Ocağı'nın tasfiyesi, ulemanın zayıflatılması ve sadrazamın konumunun istikrarsızlaştırılarak iktidarının sınırlandırılması gibi siyasalarla Osmanlı sultanının mutlak otoritesi yeniden tesis edilmiştir. Ancak, II. Mahmud'un mutlak bir monark olarak oluşumunu, kendisinden önceki Osmanlı padişahlarının mutlakiyetçi projelerinden ayıran etken, II. Mahmud döneminde mutlakiyetçilikle, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçiş sürecinin kesişmesidir. II. Mahmud, mutlak iktidarını sınırlayan ve fiilen denetleyen güçleri tasfiye etmesinin yanı sıra, merkezi devlet aygıtı ile tebaa arasında aracılık yapan kurumlarla da mücadele etmiş ve bu ara mercileri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda, devletin siyasal, ekonomik ve askeri hegemonyasının taşradaki inşası ve taşra idaresinde standardizasyonun sağlanabilmesi için ayanların gücünü kırmıştır.¹¹⁷ Quataert'ın da vurguladığı gibi, II. Mahmud tarafından açılan seferlerden sonra Anadolu ve Arap topraklarındaki ayanların büyük çoğunluğu, merkezi yönetime karşı çıkamayacak konuma getirilmiştir.¹¹⁸ Ayrıca, II. Mahmud, bütün Osmanlı tebaasını doğrudan kendi otoritesine bağlama çabasıyla, taşra idaresini, yetki devriyle, yani devlet aygıtından yarı-özerk araçlar eliyle gerçekleştirmek yerine,¹¹⁹ söz konusu araçları ortadan kaldırarak, doğrudan İstanbul'dan atanan, denetlenen ve maaş alan memurlarla gerçekleştirmeye yönelerek, merkezi devlet yapısını geliştirmiştir.¹²⁰ Ve II. Mahmud döneminden itibaren merkezîyetçilik, Osmanlı padişahlarının veya sivil/asker bürokrasinin taşra idaresi konusundaki öncelikli tercihidir. Önen ve Reyhan'ın

115 Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 43.

116 Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 63, 140 ve 147-148. Aksan, *age*, s. 398 ve 399. Zürcher, *age*, s. 44. Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", s. 78.

117 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 87. Davison, *age*, s. 33. Quataert, *age*, s. 894.

118 Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, s. 107.

119 Bu konuda bkz. Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 181-182.

120 Nizam Önen ve Cenk Reyhan, *Mülkten Öteye: Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 122.

da altını çizdikleri gibi, yüz yıldan uzun bir süre boyunca, birbirinden oldukça farklı dünya algılayışlarına sahip padişahların, Tanzimat bürokratlarının, İttihatçıların ve Cumhuriyetin kurucu kadrolarının temel eğilimleri büyük çoğunlukla merkezîyetçilik yönündedir.¹²¹

Merkezileşme ve doğrudan yönetime geçiş süreçlerinin ise ikili bir sonucu beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür. Bu sonuçlardan ilki, devlet aygıtının ayanlar, aşiretler, yeniçeriler ve dini cemaatler gibi denetimi dışında kalabilen aracı kurumları tasfiye etme çabasının ve bütün Osmanlı tebaasını doğrudan kendi otoritesine bağlama amacının, Osmanlı tebaasını hem devletin hem de birbirinin gözünde eşit kılma hedefini yaratmasına ilişkindir. Nitekim 1829 ile 1856 yılları arasında birbiri ardına yapılan üç düzenlemeyle, İmparatorluk'taki tüm erkek tebaanın, başta vergilendirme, bürokratik ve askeri hizmet olmak üzere her bakımdan eşitlenmesi amaçlanır. Devlet nazarında tebaa arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılarak, bir yandan Müslümanların yasal ayrıcalıklarının ilgası, diğer yandan da Hristiyanların İmparatorluğun hukuk sisteminin yetki alanı içine sokulması hedeflenir.¹²² Bu yönelim ise İmparatorluk dâhilinde yaşayan farklı dinsel ve etnik grupları, yekpare bir Osmanlı kimliği etrafında ve ortak imparatorluk ideali çerçevesinde birleştirme yaklaşımı olarak Osmanlılık ideolojisinin maddi zeminini oluşturur. Bu ideolojiyle birlikte, Osmanlı Devleti, tüm vatandaşlarının sadakatini tekelleştiren somut bir siyasal çatı olarak tanımlanır ve yurttaşlarına yeni bir siyasal kimliği edindirmeye yönelir.¹²³ Buradan hareketle de Osmanlıcılığın, salt İmparatorluğu bir arada tutmak için formüle edilmiş pragmatik bir programdan çok daha ötesini ifade ettiğini söylemek mümkündür.¹²⁴ Dolayısıyla, toplumu statü kompartımanlarına bölen pre-modern siyasal tahayyülün yerini hukuksal eşitlik ve vatandaşlık esaslarına

121 Önen ve Reyhan, *age*, s. 546. Ayrıca bkz. Heinzelmann, *age*, s. 113.

122 Quataert, *age*, s. 109-110.

123 Kemal H. Karpat, "Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde, s. 24-25. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 582.

124 Literatürde oldukça yaygın olan bu türden görüşlere bazı örnekler için bkz. Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 34. Gökhan Kaya, *Osmanlı Demokrat Fırkası: II. Meşrutîyet Döneminin Demokratları (Fırka-i İbad)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 23.

dayalı modern siyasal anlayışa bırakması,¹²⁵ merkezileşme ve modern devlet oluşum süreçlerinden kaynaklanır.

II. Mahmud'un mutlakiyetçi projesi ve merkezileşme ile doğrudan yönetime geçiş süreçlerinin yarattığı bir diğer sonuç, devlet bürokrasisinin gelişimidir.¹²⁶ 17. ve 18. yüzyıllarda, yönetimin kilit mevkilerinin çoğunda vezir ve paşa kapılarından yetişen kimselerin bulunduğu kaydedilmişti. II. Mahmud, saltanatının başlangıcından itibaren, iktidar alanını sınırlayan "meşrutiyetçi cephe"ye karşı, kendine bir güç tabanı oluşturabilmek ve Saray'a dayanan siyasal yapıyı inşa edebilmek için sadakatleri doğrudan kendisine olacak bir memur kadrosu yetiştirmeye yönelir. Batı tipi eğitim kurumlarında yetişecek bu kimseler sayesinde Sultan, kapı halklarının hizmet alanındaki üstünlüğünün beraberinde getirdiği siyasi iktidar ve nüfuz alanlarındaki üstünlüğü bertaraf edebilecek, "meşrutiyetçi cephe"nin padişahın iktidarını sınırlayan çemberinden kurtulabilecekti. Bu mutlakiyetçi yönelimin yanı sıra, merkezîyetçilik ve doğrudan yönetime geçiş süreçleri de söz konusu eğilimi derinleştirmiştir. Şöyle ki, taşra idaresini yetki devri veya aracı kurumlarla gerçekleştirmek yerine; doğrudan İstanbul'dan atanan ve denetlenen kimselerle gerçekleştirme teşebbüsü, geniş bir memurlar ağı ihtiyacını beraberinde getirir. Öte yandan, mali açıdan güçlü bir yapıyı mümkün kılabilmek, vergi akışının düzenli bir biçimde gerçekleşmesini sağlayabilmek ve bütün bu yapının hukuksal bir düzene bağlanabilmesi için kurumsal bir bürokratik yapının oluşumu gerekir.¹²⁷ Bu doğrultuda, kalemlerdeki loncavari mesleki eğitim sistemi yerine, esas olarak Batı ve Orta Avrupa modellerine dayanan bir eğitim ağı tesis edilir ve söz konusu eğitim süreci giderek devlet hizmetine girişin önkoşulu haline gelir.¹²⁸ Özellikle 1830'larda, memur rütbelerinde yeni bir hiyerarşi oluşturulur. Bütün yüksek mevkilere yıllık tevcihat uygulaması kaldırılır ve eski tahsisat sisteminin yerine maaş sistemi getirilir. Ayrıca, ilk nezaretler, en azından ismen kurulur.¹²⁹

125 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, Mehmet Ö. Alkan (der.), (6. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 88-89.

126 Riedler, *age*, s. 4.

127 Önen ve Reyhan, *age*, s. 29, 30 ve 56.

128 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 11. Quataert, *age*, s. 106.

129 Findley, *age*, s. 25.

Ancak, tam da sultanın iktidar alanını “meşrutiyetçi cephe” aleyhine genişletmek ve merkezi otoritenin tesisi için yapılan söz konusu girişimler, Osmanlı padişahının iktidarını sınırlayan yeni bir siyasal öznenin doğmasına ve giderek güçlenmesine yol açar. II. Mahmud döneminde Osmanlı siyasal düzeninin yeniden yapılandırılması süreci boyunca, kalemiye giderek kuvvetlenir. Findley’in de altını çizdiği gibi, II. Mahmud, Bâb-ı Âlî’yi tesirsiz kılmaya çalıştığında bile, ilerleyen dönemlerde çok güçlü hale gelecek “kalemiye aristokrasisi”nin temellerini atmaktadır.¹³⁰ Bu yenilenmiş bürokrasi arasında, Fatma Müge Göçek’in deyişiyle, ‘sultana kayıtsız şartsız bağlılık yerine, soyut bir “Osmanlı Devleti’ne bağlılık” tahayyülü gelişir.¹³¹ II. Mahmud’un devlet idaresinde mutlak otoritesini güçlü bir şekilde pekiştirmesinin ardından, bu grup adım adım iktidar alanını saltanat makamı aleyhine genişletir ve Quataert’in de vurguladığı gibi saltanat makamı gücünü kaybederek ikinci plana düşer.¹³² Dolayısıyla, bundan sonraki süreçte güç mücadelesi, iktidarını yeniden tesis etmiş padişah ile yenilenmiş bürokrasi arasındadır.¹³³ Tam da bu sebepten dolayı, 19. yüzyılda söz konusu yenilenmiş bürokrasiyi, Tezcan’ın iddia ettiğinin aksine, “mutlakiyetçi parti” safları arasında değil, sultanın iktidarını sınırlayan “meşrutiyetçi cephe” tarafında değerlendirmek gerekir.¹³⁴ Ve *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* bu yeni bürokrasinin iktidarının bir nişanesi olarak ilan edildikten sonra; Şinasi, bu grubun sembolleşen ismi Mustafa Reşid Paşa’yı “Bildirir haddini Sultan’a senin kanunun” dizesiyle selamlar.¹³⁵

130 Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 142. Kemal H. Karpat, “On dokuzuncu Yüzyılda İstanbul’da Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Değişim”, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 480.

131 Göçek, *age*, s. 51 ve 105.

132 Quataert, *age*, s. 109.

133 Butrus Abu-Manneh, “The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* içinde, s. 162. Findley, *age*, s. 148.

134 Tezcan, “Bilim Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Bilimi Üzerine Düşünceler”, s. 192-193.

135 Şinasi, *Müntahabât-ı Eş’âr*, Süheyl Bekem (haz.), Dün-Bugün Yayınevi, Ankara, 1960, s. 29.

“MEŞRUTİYETÇİLER”İN SONU, MEŞRUTİYETÇİLERİN BAŞLANGICI

17. yüzyıl boyunca Osmanlı siyasasında mutlakiyetçiler ile “meşrutiyetçiler” arasında salınan sarkacın, 18. yüzyıla gelindiğinde “meşrutiyetçi cephe” tarafında durduğu önceki bölümde kaydedilmişti. 19. yüzyıla girilirken padişahın otoritesi ve siyasi salahiyetleri üzerine 18. yüzyılda varılan konsensus bozulmuş; II. Mahmud’un “eski düzen”in “meşrutiyetçi cephe”sinin siyasal öznelerini etkisizleştirmesi ve bertaraf etmesiyle, Osmanlı padişahı devlet aygıtı üzerindeki mutlak otoritesini yeniden tesis etmiştir. Ancak, II. Mahmud’un merkez ve taşradaki alternatif iktidar odaklarını tasfiye etme süreci, Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlayan yeni bir siyasal öznenin gelişimine neden olur. II. Mahmud’un “eski düzen”in siyasal yapısına mündemec güç odaklarına karşı, kendi iktidar tabanını oluşturmak ve devlet aygıtının siyasal ve askeri hegemonyasının taşrada tesisinden oluşan stratejisi, yeni bir devlet adamı kadrosunun oluşumunu beraberinde getirir. Ve bundan sonraki süreçte güç mücadelesi, mutlak otoritesini inşa etmiş padişah ile yenilenmiş bürokrasi arasında cereyan eder.

François Georgeon’un da altını çizdiği gibi, II. Mahmud’un mutlakiyetçi rejiminden sonra, inisiyatif, iktidar alanını padişah aleyhine genişletmiş olan sadrazama ve etrafındaki bürokrat kadroya geçer.¹ Bu noktada, Butrus Abu-Manneh’in, Tanzimat Fermanı’nın mutlakiyetçi II. Mahmud döneminde ilan edilemeyeceğini vurguladığını hatırlamak, bürokrasi ile sultan arasındaki

1 François Georgeon, *Abdulhamid II: Le sultan calife (1876-1909)*, Fayard, Paris, 2003, s. 147-148. Ayrıca bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 89. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, s. 88.

güç mücadelesini kavramayı kolaylaştırır.² Ortaylı, Sened-i İttifak ile Tanzimat Fermanı arasında bir analogi kurarak, Sened-i İttifak'taki ayanların yerini, Tanzimat Fermanı'nda bürokratların aldığını ve bu belgeyle padişahın iktidar alanının bürokratlar lehine kısıtlandığını söyler.³ Roderic Davison da Tanzimat dönemini, temsili veya sorumlu bir hükümeti olmayan bir parlamentaryer işleyişe benzetir. Tanzimat Fermanı'yla padişah, yasama yetkisini sadrazam liderliğindeki bürokrasiye devreder.⁴ Göçek de Tanzimat bürokratlarının, Osmanlı padişahını sembolik bir figür konumuna indirgediklerine dikkat çeker.⁵ Nitekim dönemin tanıklarından biri de söz konusu durumu “Âli ve Fuad Paşa zamanında Padişah, egemen ancak idareci değil, neredeyse bir meşrutî hükümdar idi. Âli Paşa ona öyle bir tesir uyguluyordu ki Padişah, Sadrazam'a danışmadan ve onayını almadan hiçbir şey yapmıyordu”⁶ satırlarıyla somutlar.

Ancak, Fuad ve Âli Paşaların 1869 ve 1871 yıllarındaki ölümlerinden sonra, terazi yeniden mutlakıyetçilerden yana ağır basmaya başlar. Devlet idaresinde saltanat makamını baskın konuma getirmeye yönelik eğilim, 1860'lı yılların başında kaleme alınan *Ayine-i Devlet* başlıklı risalede, siyasal yetkenin yeniden padişaha dönmesi gerektiğini vazedan Mahmud Nedim Paşa şahsında kuramcısını bulur.⁷ Âli Paşa'nın ölümünün ardından Abdülaziz (1861-1876), Mahmud Nedim Paşa'yı sadrazamlığa getirir ve iktidar bir kez daha Bâb-ı Âli'den Saray'a taşınır.⁸ II. Mahmud'un ölümünden

2 Abu-Manneh, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, s. 79.

3 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 403 ve 482.

4 Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*, s. 43 ve 244.

5 Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, s. 177. Ayrıca bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal: Devrin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 270. Ayrıca bkz. Butrus Abu-Manneh, “The Roots of the Ascendancy of Âli and Fuad Paşas at the Porte (1855-1871)”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century* (1826-1876) içinde, s. 120. İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu”, s. 353.

6 İsmail Kemal, *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, Gürol Kanca ve Ahmet Akşit (yay. haz.), çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 54.

7 Abu-Manneh'in, Âli ve Fuad Paşaların iktidarda olduğu dönemde Mahmud Nedim Paşa'nın önünün kesildiğini vurgulaması kayda değerdir. Abu-Manneh, “The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa”, s. 161. Ayrıca bkz. Georgeon, *age*, s. 36 ve 148.

8 Abu-Manneh, *agm*, s. 172.

beri görülmemiş bir kişisel egemenlik dönemi başlatan Abdülaziz, İsmail Kemal'in deyişiyle, artık kendisini "gerçek ve mutlak bir Şark hükümdarı" gibi hisseder.⁹ Bâb-ı Âli bürokrasisi, memurların sürekli olarak gelişigüzel biçimde görevlerinden alınması ve değiştirilmesiyle felç olur.¹⁰ Ve Davison'ın ifadesiyle, bunda padişah büyük rol oynamışa benzer.¹¹ Osmanlı siyasal yapısında, sarkaç bir kez daha "meşrutiyetçiler"den mutlakiyetçilere doğru kaymıştır.

Osmanlı siyasasında bu gelişmeler yaşanırken, Âli ve Fuad Paşaların iktidarlarının iyiden iyiye oturduğu 1865 yılından itibaren sahneye yeni bir meşrutiyetçi özne girer: Yeni Osmanlı Hareketi. Bu yeni siyasal öznenin hedefi, hem sultanın yetkilerini sınırlayacağı hem de bürokrasinin aşırılıklarına gem vuracağı düşünülen anayasal ve parlamenter yönetimdir. Bu nedenle Yeni Osmanlılar, 16. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl ortaları arasındaki "meşrutiyetçi cephe"den, somut anayasa talepleriyle ve dolayısıyla modern anlamda anayasacı bir hareket olmaları bakımından ayrılırlar. Peki, Yeni Osmanlıların ve daha sonraki süreçte Jön Türklerin, kendilerini önceleyen neredeyse üç yüz yıllık dönem boyunca Osmanlı siyasal yapısında yer alan ve padişahın iktidarını sınırlama mücadelesi veren güçlerle aralarında bir süreklilik söz konusu mudur? Başka bir deyişle, Yeni Osmanlı ve Jön Türk hareketlerini, 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına dek geçen süreçte Osmanlı padişahının siyasal otoritesine belli sınırlar getirmeyi amaçlayan politik konumlanışın devamı olarak okumak mümkün müdür?

Bu sınırlı çalışma, söz konusu geniş kapsamlı sorulara, çok daha ayrıntılı incelemelerin ürünü olabilecek nihai cevaplar vermek iddiasını taşımıyor. Bu araştırmanın amacı, soruyu formüle etmiş olmakla ve sorunun cevaplarına ilişkin bazı işaretleri göstermeye çalışmakla sınırlıdır. Dolayısıyla, bu bölümde, daha sonraki kısımlarda Ahmed Rıza'nın düşünsel kaynakları arasında belirleyici konumda olduğunu iddia edeceğim Şinasi ve Namık Kemal üzerinden, sözü edilen işaretleri göstermeye çalışacağım.

9 İsmail Kemal, *age*, s. 54. Ayrıca bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 2, kısım 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 335.

10 Abu-Manneh, *age*, s. 173 ve 175. Kuntay, *Namık Kemal*, c. 1, s. 231.

11 Davison, *age*, s. 281, 290 ve 291. Ayrıca bkz. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 222.

Şinasi: “*Bildirir Haddini Sultana Senin Kanunun*”

Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ne hiç dâhil olmamış; ancak, Namık Kemal’in değişikle “Yeni Osmanlılar Reisi, Kible-i erbâb-ı yakîn ve saîdû’l-hayat”¹² Şinasi üzerine olan kapsamlı çalışmasında Bedri Mermutlu, Şinasi’nin kasidelerini siyasi saiklerle kaleme aldığını ve bu kasideler üzerinden siyasal fikirlerini takip etmenin mümkün olduğunu ifade eder.¹³ Şinasi tarafından kaleme alınan kasidelere bakıldığında, ilk etapta, birçok çalışmada sıkça vurgulandığı gibi,¹⁴ hâmisî olan Mustafa Reşid Paşa’ya yönelik övgüler dikkati çeker.

“Bu sır-ı hikmeti fehme gerekdir akl-ı Reşid
Ki akl-ı külle verir hayret andaki te’sîr

...

Aceb midir medeniyet resûlü dense sana
Vücûd-i mu’cizin eyler ta’assubu tahzîr”¹⁵

“Sensin ol fahr-i cihân-ı medeniyet ki hemân
Ahdini vakt-i sa’âdet bilir ebnâ-yı zamân”¹⁶

“Olmuş insâna ta’assup bir unulmaz illet
Hüsni-i tedbîrin ile kurtulur andan millet”¹⁷

Şinasi’nin Mustafa Reşid Paşa’nın zekâsı ve kişiliğine yönelik methiyeleri, Mustafa Reşid Paşa’yı uygarlık peygamberi sıfatıyla nitelemesi ve hatta Mustafa Reşid Paşa dönemini de İslam peygamberinin yaşadığı zaman ile özdeşleştirmesi; hâmisini yüceltme eğiliminden dolayı bir dereceye kadar olağan karşılanabilir. Ancak, Şinasi tarafından kaleme alınan kasidelerin tümüne bakıldığında, Osmanlı’daki yaygın uygulamanın aksine, kitabının yayınlandığı dönemdeki Osmanlı sultanından, mutlakiyetçi Abdülaziz’den, hiç söz etme-

12 Namık Kemal’den aktaran: Kuntay, *age*, s. 377.

13 Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s. 319.

14 Bu yorumlara bir örnek için bkz. İnci Enginün, “Osmanlıcadan Modern Türkçeye Türk Edebiyatı ve Öz Kimlik”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si* içinde, s. 338.

15 Şinasi, *Müntahabât-ı Eş’âr*, s. 26.

16 Şinasi, *age*, s. 28.

17 Şinasi, *age*, s. 29.

miş olması dikkat çekicidir¹⁸ ve bu durum, Şinasi'nin kasidelerindeki Mustafa Reşid Paşa'ya yönelik methiyeleri farklı bir gözle okumayı zorunlu kılar. Bununla birlikte, Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlayan yenilenmiş bürokrasinin simge ismi Mustafa Reşid Paşa yüceltilirken, II. Mahmud dönemi mutlakîyetçiliğinin oldukça sert sözlerle eleştirilmesi, Şinasi'nin, hâmesi için yazdıklarını sadece methiye olarak okumayı imkânsız hale getirir.

“Hakk u insâf ile kan etmeden ettin kânun
Oldu bâtil işi cellâd-ı le'immin battâl”¹⁹

“Şem'idir kalbimizin can ile mal ü namus
Hıfz için bad-ı sitemden olur adlin fanus

Etdin âzâd bizi olmuş iken zulme esîr
Cehlimiz sanki idi kendimize bir zincir

Bir ıtlık-nâmedir insâna senin kanûnun
Bildirir haddini Sultân'a senin kanûnun

Sen gibi âkil olan kan dökerek gün mü sürer
Vech-i nâmûsuna ol kan ile düzgün mü sürer”²⁰

Görüldüğü gibi, Şinasi'ye göre Mustafa Reşid Paşa kan dökmeden “kanun” yapmış, bu “kanun”la İmparatorluk'taki can ve mal güvenliğini garanti altına almış ve yine “kanun” sayesinde Tanzimat Fermanı'nı önceleyen dönemi geçersiz kılmıştır. Şinasi, Tanzimat Fermanı'nı önceleyen mutlakîyetçi II. Mahmud dönemini, zulüm rüzgârlarının estiği ve İmparatorluğun kan dökülerek idare edildiği bir dönem olarak tasvir eder.²¹ II. Mahmud döneminin insanları zulme esirder ve hürriyetlerini Mustafa Reşid Paşa'nın “kanun”u sayesinde kazanmışlardır. Ancak, en önemlisi, II. Mahmud'un al-

18 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler: 1830-1980*, c. 1, (3. baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 576-577.

19 Şinasi, *age*, s. 24.

20 Şinasi, *age*, s. 29.

21 Bu noktada Abu-Manneh'in II. Mahmud'un siyasal projelerini gerçekleştirebilmek için herhangi bir yargılama olmaksızın birçok kişiye idam cezası vermekten çekinmediğini ve İmparatorluk tarihinde can ve mal güvenliğinin II. Mahmud dönemi kadar az olduğu bir dönemin yaşanmadığını vurgulaması kayda değerdir. Abu-Manneh, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, s. 78.

çak cellât sıfatıyla nitelenmesidir ve bir Osmanlı padişahı için kullanılan bu sıfat, şüphesiz çok ağırdır. İktidarını sınırsız kılan bu “alçak cellât” a haddini bildiren ise Tanzimat Fermanı’nın mimarı Mustafa Reşid Paşa’dır.

“Bu cebri men’ için akl-ı beşer kodu kanun
Ki etdiler ana hikmetce adl ü hak ta’bir
Bu adl ü hakka diyânet demiş kimi âkil
Takıldı nefis ü hevânın boğazına zincir”²²

Peki, Şinasi’nin neredeyse bütün yazdıklarına damgasını vuran söz konusu “kanun” vurgusu, salt edebiyat tarihçilerinin iddia ettikleri gibi, peygamberi Mustafa Reşid Paşa olan “medeniyet dininin kutsal kitabı”²³ olmakla mı sınırlıdır? Ya da, bu görüşlere paralel şekilde, Hilmi Ziya Ülken’in okuduğu gibi “yeni medeniyetin mucize”si metaforundan mı ibarettir?

“Aydınlanma görüşünü temsil eden Şinasi’ye göre, girdiğimiz yeni medeniyet, Avrupa’nın mucizesi akıl ve kanundur. Kanun bu yeni dinin getirdiği hükümlerin temelidir. Yeni değerler dünyasının başında adalet, halk ve hikmet (bilgelik) kavramları gelir. İslamiyet bir cehalet devrini kapadığı gibi, bu devir de bir zulüm ve cehalet devrini kapar, akıl ve adalet devrini açar... Akıl ve adalet, yeni içtimai değerler üzerinde ön planda gelirler ve bu iki değer birbirini tamamlarlar. Adalet aklın emrindedir, akıl adaleti insani gayelere sevk eder. Yeni medeniyet, İslamiyet’in ana ilkelerine uygundur, fakat ona yeni içerik getirmiş ve yeni bir insan tipi meydana çıkarmıştır.”²⁴

Veya söz konusu “kanun” vurgusunu, Mardin’in altını çizdiği gibi, Şinasi’yi “geleneksel Osmanlı siyasal düşüncesi”nden tamamen ayıran bir faktör olarak mı okumak gerekir?

22 Şinasi, *age*, s. 26.

23 “O [Şinasi] garpçıdır, medeniyetçidir. Tanzimat’ı ve onun getirdiği kanun fikrini benimsemiştir. 1272, 1273, 1274 (1856, 1857, 1858) tarihli kasidelerde ise, bu fikir daha da şümullenir ve sarahat kazanır. Şinasi, bu kasidelerde medeniyetten bir din gibi bahseder... Getirdiği nizamla bize medeniyetin kapısını açan Mustafa Reşid Paşa’yı bir peygamber gibi över... Bu yeni dinin kitabı vardır: ‘Kanun’. Kanun bu yeni dinin getirdiği hükümlerin yahut değerlerin müeyyidesidir.” Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (8. baskı), Abdullah Uçman (yay. haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 188.

24 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (9. baskı), Ülken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 66.

“Beşeri bir kanun koyucu içeren Şinasi’nin düşüncesi, geleneksel İslami yaklaşımdan ayrılır. Örneğin, Şinasi için, sadrazamın en önemli katkılarından biri, padişahın iktidarını sınırlayan temel bir kanunu ortaya koymuş olmasıdır. Hükümdarın dışında birisinin kanun koyucu olması, daha önceki Osmanlı düşüncesine son derece yabancısıdır. Zira Osmanlı siyasal düşüncesinde kanun ya ilk ve son kez değişmemek üzere konan (sadece yorumlama yoluyla veya içeriğinin çarpıtılması ile değiştirilmiş olabilecek) Allah’ın kanunudur ya da padişahın fermanına dayanan hükümdar kanunudur.”²⁵

Şüphesiz, Şinasi’nin medeniyetçiliğine ilişkin görüşlerde haklılık payı mevcut. Takip eden bölümlerde göstermeye çalışacağım gibi, Şinasi’nin medeniyet kavramına yaptığı vurgu, Ahmed Rıza’nın düşünsel kaynaklarının önemli bir kalemını oluşturmasını da sağlıyor. Ancak, Şinasi’deki “kanun” vurgusunun, salt “medeniyet dininin kutsal kitabı” olarak ele alınması, Şinasi’yi yalnızca Aydınlanma, Batıcılık vb. akımların temsilciliği ekseninde analiz etmenin tezahürü gibi görünüyor ve dolayısıyla, Şinasi’nin hemen hemen tüm yazdıklarında karşımıza çıkan “kanun” vurgusunu yeterince açıklayamıyor.

Bu noktada, Mardin’in, Şinasi’nin “kanun” kavramını padişahın iktidar alanını sınırlayan bir faktör olarak kullandığı yorumu, çok daha açıklayıcı. Ancak, Şinasi’nin “kanun” kavramıyla Osmanlı sultanının iktidar alanının sınırlandırılmasına yönelik vurgusunun, Mardin tarafından Osmanlı siyasal düşüncesinde ve pratiğinde büyük bir kopuş olarak nitelenmesinin, 17. ve 18. yüzyıllardaki Osmanlı siyasal yapısı ve bu yapının evrimi göz önüne alındığında son derece tartışmalı olduğu söylenmeli.

Zira 19. yüzyılı önceleyen iki yüzyıllık dönemde, mutlakiyetçi Osmanlı padişahları ile Osmanlı sultanının iktidarına belli sınırlar getirmeyi amaçlayan “meşrutiyetçiler” veya “kanun-ı kadimciler” arasındaki mücadelenin yansıdığı tarihsel metinlere bakıldığında, “meşrutiyetçi cephe”nin Osmanlı padişahının siyasi salahiyetlerini sorgulamaya ve sınırlamaya yönelik iddialarını ve eylemlerini “kanun”, “kanun-ı kadim” ve “kanun-ı Osmanî” kavramlarına atıfla meşrulaştırdıkları görülür.²⁶ Örneğin, III. Murat’ın mutlakiyetçi politikalarını eleştiren çağdaşları, saltanat otoritesine sınır getirmek amacıyla

25 Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 271-272.

26 Tezcan, “‘Genç’ Osman Neden Tahttan İndirildi? Osmanlı Tarih Yazımında Bir Yolculuk”, s. 76.

kanun kavramını öne çıkarırlar.²⁷ Başka bir örnek vermek gerekirse, 17. yüzyıl Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından *Tûğî Tarihî*'nin II. Osman'ın tahttan indirilmesiyle ilgili kısımlarına bakıldığında, II. Osman ve genç padişahın mutlakiyetçi siyasalarının taraftarları, “kanun-ı Osmanî”den sapmakla eleştirilmekteyken, II. Osman'ı tahttan indiren siyasal özneler ise söz konusu hukuk geleneğinin koruyucusu olarak tasvir edilmektedir.²⁸ Hüseyin Tûğî, II. Osman'ın tahttan indirilmesi ve katliyle sonuçlanan ayaklanmada yaşananları aktarırken “meşrutiyetçi cephe”nin, tahta çıkardığı I. Mustafa'dan, “kânûn-ı Osmânîde ihdas olan yeni âyînlerin ref' olub ol âyînin ihdasına sebep olan kişilerin katlolanmasına taleb” ettiklerini söyler. Benzer biçimde Kâtip Çelebi de “kânûn-ı kadîmi koyub yeni kânûnlar icadını sevk iden kimselerin katlini taleb etdiler” diyerek Tûğî Çelebi'yle benzer bir bakış açısını yansıtır.²⁹ Keza, III. Selim'in projesinin, muhalifleri tarafından “kanun-ı kadim”den sapıldığı söylemiyle eleştirilmesi³⁰ ve destekçileri tarafından da “kanun-ı kadim” yerine “nizam-ı cedid”in tesisinin gerekliliğine vurgu yapılarak meşrulaştırılmaya çalışılması, yine aynı doğrultudadır.³¹

Tezcan'a göre, 17. ve 18. yüzyıllardaki Osmanlı padişahının iktidar alanına ilişkin tartışma ve mücadeleleri yansıtan tarihsel metinlerin “meşrutiyetçi cephe” saflarından kaleme alınanlarından hemen hepsi, mutlakiyetçi projeleri olan Osmanlı sultanlarının uygulamaya koymaya çalıştıkları fikirlerin Osmanlı geleneğinden sapma teşkil ettikleri konusunda anlaşmaya varmış gibidirler. Zira “meşrutiyetçi cephe”yi oluşturan siyasi özneler göre, Osmanlı siyasi geleneği, kendilerinin gerek iktisadi gerek siyasi bazı ayrıcalıklara sahip olduklarının tanınması üzerine kuruludur. Mutlakiyetçi siyasalarla söz konusu ayrıcalıkların ilgası ise bir hak ihlali, dolayısıyla bir hukuk meselesidir. Bu özneler göre, hukuk dışına çıkan veya “kanun-ı kadim”den sapan, başka bir deyişle “kanun-ı Osmanî”den uzaklaşan sultanların tahttan indirilmeleri gerekir.³²

27 Tezcan, “The Politics of Early Modern Ottoman Historiography”, s. 172.

28 Tezcan, “‘Genç’ Osman Neden Tahttan İndirildi?”, s. 50.

29 Kâtip Çelebi ve Hüseyin Tûğî'den aktaran: Tezcan, *agm*, s. 77.

30 Yaycıoğlu, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, s. 295, 361-362.

31 Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyılın Başlarına)*, (4. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 124.

32 Tezcan, *agm*, s. 61-62. Yaycıoğlu, *age*, s. 311. Ayrıca bkz. Öz, *age*, s. 108.

Kısacası, 19. yüzyıl önceleyen iki yüzyıllık dönem boyunca vuku bulan güç mücadelesinin yansıdığı metinlerdeki “kanun” kavramı göz önünde tutulduğunda, Şinasi’nin “kanun” vurgusunun; 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlamak isteyen “meşrutiyetçi cephe”nin “kanun” vurgusuyla oldukça paralel bir kullanıma ve içeriğe sahip olduğu görülür. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı sultanının siyasal yetkesini sınırlamak isteyen politik aktörlerle benzer şekilde, Şinasi, “Bildirir haddini sultana senin kanunun” dizesinde kristalize olduğu gibi “kanun” kavramına, padişahın iktidar alanını sınırlayıcı bir içerik atfeder. Ve “kanun” kavramına atfedilen söz konusu anlam, Şinasi’yi 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı padişahının siyasal otoritesini sınırlamayı amaçlayan politik konumlanışın devamı olarak okuyabilmenin önünü açar.

O halde, Şinasi’yi, Yeni Osmanlıları ve sonrasında da Jön Türkleri, 17. ve 18. yüzyıllardaki öncellerinden ayıran nedir? Başka bir deyişle, 19. yüzyıldaki meşrutiyetçiler ile 17. ve 18. yüzyıllardaki “meşrutiyetçiler” arasında, padişahın iktidar alanını sınırlama çizgisinde bir süreklilik belirliorsa, kırılma hatları nerelerde aranmalı? Şinasi’nin, 1860 yılında yayımlanmaya başlayan *Tercüman-ı Ahvâl*’deki sunuş yazısında sözü edilen kırılma hatlarına ilişkin ipuçlarına ulaşmak mümkündür.

“Mademki bir heyet-i içtimâiyyede yaşayan halk bunca vezâif-i kanuniye ile mükelleftir, elbette... kâlen ve kalemen kendi vatanının menfaatine dair beyân-ı efkâr etmeyi cümle-i hukuk-i müktesebesinden addeyleyler. Eğer şu müddeâyâ bir sened-i müsbit aranılacak olsa, maarif kuvvetiyle zihni açılmış olan milel-i mütemeddeninin yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir... İmdi işbu gazete ahvâl-i dâhiliye ve hariciyeden müntahap bazı havadisi ve maarif-i mütenevvi ile sair mevad-ı nafiya dair mebahisi neşr ü beyana vasıta olacağından nâşi Tercüman-ı Ahvâl ünvanı ile tesmiye olunmak münasib görüldü. Tarife hacet olmadığı üzre kelâm-ı ifade-i meram etmeye mahsus bir mevhibe-i kudret olduğu misillü en güzel icad-ı akl-ı insani olan hitabet dahi kalemlerle tasvir-i kelâm eylemek fenninden ibarettir. Bu itibar-ı hakikate mebnî giderek umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu dahi makam münasebetiyle şimdiden ihtar olunur.”³³

33 Şinasi, “Mukaddime”, *Tercüman-ı Ahvâl*, no: 1, 6 Rebi’ülâhîr-9 Teşrin-i Evvel 1277, s. 1.

Görüldüğü gibi, *Şinasi, Tercüman-ı Ahvâl*'in ilk sayısındaki makalesinde, halkın yükümlülüklerine mukabil kazanılmış hakları olduğunu vazedir. Eğitimin, medeniyetin önkoşulu olduğu paranteziyle birlikte Şinasi, halkın sözle veya yazıyla görüşlerini ifade etmesinin söz konusu haklar bütünüün bir parçası olduğunu belirtir ve halkın düşünce ve ifade özgürlüğünü meşrulaştırmaya yönelik bir öğreti inşa eder. Gazetesinin varlık nedenini de hem sözü edilen hakkın ifasının bir aracı hem de kamuoyunun bilgilendirilmesi olarak açıklar. Nitekim 1862'de çıkarmaya başladığı *Tasvir-i Efkâr*'da da benzer satırlar dikkati çeker.

“Her bir devlet, idaresine müvekkel olduğu bir heyet-i mecmua-i milliyenin bekasıyla payidar ve hayr ü menafine muvafık surette tedbir-i mehâm eylemekle kaviü'l-iktidar olmak kaziyesi, manend-i bedih-i evvelî bürhândan müstağnidir. Bir hâl-i medeniyette bulunan halk ise kendi menafinin husulü hakkına ne suretle sarf-ı zihin eylediği tercüman-ı efkân olan gazeteleri lisâından malûm olur. Bu mütalaaya mebnî her bir memleket-i mütemeddine için elzem olan o türlü varakanın millet-i muazzama-i Osmaniye meyanında peyda olmasına mukaddemleri sa'y ve muvaffak olduğum misillü teksir-i idâdî emeliyle bu defa dahi ba-ruhsat-ı seniyye havadis ve maarife dair işbu *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin tesisine teşebbüs eyledim.”³⁴

Şinasi, *Tercüman-ı Ahvâl* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde devlet yönetiminde kamuoyunun önemi üzerinde durmuş, Kemal Karpat'ın deyişiyle kendini Osmanlı halkını devlet idaresi ve dünya olayları hakkında bilgilendirmeye ve bir kamuoyu oluşturmaya adanmıştır.³⁵ Mardin'e göre, gazeteciliğin bu şekilde halkı aydınlatma aracı olarak kullanılmaya başlanması başı başına bir yeniliktir ve daha da önemlisi, bu yolla Şinasi, devlet politikalarında halkı meşru muhatap kabul ederek, bu görüşün kitlelerce içselleştirilmesi için çaba sarf eder.³⁶ Sonrasında ise bu görüşleri birkaç adım ileri taşıyarak, “Fransa Umur-ı Maliyesi Hakkında” başlıklı bir serideki makalelerinde, parlamenter yönetimin esaslarını anlatmaya koyulur ve devamında da “temsilsiz vergilen-

34 Şinasi, “Mukaddime”, *Tasvir-i Efkâr*, no: 1, 30 Zilhicce-15 Haziran 1278, s. 1.

35 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 217. Ayrıca bkz. Ali Budak, *Münif Paşa: Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 124.

36 Şerif Mardin, “19. Yüzyılda Osmanlı'da Kamusal Kimlik İnşası Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* içinde, çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolcay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 18-19. Ayrıca bkz. Riedler, *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire*, s. 27-28.

dirme olmayacağı” görüşünü dile getirir.³⁷ Bir görüşe göre, ileride Namık Kemal’in ve Ahmed Rıza’nın isimleriyle özdeşleşecek olan meclis, kamuoyu, meşruti yönetim ve Osmanlı milleti gibi kavramların hemen hepsi, ilk olarak Şinasi’nin kaleminde hayat bulmuşlardır.³⁸

Toparlamak gerekirse, Şinasi’nin gazete yazılarında ön plana çıkan kavramlara ilişkin bir harita çizilmeye çalışılırsa, çıkarılacak haritanın topografyasının, kamuoyu, kamuoyunun bilgilendirilmesi, eğitim, medeniyet, düşünce ve ifade özgürlüğü, kazanılmış haklar ve temsil gibi motifler etrafında belirdiği görülür. Bu motifler demeti ise Şinasi’yi, 19. yüzyıl öncesinde padişahın iktidar alanını sınırlandırmak isteyen güçlerden, denkleme yeni bir parametre dâhil etmesi nedeniyle ayırır: Halk. Dolayısıyla, Şinasi’yle birlikte, Osmanlı padişahının iktidarına belli sınırlar getirmek isteyen öznel, henüz anayasal ve parlamenter yönetime ilişkin doğrudan bir söyleme yönelmemişlerse de, sultanın yetkilerini sınırlama ve bürokrasinin aşırılıklarına gem vurma yolunda sahneye yeni bir aktör sokarlar. Bu nedenle, Şinasi’nin güncel politik gelişmelere müdahil olmadaki tüm tereddütlerine ve Yeni Osmanlı hareketiyle arasındaki mesafeyi koruma konusundaki bütün hassasiyetine rağmen, Namık Kemal tarafından “Yeni Osmanlılar Rejisi” olarak addedilmesi, tam da halka ve kamuoyuna yönelik ısrarlı vurgusu dolayısıyla oldukça anlşıdır.

Namık Kemal: “*Cemiyet-i Beşerde Umumun Kuvvetinden Büyük Kudret Yoktur*”

Şinasi’nin, halkı siyasetin parçası haline getirmeye yönelerek siyasal alana yapmaya çalıştığı aşının, kendisinden sonraki kuşaktaki başat temsilcisi Namık Kemal’dir. Şinasi’nin sözü edilen çaba doğrultusunda temellerini attığı görüşler Namık Kemal tarafından o denli işlenmiş ve geliştirilmiştir ki; Mardin, Namık Kemal’in siyasi düşüncesinin özünün, Osmanlı siyasal düşüncesine halk hâkimiyeti kavramının yerleştirilmesi olduğunu kaydeder.³⁹ Nitekim Namık Kemal’in “Efkâr-ı Umumiye” başlıklı makalesinde, söz konusu mesainin göstergeleri mevcuttur.

“Malum olduğu üzre efrâd-ı beşer şu âlem dediğimiz taayyüşgâh-ı umumîye sıfat-ı hürriyeti hâmil geldiğinden daima her türlü âmâl ve hevesâtın icrasına

37 Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 254 ve 262.

38 Mermutlu, *age*, s. 55-56.

39 Mardin, *age*, s. 366.

mâil bulunur. Fakat bir ferd bu meyelân-ı tabiisini tamamıyla file getirdiği halde diğer efradın hürriyet-i mevhûbelerinden istifadelerine mani olmak zaruri bulunmakla ve... ale'l-umum tabiat-ı mahlûkat dahi münasip ve hele insan havas-ı fitriyesinin cümlesinden ziyade bu seciye-i tekallübü ale'd-devam fil ve harekette bulundurmaya talip olmakla her ferdi hürriyet-i gayr ile mahdudiyeti bi'l-bedâhe sabit olan hakk-ı hürriyetinin haricine çıkarmamak için cemiyet içinde bir kuvve-i galibenin vücudu selamet-i beşerin levazım-ı zaruriyesinden addolunmuştur. Dünyada ise temyiz hâssasının akla inhisarı cihetiyle tasdikât-ı akliyenin nefsü'l-emre mutabakatını tayin edecek akıldan başka bir mümeyyiz bulunamadığı gibi kudret ve galebe dahi insana mahsus bulunduğundan iktiza eden kuvve-i galibeyi haricden tedarik muhâl ve binaenaleyh yine insan içinde aramakta zaruret derkâr olarak cemiyet-i beşerde ise umumun kuvvetinden büyük bir kudret olmadığı fennen ve bedâheten sabit olduğundan dünyada efradın hukuk-ı tabiye ve ona hadim olmak için tayin olunan hukuk-ı mevzu'asını muhafaza etmek umumun kuvvetine mevdû görülmüştür.”⁴⁰

Basitleştirme pahasına özetlenmeye çalışılırsa, Namık Kemal'e göre, bir toplumda kamuoyunun görüşünden ve halkın kuvvetinden daha büyük bir kuvvet söz konusu değildir. İnsanın doğuştan sahip olduğu hakları ve dolayısıyla hürriyeti korumak ise halkın kudretine emanet edilmiştir. Bununla birlikte, hürriyetin teminatı olarak tahayyül edilen kamuoyu, yönetenlere karşı uyarılır.

“Yalnız umumun milyonlarla nüfusu muhtevi olan bir kişver-i azimde değil yüz haneli bir köyde bile bu vazifeyi bizzat icraya muktedir olamamasındandır ki usul-i tevkile müracaat etmeye ızdırar gelmiş ve bu usul her hükümetin sened-i meşruiyeti olmuştur. İşte her kavim içinde bir takım efradın merâtib-i müteselsile üze âmir ve mutâ halinde bulunması mücerred hıfz-ı hukuk hizmetine kıyam etmelerinden neşet ederek bu halde ise kudret-i umumiyenin idaresi uhdelerine mevdû olan zatlarına o kudretin kendi aleyhlerinde dahi infaz-ı hükm edebilmesinden ihtirazdan bütün bütün berî olunca her istediklerini yapabilirler ve o halde ise ferdin ferde teaddisini men için müracaat olunan kuvve-i amme bütün bütün maksadın hilafına olarak birkaç ferdin umum aleyhinde tecavüzüne alet edilmiş olur ki bu seyyienin devamı halinde cemiyetçe hükümetin zararı hükümeteşizliğin zararıyla hemen müsâvi bulunur...

40 Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Efkâr-ı Umumiye”, *İbret*, no: 40, 26 Şaban 1289-16 Teşrin-i Evvel 1288 (1872), s. 1.

Bir kavmin... ahlak-ı siyasiyesi bozulursa içlerinden bir 14. Louis çıkar ‘devlet benim şahsımdan ibarettir’ diyerek her istediği hükmü icra eder.”⁴¹

Ve Namık Kemal’e göre halkın “her şeyden evvel bilmesi” gereken, “ahlak-ı siyasiye”nin bozulduğu, yani mutlakıyetçi bir yönetimin kurulduğu dönemlerde; “efkâr-ı umumiye”nin, “hükümeti adalet dairesinde tutmak için daima bir nümayiş halinde bulunma”nın “lazım geldiği”dir.⁴²

Mustafa Reşid Paşa ise efkâr-ı umumiyenin henüz “hâb-ı sükûnetten uyanmaya”⁴³ başlamadığı, “ahlak-ı siyasiye”nin bozulduğu ve “mülkün her tarafında nahak yere” “kan dökülen”⁴⁴ bir dönemi; “kanun”la sona erdiren “fatih-i medine-i medeniyet” olarak tasvir edilir Namık Kemal tarafından. Yazdığı *Osmanlı Tarihi*’nde Voltaire’e atfettiği “bir iyi padişah’tan ise bir fena kanuna itaat hayırlıdır”⁴⁵ sözüyle, Şinasi’de karşılaşılan “kanun” vurgusunu tekrarlayan Namık Kemal’e göre, “Tanzimat”, “istibdadı def etmiş ve teşkilat-ı azayı vücudunda istila eden felce ve teşennüce şifa-bahş-ı sükûnet olarak her tarafa bir hareket-i velyet vermiştir.”⁴⁶ Dolayısıyla, “hukuk-ı beşerin muhafazası için yapılan mucizât-ı adaletten biri” olan “Gülhane Hattı”yla,⁴⁷ hem II. Mahmud döneminin “istibdadı tadil” edilmiş hem de “vatan”, “adaletin her istenildikçe ihlal olunmasından kurtarılmış” ve “teşkilat-ı adaletin her istenildikçe icra olunamamasından halas eyleneştir.”⁴⁸ Ve bu yüzden Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı’yla sadece “herkesin hayatına, malına, ırzına kefil olmak”la kalmamış; aynı zamanda “Devlet-i Âliyye’yi kurtarmıştır.”⁴⁹

41 Namık Kemal, *agm*, s. 1-2.

42 Namık Kemal, *agm*, s. 2.

43 Namık Kemal, *agm*, s. 2.

44 Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Rumeli Demiryolunun Akdeniz’le Olan Münasebatına Dair Bazı Mütalaat”, *İbret*, no: 49, 8 Ramazan 1289-28 Teşrin-i Evvel 1288 (1872), s. 1.

45 Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, İstanbul, 1326, s. 104.

46 Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Islahat-ı Dâhiliye”, *İbret*, no: 48, 6 Ramazan 1289-26 Teşrin-i Evvel 1288 (1872), s. 1.

47 Namık Kemal, “Tanzimat”, *İbret*, no: 46, 4 Ramazan 1289-24 Teşrin-i Evvel 1288 (1872), s. 1. Bu makale *İbret* gazetesinde imzasız yayımlanmıştır. Ancak, makale Namık Kemal’e atfedilir.

48 Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Vilâyât”, *İbret*, no: 47, 5 Ramazan 1289-25 Teşrin-i Evvel 1288 (1872), s. 1.

49 Namık Kemal, “Tanzimat”, s. 1.

“Devlet-i Âliyye 1255 senesine gelinceye kadar dâhilen ve haricen bir takım emvâc-ı gavâil ve müşkülâtın sademât-ı müteâkibü’l-vürûdu arasında çalkalanır sefine gibi bir girdab-ı hatar ve tehlike içinde kalmış idi. O zaman hariciye nazırı bulunan merhum Reşit Paşa hakikaten keramet denebilecek hasafet ve fetanete malik ve tedâbir ve tasavvuratının ibraz-ı âsârına, icra-i fiiliyatına kadir bir zat idi ki o asrın ilcaat ve ihtiyacat-ı fevkaladesi üzerine ittihaz eyledikleri meslek-i hakimane ve icraat-i musibaneye nazaran şa-nında Devlet-i Osmaniyye’nin fatih-i medine-i medeniyeti denilse layıktır. Merhum-ı müşarünileyh devletin ahvalini, harici ve dâhili bir takım gavâilini pîş-i nazar-ı imana alıp akıbetini ve vehametini tamamıyla keşf eylemeleri cihetiyle mücerred temin-i istikbal ve istihsal-i saadet-i hal için her ferдин canından ve malından emin olmadığı bir zaman-ı bî-emanda mevâdd-ı esasiyesi ‘emniyet-i can ve mahzûfiyet-i ırz u namus ve mal ve tayin-i vergi ve bedel ve asakir-i mukteziyenin suret-i celb ve müddet-i istihdamı’ kaziyelerinden ibaret olarak Tanzimat-ı Hayriyeyi tesis edip onu mutazammın ve mütekeffil olan ‘Gülhane Hatt-ı Hümayunu’ Gülhane Meydanı’nda bir kürsü-i mürtefi üzerinde bir cemmü’l-gafr karşısında bî-perva ve bî-muhâbâ kıraat eylediler. İşbu hatt-ı hümayun-ı mevhibet makrûnu öyle bir zamanda kıraat eylediler ki her bir fıkra-i adilane ve mezalim-şikestanesi irade-i keyfiye ve zulmiyeden istifadeye almış ve ağızlarından çıkan sözleri birer kanun-ı lâ-yetegayyer hükmüne koymuş olan birtakım müteneffizânın gözlerine diken sokmak değil can evlerinde od yakmak kadar müessir olup icra-i ağrazlarının sekte-dâr olmaması zımnında ber-mutâd tasnî-i fesad etmeleri dahi pek de memûl olunmaz değildi.”⁵⁰

Görüldüğü gibi, Namık Kemal, Şinasi’yle paralel şekilde, Osmanlı padişahının mutlak iktidarının tesis edildiği II. Mahmud dönemini, kimse-nin “canından ve malından emin olamadığı bir kanunsuzluk zamanı”, II. Mahmud’u da “ağızından çıkan sözleri kanun sanan” biri olarak tarif eder. Mustafa Reşid Paşa ise bu dönemi sona erdirerek “hükümet”i “bütün bütün meşrutiyet yolu”na sokan biri olarak değerlendirilir.⁵¹

Namık Kemal’in Mustafa Reşid Paşa’ya ilişkin söz konusu değerlendirmeleri, kendisinden sonraki kuşak tarafından da tevarüs edilir. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse, Prens Sabahaddin’in Namık Kemal’den yaklaşık 30 sene sonra kaleme aldığı “Bir hükümetin çiftlik şeklinde bekası temin

50 Namık Kemal, (B[aş] M[uharir] imzasıyla), “Sebeb-i Kaht-ı Rical”, *İbret*, no: 38, 22 Şaban 1289-12 Teşrin-i Evvel 1288 (1872), s. 1.

51 Namık Kemal, “Sadaret”, *Hürriyet*, no: 36, 17 Zilka’de 1285-1 Mart 1869, s. 2.

olunamayacağını, bu tenazu-ı beka âleminde bunca rakipler meyanında hükümdarların öyle keyfine tâbi bir kuvve-i muvakkate ve gayr-i muntazama ile idame-i hayatın kabil olmadığını ve aranılan bu kuvvetin hayvanlar menzilesine indirilmiş zavallı millet ve ümmetin vatan namıyla ittihadında bulunduğunu ilk fark edenimiz Mustafa Reşid Paşa olmuş idi... İşte istibdad ile hürriyetin ilk müsademesi!” satırları zikredilmelidir.⁵²

Ancak, Namık Kemal’e göre Mustafa Reşid Paşa’nın ardılları olan Âli ve Fuad Paşalar döneminde hükümeti denetleyen bir kuvvet söz konusu olmadığı için “kudret-i teşri ile kudret-i tenfiz birbirine karış”ır; gelişmeler “meşrutiyet yolu”na “ber-aks olmağa başla”r⁵³ ve “hükümet iki üç kişinin irade-i keyfiyesinden ibaret” hale gelir.⁵⁴

“Ya şimdi ne zamandayız? Öyle bir zamandayız ki, Bâb-ı Âli kanun yapıyor, Bâb-ı Âli hükmediyor. Bâb-ı Âli icra ediyor, icraata yine Bâb-ı Âli nazır oluyor. Padişahı desek Bâb-ı Âli anlaşıyor, kanun desek kezalik, meclis, mahkeme desek kezalik, ahali desek hiçbir şey anlaşılmıyor.”⁵⁵

Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar üzerine olan yazında da belirgin bir yeri olan, Namık Kemal’in ve Yeni Osmanlıların muhalefetlerinin padişahı hedef almadığına ve esasında Bâb-ı Âli bürokrasisine yönelik olduğuna ilişkin görüşleri ilk bakışta destekler görünen bu satırların ardından bir parantez açılabilir.⁵⁶ Namık Kemal’in ve Yeni Osmanlıların eleştirilerinden padişahın azâde olduğuna dair tezlere ilişkin ilk söylenmesi gereken, hem Yeni Osmanlıların vücut bulduğu 1865 yılında hem de Namık Kemal’in bu satırları kaleme aldığı 1868’de devlet aygıtının denetiminin herhangi bir mutlakiyetçi

52 Prens Sabahaddin, “Cennetmekân Abdülmecid Hanın Ahfâd-ı Necibeleri ve Beyanname-i Umumi”, *Bütün Eserleri: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne* içinde, Mehmet Ö. Alkan (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 30. Ayrıca bkz. Prens Sabahaddin, “Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza”, *age* içinde, s. 26. Prens Sabahaddin, “Hangi Yoldayız?”, *age* içinde, s. 69.

53 Namık Kemal, *agm*, s. 2.

54 Namık Kemal, “Mülâhazat”, *Hürriyet*, no: 23, 13 Şaban 1285-30 Teşrin-i Sâni 1868, s. 4.

55 Namık Kemal, “Hasta Adam”, *Hürriyet*, no: 24, 23 Şaban 1285-7 Kanun-ı Evvel 1868, s. 2.

56 Birkaç örnek için bkz. Mardin, *age*, s. 108. Şerif Mardin, “Âli Paşa ve Hürriyet”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde, (18. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 268. Şerif Mardin, “Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde, s. 276. Davison, *age*, s. 183. Riedler, *age*, s. 41.

padişahıta bulunmadığıdır. Âli ve Fuad Paşaların döneminde Osmanlı padişahı daha önce de işaret edildiği gibi sembolik bir figür konumundadır ve dolayısıyla Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar açısından gerçekte “kendi hanedanına zulm etmekten başka bir şeye iktidarı”⁵⁷ olmayan bir “süs padişah”⁵⁸ doğrudan muhalefetin herhangi bir anlamı bulunmamaktaydı.⁵⁹ Bunun yerine, Yeni Osmanlılar, inisiyatifi elinde bulunduran ve “otuz milyon nüfus”un “birkaç kişinin zincir-i zulm altında inlemesi”nin⁶⁰ müsebbibi Bâb-ı Âli bürokrasisinin iktidarını, Şinasi’nin temellerini attığı ve Namık Kemal’in “her ümmette hakk-ı hâkimiyet umumundur”⁶¹ sözleriyle bayraklaştırdığı, halkı siyasetin parçası haline getirmeye yönelik müdahaleyle sınırlamaya çalışırlar. O kadar ki, Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar tarafından önemi sıkça vurgulanan Tanzimat Fermanı dahi söz konusu perspektiften eleştirilir. “Gülhane Hattı eğer mukaddimesinde tesisi müddeâ ettiği ahkâmı külliye-i şerriyeyi yalnız emniyet-i can ve mal ve namus ile tefsir eylediği hürriyet-i şahsiyeye hasretmeyerek hürriyet-i efkâr ve hâkimiyet-i ahali ve usul-i meşveret gibi birçok esasları dahi ilan etmiş olsaydı o vakit Hilafet-i İslamiye için bir Şartname-i Esasi hükmünü alabilirdi.”⁶² Dolayısıyla, Şinasi’nin devlet politikalarında halkı meşru muhatap kabul eden yaklaşımının, Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar tarafından da benimsenerek derinleştirildiği ve bilinçli bir kamuoyu sayesinde oluşacak siyasi kolektivitinin yaratılması yoluyla, hem mutlakîyetçi projelere sahip padişahların hem de küçük bir bürokratlar grubunun kişisel iktidatlarının anayasal ve parlamenter yönetimle sınırlandırılması talebine evrildiği söylenebilir.

Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların muhalefetine padişaha yönelmediğine ilişkin görüşlerin geçerliliğini sorgulatan bir diğer etmen, Âli ve Fuad Paşaların ölümlerini takiben iktidarın Bâb-ı Âli’den Saray’a geçmesinin ar-

57 Namık Kemal, *agm*, s. 2.

58 Kuntay, *age*, s. 127.

59 Söz konusu farkındalığın bir diğer örneğini Namık Kemal tarafından veliaht Murad için yazılan satırlarda gözlemlemek mümkündür. “Fakat bizimkine (Veliaht Murad’a) yazık ki, bir kere verasetten sıkıt olursa köpekler bile yüzüne bakmaz.” Namık Kemal’den aktaran, Kuntay, *age*, s. 91.

60 Namık Kemal, “Mülâhazat”, s. 4.

61 Namık Kemal, “Ve Şavirhum fi’l-emr”, *Hürriyet*, no: 4, 30 Rebi’ülâhîr 1285-20 Temmuz 1868, s. 1.

62 Namık Kemal’den aktaran: Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 57.

dından, eleştirilerin odağına doğrudan Osmanlı padişahının alınmasıdır. 1871 ile 1876 yılları arasında iktidarını mutlak kılan Abdülaziz döneminin, Namık Kemal tarafından “şimdi ise bir haldeyiz ki devleti iki sene içinde iki sene evvel bulunduğumuz hale getirmek sahîhan bir nevi mehdilik mahsusatından addolunabilir”⁶³ sözleriyle, Âli ve Fuad Paşaların döneminden çok daha olumsuz değerlendirilmesi söz konusu duruma ilk elden verilebilecek örneklerdendir.⁶⁴ Ayrıca Namık Kemal diğer yazılarında da Abdülaziz dönemini “devr-i mezalim” ve “usul-i istibdad”⁶⁵ sözleriyle eleştirerek “Meclis-i Umumi’nin aleyhinde bulunanlar haindir”⁶⁶ satırlarını kaleme alır.

Bu parantezin ardından, 19. yüzyıldaki meşrutiyetçi entelektüeller ile mutlakiyetçiler arasındaki mücadeleyi kavramayı kolaylaştırmak için bir soru formüle edilebilir: II. Mahmud’un ve döneminin, Şinasi ve Namık Kemal’de karşılaşılandan başka türlü bir tasviri, 19. yüzyılda söz konusu mudur? II. Mahmud dönemindeki Osmanlı devlet doktrini yansıtan ve Yeniçeri Ocağı’nın lağvedildiği 1826 yılından sadece iki yıl sonra yayımlanan *Üs-i Zafer* başlıklı eserinde Esad Efendi,⁶⁷ Şinasi ve Namık Kemal’in değerlendirmelerine taban tabana zıt bir şekilde, II. Mahmud’un İmparatorluğa huzur ve barış getirdiğini kaydeder ve II. Mahmud’u din ve devletin yenileyicisi olarak niteler.⁶⁸ Öte yandan, mutlakiyetçi II. Abdülhamid dönemindeki tarih ders kitaplarına bakıldığında, Şinasi ile Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların II. Mahmud’un mutlakiyetçi siyasalarının, yürütme otoritesinin üzerinde hiçbir fiili denetim mekanizması bırakmayışını şiddetle eleştirmelerinin tersine, II. Mahmud ve döneminin oldukça müspet şekilde ele alındığı görülür.

63 Namık Kemal, “Tanzimat”, s. 2.

64 Davison, bu dönemde Yeni Osmanlılardan Ziya’nın dramatik bir jestle, af dilemek üzere Âli Paşa’nın mezarına gittiğini kaydeder. Davison, *age*, s. 298.

65 N[amık] K[emal], “Meclis-i Umumi”, *İttihad*, no: 76, 12 Teşrin-i Evvel 1292-6 Şevval 1293 (1876), s. 1.

66 N[amık] K[emal], “Meclis-i Umumi”, *İttihad*, no: 77, 13 Teşrin-i Evvel 1292-7 Şevval 1293 (1876), s. 1. Bu konuda ayrıca bkz. Namık Kemal, “Moda ve Tegayyür”, *İbret*, no: 95, 17 Zilka’de 1289-4 Ocak 1872.

67 Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü* (1826-1856), s. 20.

68 Es’ad Efendi, *Üs-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Mehmet Arslan (haz.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 2. Bu konuda ayrıca bkz. Abu-Manneh, “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya and the Khalidiyya in İstanbul in the Early Nineteenth Century”, s. 51.

Mehmet Ö. Alkan'ın da altını çizdiği gibi II. Abdülhamid dönemindeki tarih kitaplarında, II. Mahmud dönemi İmparatorluğun “gerçek ilerleme”sinin başladığı bir devir ve II. Mahmud da Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci kurucusu olarak nitelenir.⁶⁹ Benzer şekilde, Christoph Neumann da Ahmet Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet*'te, padişahın otoritesini sınırlandıracak meşrutî bir düzenleme için en ufak bir destek izine dahi rastlanmadığını ve bunun aksine hükümdarın itiraz kabul etmez biçimde hakları olduğu görüşünün vurgulandığını belirttikten sonra; II. Mahmud'un mutlakîyetçi siyasalarının son derece olumlu bir tasviriyle karşılaştığının altını çizer.⁷⁰

O halde, 19. yüzyılda meşrutîyetçiler ile mutlakîyetçi II. Abdülhamid döneminin tarihçiliği arasında, II. Mahmud dönemine ilişkin ciddi bir görüş ayrılığının mevcudiyetinden söz etmek mümkündür. Bunun yanında, sözü edilen tarafların, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı sultanının iktidarını sınırlandıran güç odaklarının en önemlilerinden Yeniçeri Ocağı'na bakışlarında da benzer bir durumla karşılaşılır. Şükrü Hanioglu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhalefet hareketlerinin, Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasını “Vaka-i Hayriyye” olarak görmediklerini kaydeder.⁷¹ Nitekim Namık Kemal de “Devlet-i Aliyye ta yeniçeriler kalkıncaya kadar yine irade-i ümmet ve binaenaleyh bir nevi usul-i meşveretle idare olunurdu. Mebusana vereceği hakk-ı nezareti ahalî bi'n-nefs kendi icra ederdi. Her kışla bayağı bir silahlı meclis-i şura-yı ümmet hükmünde idi”⁷² derken, 19. yüzyıldaki meşrutîyetçilerin, 17. ve 18. yüzyıllardaki “meşrutîyetçiler”e bakışını özetler. Namık Kemal'e göre, Yeniçeri Ocağı'nın II. Mahmud tarafından tasfiye edilmesinin ardından İmparatorluğun siyasal yapısındaki güç dengesi ortadan kalkmış; “ahalinin hâkimiyet hakkını icrası”⁷³ engellenmiş ve “adil

69 Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde, s. 152.

70 Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 126 ve 128-129.

71 Şükrü Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, s. 105.

72 Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Mektubun Birincisi”, *Hürriyet*, no: 12, 27 Cemâziyelevvel 1285-14 Eylül 1868, s. 6.

73 Mehmet Kaplan, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, s. 107.

yönetimin yerini zalimane bir anlayış ve yönetim almıştır.”⁷⁴ Oysa II. Abdülhamid dönemi tarih kitaplarında Yeniçeri Ocağı “asırlardan beri Devlet-i Aliyye’nin rahat ve huzurunu selb eden ve terakkiyatına mani-i kuvva” olan bir özne olarak tasvir edilir ve Yeniçerilerin tasfiyesi de oldukça olumlu bir gelişme olarak okunur.⁷⁵ Benzer biçimde, Abu-Manneh’in deyişiyle II. Abdülhamid rejiminin habercisi ve dolayısıyla 19. yüzyılın bir diğer mutlakiyetçisi olan Mahmud Nedim Paşa da kaleme aldığı risalesinde Yeniçerileri itaatsizlikle itham ederek, Osmanlı sistemindeki yozlaşmanın ve bozulmanın en önemli faktörlerinden birisi olarak niteler.⁷⁶ Keza, II. Abdülhamid taraftarı Ahmet Cevdet Paşa da Yeniçerileri devlet erkini gasp eden bir kuvvet olarak değerlendirir ve Ocağın tasfiyesini savunur.⁷⁷

Namık Kemal’in 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlayan koalisyonun başat öznesine ilişkin yaklaşımı, Osmanlı tarihini değerlendirirken de kendisini gösterir. “Bizim devlet vaktiyle her ne kadar zahiren hükümet-i müstakile suretinde görünür ise de hakikat halde bayağı hürriyetin derece-i ifrâdına varmış hükümet-i meşruta idi. Ulema hükmeder, padişah ve vüzerâ icra eyler, ahali silah derdest olarak bu icraya nazır bulunurdu”⁷⁸ satırlarından da görülebileceği gibi, Namık Kemal’e göre, yeniçerilerin tasfiyesine kadar Osmanlı siyasal yapısında “İlmiye, Yeniçeri Ocağı ve Divan”dan mürekkep bir güç dengesi ve kuvvetler ayrılığı söz konusudur.⁷⁹ Ve bu “kuvvetler ayrılığı”nın İmparatorluk’taki tesisi, kaleme aldığı *Osmanlı Tarihi*’nde, yargı erkiyle yürütmenin birbirinden ayrılmasına atıfla açıklanarak, yeni devletin “adalet üzerine tesisi”nin ilk emaresi olarak değerlendirilir.⁸⁰

74 Musa Çadırcı, “Namık Kemal”, *İttihat Terakki ve Jön Türkler* içinde, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 107. Ayrıca bkz. Namık Kemal, “Hubbu’l-Vatan Mine’l-İman”, *Hürriyet*, no: 1, 9 Rebi’ülevvel 1285-29 Haziran 1868, s. 1.

75 Aktaran: Alkan, *agm*, s. 153. Ayrıca bkz. Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 249. Yeniçeri Ocağı’nın II. Mahmud döneminde nasıl değerlendirildiğine ilişkin bkz. Es’ad Efendi, *age*, s. 92-97.

76 Abu-Manneh, “The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa”, s. 161, 169 ve 170.

77 Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire*, s. 180. Neumann, *age*, s. 118.

78 Namık Kemal, “Hasta Adam”, s. 1.

79 İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, (2. baskı), Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s. 125. Tanpınar, *age*, s. 213. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 310.

80 Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, s. 77. Ayrıca bkz. Namık Kemal, *age*, s. 78-90.

Namık Kemal'in '93 Harbi'nden sonra yazmaya başladığı ve öncelikli amacı savaşın yol açtığı büyük yıkıma karşı halka özgüven aşılamak olan *Osmanlı Tarihi*'nde ilk etapta dikkati çeken, geçmişin başarılarının ve kahramanlıklarının anlatımıdır. Ancak, savaşın neden olduğu yaraları sarma çabasına ve Mehmet Kaplan'ın ifadesiyle "kahramanlık fikrinin Kemal'i götürdüğü tüm mübalağalara"⁸¹ rağmen, Namık Kemal'in mutlakiyetçiliğe karşı yaklaşımı, geçmişin yüceltilmesinin hedeflendiği bu çalışmada dahi kendisini gösterir. Örneğin, kitabın önsözündeki "cemiyet-i beşeriyenin tabiatı daima bir galib-i mutlakın pençe-i ahendesânesiyle çekile çekile veya seyf-i müstebidânesiyle dürtüle dürtüle bir noktaya sevk olunub gitmeye mütehammil değildir"⁸² satırları sözü edilen durumu yansıtır. Namık Kemal'in kitabının yayımlanmasına mutlakiyetçi II. Abdülhamid rejimi tarafından izin verilmemesini olağanlaştıran bu ifadelerin yanı sıra, kitabın Roma tarihini ele alan kısımlarında, Roma İmparatorluğu'nun "çöküş"ü, "ahalinin veya senato heyetinin fikirlerini almaya tenezzül etmemeye", "askerlere dayanarak tahakküman ve zalimane bir tarz ile devletin idaresine başlanması"na ve "idarenin zulüm ve ceberutluğu"na bağlanır.⁸³

Öte yandan, Namık Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'nde, I. Bayezit'i, kardeşi Yakup Çelebi'yi idam ettirmesinden ötürü oldukça sert sözlerle eleştirmesi kayda değerdir.⁸⁴ Önceki bölümde gösterilmeye çalışıldığı gibi, 17. ve 18. yüzyıllarda, mutlakiyetçi eğilimleri olan Osmanlı sultanlarıyla, padişahın iktidar alanını sınırlamak isteyen özneler arasındaki mücadelenin en önemli kalemelerinden biri kardeş katli meselesiydi. Alternatif bir sultan adayının Saray'daki varlığının, "meşrutiyetçi cephe"nin mevcut sultana karşı elini güçlendiren faktörlerden birisi olduğu kaydedilmişti. Buna karşılık, özellikle 17. yüzyılda, Saray'ın mutlak iktidarını yeniden tesis etmek isteyen II. Osman ve IV. Murat gibi padişahların, kardeşlerini ortadan kaldırdıkları gözlemleniyordu. 18. yüzyılın başlarında, padişahın iktidar alanı ve siyasi salahiyetleri üzerine konsensusa varılmasına ve "meşrutiyetçiler" ile mutlakiyetçiler ara-

81 Kaplan, *age*, s. 157.

82 Namık Kemal, *age*, s. 6.

83 Namık Kemal'in kitabının Roma tarihi ile ilgili kısımları ulaşabildiğim Osmanlıca baskıda bulunmadığı için eserin günümüz Türkçesine aktarılmış baskısına atıf yapabiliyorum. Bkz. Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, Mücahit Demirel (haz.), (2. baskı), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 40 ve 66.

84 Örnekler için bkz. Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, İstanbul, 1327, s. 2-7.

sındaki mücadelenin “meşrutiyetçiler” lehine sonlanmasına paralel olarak, kardeş katli uygulaması 18. yüzyıl boyunca gündemden kalkmıştı. Namık Kemal’in, I. Bayezit’i kardeşi Yakup Çelebi’yi öldürtmesi dolayısıyla sert bir şekilde eleştirmesi ve kardeş katli uygulamasına yönelik şiddetli itirazları ise 17. ve 18. yüzyıllardaki iktidar mücadelesine mündemiç tartışmanın içinden yazılıyor izlenimi uyandırır.

Sonuç Yerine: “Bir İyi Padişabtan ise Bir Fena Kanuna İtaat Hayırlıdır”

Toparlamak gerekirse, Namık Kemal’in Osmanlı tarihini yorumlarken İmparatorluğun siyasal yapısındaki güç dengesini öne çıkaran ve kuvvetler ayrılığını vurgulayan yaklaşımı, 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlamayı amaçlayan öznelerin siyasal tasarıları ve eylemleriyle örtüşür niteliktedir. Paralel biçimde, 17. ve 18. yüzyıllardaki “meşrutiyetçi cephe”yi oluşturan koalisyonun öznelerinin, İmparatorluğu “adalet temelleri”nde tutan kuvvetler olarak yorumlanması ve bu öznelerin II. Mahmud döneminde etkisizleştirilmesi ve tasfiyesinin, İmparatorluğu istibdadı sürükleyen temel etken olarak değerlendirilmesi; 19. yüzyılı önceleyen iki yüzyıl boyunca Osmanlı padişahının siyasi salahiyetlerine belli sınırlar getirmeyi amaçlayan politik konumlanışı, Namık Kemal’in tarihsel bağlamı olarak okumaya olanak sağlayan bir diğer işarettir. Namık Kemal’in siyasal modelini Osmanlı tarihinden ve İmparatorluk kurumlarından referanslarla açıklayarak, meclis fikri için 19. yüzyılı önceleyen Osmanlı uygulamasını mesnet göstermesi,⁸⁵ 17. ve 18. yüzyılların “meşrutiyetçi cephe”siyle 19. yüzyıldaki meşrutiyet hareketlerini süreklilik ilişkisi içinde okumaya yönelik nedenler arasındadır. Bunun yanında, gerek II. Mahmud ve Abdülaziz dönemlerinin oldukça şiddetli eleştirisi, gerek Osmanlı tarihinin söz konusu mutlakiyetçi rejimlerin tarihçiliğinden oldukça farklı bir okumayla değerlendirilmesi; Namık Kemal’i ve Yeni Osmanlıları 17. ve 18. yüzyıllardaki “meşrutiyetçi cephe”nin halefi olarak düşünmeye yönelik etmenlerden bir diğeridir. 19. yüzyıldaki meşrutiyetçileri, 17. ve 18. yüzyıllardaki “meşrutiyetçiler” ile halef-selef ilişkisi içerisinde değerlendirmeye ilişkin bir başka etken, Şinasi ile Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların, 17. ve 18. yüzyıllarda saltanat makamının iktidar alanını sınırlamayı hedefleyen siyasal özneler

85 Kara, *age*, s. 125 ve 163.

gibi, mutlakıyetçi projelere sahip padişahlara karşı “kanun” kavramını öne çıkarmış olmalarıdır.

Yeni Osmanlıların amacının siyasi iktidarın paylaşılmasını anayasal ve parlamenter yönetimle kurumsallaştırmak olduğu şimdiye dek sıkça vurgulanmıştır.⁸⁶ Dolayısıyla, 19. yüzyıldaki meşrutiyetçileri, 17. ve 18. yüzyılların “meşrutiyetçiler”inden ayıran faktörlerden en barizi, 19. yüzyıldaki-lerin Şinasi’den sonraki kuşaktan itibaren, anayasal ve parlamenter yönetim talepleri ve dolayısıyla modern anlamda anayasacı bir hareket oluşlarıdır. Bu doğrultuda, kamuoyundan ifade özgürlüğüne, temsili yönetimden halk hâkimiyetine uzanan bir kavramlar yelpazesine vurgu yaparak, halkı, siyasal alana dâhil etmeye yönelik bir söylemden, hürriyeti korumakla ya da mutlakıyetçi rejimleri önlemekle mükellef kılmaya yönelik bir bilinç aşılama faaliyetine evrilmişlerdir. Tahayyül ettikleri, bilinçli bir kamuoyunun da önemli bileşenlerinden olduğu siyasal alan ve kolektivite ise mutlakıyetçi ajandaya sahip sultanların yanı sıra, bürokrasinin iktidarına karşı da en önemli engeli oluşturacaktır.

Ve söz konusu tahayyül, başta Namık Kemal olmak üzere meşrutiyetçi entelektüellerin fikirlerinden etkilenen Mithad Paşa’nın önderliğindeki bir cephenin faaliyetleri sayesinde 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-ı Esasi’yle birlikte ete kemiğe bürünür. Karpat’ın deyişiyle, Kanun-ı Esasi, Osmanlı padişahının iktidar alanını kurumsal olarak kısıtlayarak, devlet otoritesini sultanın elinden alır ve halkın oyuna bağlar.⁸⁷ Namık Kemal ve diğer meşrutiyetçi figürlerin külliyatları, 1877 Osmanlı Parlamentosu’ndaki mebusların siyasal akıllarının temel belirleyenisidir ve kullandıkları kavramların özünü oluşturur. Mebusan Meclisi zabıtlarından çıkan sonuç, vekillerin, Sultan’a karşı görüşlerini açıkça söylemekten çekinmedikleri ve siyasal bilinçlerinin yüksek olduğudur.⁸⁸ Bu bağlamda, bir mebusun halkın “ırz, namus ve malının güvenlik altında olacağı bir yaşam, yasalar ve düzen” istemekte

86 Bir örnek için bkz. Birol Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. xxviii.

87 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 42-43. Karpat, “Osmanlı Devleti’nin Dönüşümü: 1789-1908”, s. 52.

88 Kemal H. Karpat, “1877 Osmanlı Parlamentosu ve Sosyal Açından Önemi”, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma* içinde, s. 377 ve 386. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 44. Kaya, *Osmanlı Demokrat Fırkası*, s. 75.

olduğunu dile getirmesi ve kanunların her yerde hâkim olması gerektiğini ifade ederek, kanunun olmadığı yerde hüküm sürecektir. düzenliğin iç savaştan bile daha kötü bir durumu yaratacağını belirtmesi, kayda değerdir.⁸⁹ Parlamentoda en can alıcı tartışmalar, yürütme üzerinde yasama kontrolü tesis etme konusunda yaşanır. Mebuslar, yasama yetkisi dâhilinde alınmış olan kararların yürütme erki üzerinde bağlayıcı etkisi olduğu noktasında ısrarcı davranırlar ve söz konusu ısrarın somutlaştığı yasanın Meclis'te kabulünü sağlarlar.⁹⁰ Öte yandan, mebuslar, bürokrasinin yetki sınırlarını netleştirme ve faaliyetlerini kontrol altına almaya yönelerek, mevcut nizamnamelerin yenilenmesi gerektiğini vurgularlar.⁹¹

Ancak söz konusu ısrarlar ve vurgular uzun soluklu olmayacaktır. Osmanlı siyasasında meşrutiyetçiler ile mutlakiyetçiler arasında salınan sarkaç neredeyse bir senelik zaman zarfında iki kere taraf değiştirir. Meşrutiyetçilerin Aralık 1876'da sağladıkları meşruti yönetimin, yerini, II. Abdülhamid'in "demir pençe"siyle idare olunan mutlakiyetçi rejime bırakması uzun sürmeyecektir.

89 Karpas, *agm*, s. 380.

90 Karpas, *agm*, s. 389-390.

91 Karpas, *agm*, s. 381-382.

BİR JÖN TÜRK LİDERİ: AHMED RIZA

Bir ilk tespitle başlanabilir: Ahmed Rıza'yı Ahmed Rıza yapan temel faktör, Yeni Osmanlıların siyasal tasarılarının sonraki kuşaktaki taşıyıcısı olan Jön Türk hareketinin birçok bakımdan baş ideoloğu olması ve mutlakıyetçi II. Abdülhamid idaresine karşı uzun soluklu mücadelesidir. Dolayısıyla, bu bölümün başında, mutlakıyetçi ajandasıyla, saltanatından önceki meşrutiyetçi dalgayı sönmümlendiren II. Abdülhamid'in siyasasının ana hatlarına odaklanmak, Ahmed Rıza'nın muhalefet ettiği mutlakıyetçi rejimi anlamak açısından ön açıcı olacak.

Önceki bölümün sonlarında, 1876 Kanun-ı Esasisi'nin bir cephenin faaliyetleri sayesinde ilan edildiği kaydedilmişti. Yeni Osmanlıların fikirlerinin uygulamaya konmasını sağlayan meşrutiyetçi cephenin bileşenleri Süleyman Paşa ve Hüseyin Avni Paşa gibi kumandanların öncülüğünde askeri kuvvetlerden oluşan bir grup, Mithad Paşa ve Rüştü Paşa'nın başlıca temsilcileri olduğu Bâb-ı Âli erkânı ve başta Şeyhülislam olmak üzere medrese öğrencilerinin ana kütlesini oluşturduğu din adamlarıdır. Dolayısıyla, Abdülaziz'in mutlakıyetçi yönetimini sonlandıran, 17. ve 18. yüzyılların "meşrutiyetçi cephe"sine benzer şekilde, aydınlar, ordu, bürokrasi ve ulemeden mürekkep bir ittifaktır.¹

Söz konusu ittifakın mutlakıyetçi Abdülaziz dönemini sonlandırması, gerekirse II. Abdülhamid'e karşı da harekete geçebileceğinin işaretidir. Ab-

1 Ebüzziya Tevfik, kaleme aldığı *Yeni Osmanlılar Tarihi'nde Cemiyet*'in bileşenlerinin söz konusu unsurlardan oluştuğunu kaydeder. Bkz. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c. 1, Ziyad Ebüzziya (haz.), Kervan Yayınları, İstanbul, 1973, s. 85. Ayrıca bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (7. baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 311. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 31 ve 67. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s. 324. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 303.

dülhamid bunun farkındadır ve Georgeon'un deyişiyile, işe, tahta çıkmasına yardım etmiş ve dolayısıyla Anayasa'nın ilan edilmesini sağlamış koalisyonda yer alan grupları bertaraf etmekte başlar.² Ve bu yönelim, Abdülhamid dönemindeki bütün iç politikanın esas stratejisi olarak okunabilir. Niyazi Berkes, Abdülhamid'in tüm stratejisinin ulema, bürokrasi, ordu ve aydınlardan oluşan cepheyi dağıtmak ve bu güçlerin yeniden birleşmesini önlemek olduğunu kaydeder.³ Mardin de Abdülhamid devrinin iç politikasının söz konusu ittifakı çözmeye yarayacak bir kararlar silsilesi olarak değerlendirilebileceğinin altını çizer.⁴

Bu doğrultuda, Abdülhamid'in askerler için kullandığı taktik, yetkileri komutanların ellerinden alıp, Yıldız'ı askeri politika, eğitim ve personel merkezi haline getirmek olur. '93 Harbi'nden sonra belli bir popüleriteye sahip liberal yönelimli subaylardan ve yüksek rütbeli komutanlardan kurtulur. Savaşın sonraları atalarının geleneksel askeri rolü olan başkomutanlığı üstlenir. Serasker, Sultan'ın iradelerinin icracısı konumuna indirgenir ve bu mevkiye, Abdülhamid'in himaye ve lütfundan sonuna kadar istifade ederek 1891'den 1908'e dek görevde kalacak olan Rıza Paşa atanır. Donanma deyim yerindeyse işsiz bırakılır ve çürümeye terk edilir. Ayrıca, dış ilişkilerde, sorunlar mümkün olduğunca askeri araçlara müracaat edilmeksizin, diplomasi yoluyla çözülmeye çalışılır.⁵

Bürokrasiye karşı kullanılan yöntem ise Tanzimat döneminin yükselen siyasal gücü Bâb-ı Âli'nin yetkilerinin azaltılması ve iktidarın tekrar Saray'da merkezileştirilmesidir. Abdülhamid, yüksek bürokratların iktidar alanlarını kısıtlar ve onları iş takipçisi konumuna indirgeyerek, İmparatorluğu Saray'da kurulan komisyonlarla yönetmeye başlar.⁶ 17. ve 18. yüzyılların mutlakiyetçi padişahları gibi, şadaret makamının konumu istikrarsızlaştırır ve saltanatı sırasında yirmi beş defadan fazla sadrazam değiştirir.⁷ Findley'in deyişiyile,

2 Georgeon, *Abdulhamid II: Le sultan calife (1876-1909)*, s. 114.

3 Berkes, *age*, s. 346.

4 Mardin, *age*, s. 67.

5 Georgeon, *age*, s. 155. Mardin, *age*, s. 67-68. Karpat, *age*, s. 314.

6 Georgeon, *age*, s. 116. Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 31. Hanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 154. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: 1908-1918*, s. 34.

7 Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 242. Benjamin C. Fortna, "II. Abdülhamid'in Saltanatı", *Türkiye Tarihi 1839-2010* içinde, s. 83-84.

artık sadaret makamında kimin oturduğunun önemi yoktur; zira gerçek sad-razam, Padişah'ın bizzat kendisidir.⁸ Neticede, Abdülhamid, Saray'ın Bâb-ı Âli üzerindeki otoritesini yeniden kurmayı başarır; yürütme organının kontrolünü ele geçirir ve Bâb-ı Âli'yi sıkı denetim altında tutarak, Yıldız'ın emirlerini yerine getiren basit bir icracı seviyesine düşürür.⁹

Abdülhamid'in mutlakıyetçi ajandası uyarınca etkisini kırmaya çalıştığı bir diğer grup ulema dır. Zira Şeyhülislam Hayrullah Efendi, yaklaşık bir sene içinde gerçekleşen iki sultan hal'ine de etkin biçimde katılmış ve verdiği fetvalarla bu eylemleri meşrulaştırmıştır. Öte yandan, işaret edildiği gibi, suhteler de meşrutiyet hareketini desteklemişlerdir.¹⁰ Bu desteğe karşı Abdülhamid, medreseleri bilinçli olarak ihmal etmeye yönelik bir politikayı devreye sokar.¹¹ Bir görüşe göre, Abdülhamid döneminde medreseler, firariler, askerlik hizmetinden kaçanlar ve ayaktakımı için birer sığınak haline gelir.¹² Dönemin bir tanığının, Abdülhamid zamanında medreselerin birer “tembel yuvası” durumuna getirildiğini belirtmesi de söz konusu tespitle uyumludur.¹³ Abdülhamid'in ulemaya yönelik siyasasından, ilmiye hiyerarşisinin üst kademeleri de, farklı yöntemlerle de olsa, nasibini alır. Mardin, Abdülhamid döneminde üst düzey ulemanın ve tarikat şeyhlerinin “itikadın savunucusu” olan sultan-halife tarafından kendilerine yöneltilen öldürücü övgüden asla kurtulamadıklarını ve Padişah'a kesin olarak bağlandıklarını vurgular.¹⁴

Mardin'in sözü edilen tespitinin oldukça önemli olduğu kaydedilmeli. Zira buradan hareketle 19. yüzyıldaki meşrutiyet hareketinin iki kuşağı arasındaki temel farklılıklardan en belirgininin nedenlerine ve söz konusu nedenlerin yapısal zeminine ulaşmak mümkün görünüyör.

Jön Türk hareketi mensuplarının mesailerinin önemli bir bölümü, I. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan ittifakı yeniden tesis etmeye yöneliktir. Bu bağ-

8 Findley, *age*, s. 231.

9 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 414. Karpaz, “Osmanlı Devleti'nin Dönüşümü: 1789-1908”, s. 53. Georgeon, *age*, s. 148 ve 264.

10 Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, s. 49. Karpaz, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 294. Georgeon, *age*, s. 156. Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 53.

11 Georgeon, *age*, s. 201. Kara, *age*, s. 133. Yakut, *age*, s. 135.

12 Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 408.

13 Resneli Niyazi, *Balkanlarda Bir Gerillacı: Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, İhsan Ilgar (haz.), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, s. 40.

14 Mardin, *age*, s. 408.

lamda, Sadrazam Kamil Paşa ve İsmail Kemal gibi bürokratlarla ilişki kurulmaya çalışılması ya da Tunalı Hilmi'nin kaleme aldığı *Hutbe*'lerde, Osmanlı halkının yanı sıra, doğrudan doğruya askerlere, bürokratlara ve ulemaya seslenilerek, bu öznelere Abdülhamid idaresine karşı harekete geçmeye çağırılması kayda değerdir.¹⁵ Nitekim söz konusu çabanın büyük ölçüde başarılı olduğu söylenebilir. Zira Jön Türk muhalefetine, Yeni Osmanlı hareketinde olduğu gibi, Osmanlı sisteminin önemli üyelerinin katılımı söz konusudur. Bunun yanında, Jön Türk hareketinin erken evrelerinden itibaren, Abdülhamid idaresinin askeri eylemle devrilmesi ve dolayısıyla ordu içerisinde rabıta arayışları gündemdedir. 1908 arifesine gelindiğinde de genç subayların meşrutiyet hareketi içindeki etkinliği malumdur.

Ancak, ulema söz konusu olduğunda, Jön Türklerin ittifak çabaları, amacına ulaşmış gözükmez. Jön Türklerin ulemayla ilişkilerinde, Yeni Osmanlılarla ilmiye mensupları arasında olduğu yoğunlukta uyum ve birliktelik söz konusu değildir. Örneklendirmek gerekirse, Jön Türk hareketine ulemeden Mehmed Ubeydullah Efendi, ki o da Askeri Tıbbiye öğrencisi olmuş ve bir dönem Mithad Paşa ve Namık Kemal'in yanlarında bulunmuştur,¹⁶ gibi isimler dâhil olmuşsa da, herhangi bir Jön Türk lideri ile bir ilmiye mensubu arasında, Namık Kemal ile Şeyh Ahmet Efendi arasındaki türden bir ilişki kurulmaz.¹⁷ Önde gelen Jön Türkler içinde Ali Suavi gibi herhangi bir "sarıklı ihtilalci"yle karşılaşmaz. Ve belki de en çarpıcısı, Jön Türk hareketinin önemli gazetelerinden *Şura-yı Ümmet*'in uzun yayın hayatı boyunca, herhangi bir ulema mensubunun kaleminden çıkan makale sayısı sadece birdir.¹⁸

Bu noktada, Abdülhamid'in tarikat şeyhlerine ve üst düzey ilmiye mensuplarına yönelik kendine bağlayarak etkisizleştirme politikasının, söz konusu birlikteliğin tesisini engellediği düşünülebilir. Dolayısıyla, ulemaya yönelik çağrılarına kayda değer bir geri dönüş alamayan Jön Türklerin, külliyatların-

15 Sabri Ateş, *Tunalı Hilmi Bey: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 22-32. Karpas, *age*, s. 657.

16 Ömer Hakan Özalp, *Mehmed Ubeydullah Efendi: Ulemeden Bir Jöntürk*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 10.

17 Bu konuda bkz. Kuntay, Namık Kemal: *Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 2, kısım: 1, s. 689-693.

18 Bu istisnai makalenin yayın tarihi de Eylül 1903'tür. Bkz. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 279.

da, Yeni Osmanlıların anayasal ve parlamenter yönetim tasarıları ile İslamiyet arasında amaç, kaynak ve iç tutarlılık bakımlarından gerçekleştirilmeye çalıştıkları incelikli senteze pek rastlanmaması anlaşılır bir durumdur.¹⁹ Paralel biçimde, “Meşveret Şeriat-ı İslamiyenin en mühim bir emridir. Hazret-i Muhammed, kemalât-ı ulviyesi iktizası rey sormadan müstağni iken, ciharyar-ı güzün ve umera-i Müslimin ile istişarede bulunurdu... daha birçok ulema ve fukeha-yı İslam, meşveret esas-ı diyanettir fikrinde bulunmuştur”²⁰ gibi satırları kaleme alan Ahmed Rıza’nın, siyasal tasarılarını İslami gelenekle meşrulaştırmaya yönelik kaygısının tedrici olarak azalması, işaret edilmeye çalışılan durumla aynı doğrultudadır.²¹ Öte yandan, pozitivizmden ilham alan Jön Türklerin “Din toplumda temel bir rol oynar. Din, milletin kaderi üzerinde büyük bir tesir icra eder... Bundan dolayı, her hükümet dine büyük bir önem vermek mecburiyetindedir”²² satırlarında da somutlaştığı gibi, İslamiyet’e toplumsal birliği sağlama işleviyle orantılı olarak önem atfetmeleri ve bu önemin de zamanla, Saray tarafından yayılan “dinsiz”, “mason” vb. ithamları karşılamaya yönelik bir söylemle sınırlı kalması kayda değerdir.²³

Ancak, söz konusu farklılıkla birlikte, 19. yüzyılın bu iki meşrutiyetçi hareketinin amacı aynıdır: Anayasal ve parlamenter yönetimin tesisi yoluyla siyasal iktidarın paylaşımını kurumsallaştırmak. 1881 yılına gelindiğinde, Abdülhamid’in, Yeni Osmanlı hareketini dağıtmak, Bâb-ı Ali’ye boyun eğdirmek, ulemayı kendine bağlayarak etkisizleştirmek ve orduya hâkim olmaktan mürekkep stratejisi başarıya ulaşır. Taslağı Abdülaziz döneminin sonlarında Mahmud Nedim Paşa tarafından çizilen mutlakiyetçi rejim inşa edilir ve iktidarın dizginleri tam anlamıyla Abdülhamid’in eline geçer.²⁴ Fakat söz konusu örüntü, meşrutiyetçi tepkisini üretmekte gecikmez. Ve bu meşrutiyetçi yanıtın en önemli öznelerinden biri Ahmed Rıza’dır.

19 Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 286, 287 ve 293.

20 Ahmed Rıza’dan aktaran: M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 134.

21 Bu noktada, Mardin’in, Jön Türklerin İslami temalardan sadece propaganda amacıyla yararlandıklarını vurgulaması kayda değerdir. Bkz. Şerif Mardin, “Jön Türklerin Yabancılaşması: ‘Devrimci Şuur’a Dair Kısmi Bir Açıklama Çabası”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* içinde, s. 27.

22 Ahmed Rıza, “Les Deux Pouvoirs”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 87, 1 Aralık 1899, s. 1.

23 Kara, *age*, s. 60.

24 Georgeon, *age*, s. 123. Findley, *age*, s. 227.

Hazırlık Yılları

Ahmed Rıza, “İngiliz” lakaplı bir baba ile ihtida etmiş Avusturyalı bir annenin oğlu olarak, 1858 yılında İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Bazı tani-
nliklerde, Ahmed Rıza’nın aile çevresi ve tahsil yönünden Şark havası es-
meyen bir muhitte yetiştiği kaydedilir.²⁵ Ahmed Rıza’nın ailesi en az dört
kuşaktır Osmanlı yönetim kademelerinde çeşitli görevler almıştır. Babası Ali
Rıza Bey, Viyana ve Berlin elçiliklerinde çalışmış, Saray’da teşrifat nazırı ol-
muş, Kanun-i Esasî’nin kabulü üzerine 1877’de Ayan Azalığı’na getirilmiş
ve Meclis’in kapatılmasının ardından Konya’ya sürgüne gönderilmiştir.²⁶
Ahmed Rıza’nın dedesi, Ziraat ve Darphane nazırlıkları yapmıştır. Kabakçı
İşyanı sırasında idam edilen büyük dedesi, III. Selim’in sır kâtibidir. Dedesi-
nin dedesi ise Mısır kadılarındandır.²⁷

Ahmed Rıza’yı kendisinden sonraki İttihatçı kuşaktan ayıran etmen-
lerden biri, eğitimi askeri olmayan okullardan almış olmasıdır.²⁸ Sıbyan
mektebi ve Beylerbeyi Rüşdiyesi’nin ardından, Rüşdiye’den başarıyla mez-
zun olanların alındığı, üst düzey memur yetiştirmeyi amaçlayan Mahrec-i
Aklam’a,²⁹ ardından da dönemin önemli okulu Galatasaray Sultanisi’ne
girmiştir.³⁰ Galatasaray’dan mezun olduktan sonra Arapça ve Farsça ders-
leri almış³¹ ve bir süre, kendisinden önceki Yeni Osmanlılar kuşağı için bir
tür okul işlevi gören, Tercüme Odası’nda çalışmıştır. Ardından, babasının
maddi desteğiyle ziraat tahsili için Fransa’daki Grignon Ziraat Okulu’na
gitmeye karar verir.³² Dönem, Namık Kemal’in “Ziraatçe zamanımıza göre
muhtaç olduğumuz terakkiyâtı hâsıl etmek ise mücâhidâne bir ikdâm ile

25 Bir örnek için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa: Makedonya’dan Ortaasya’ya*, c. 1: 1860-1908, (10. baskı), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 168.

26 Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, (10. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 195. Aydemir, *age*, s. 168.

27 Hami, “Ahmed Rıza Bey’in Kısa Biyografisi”, s. 14.

28 Gülsüm Şimşek, *Bir Muhalefet Lideri Ahmet Rıza Bey (1858-1930)*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 10.

29 Mehmet İpşirli, “Mahrec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, s. 388.

30 Ziyad Ebuzziya, “Ahmed Rıza Bey”, s. 124.

31 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 438.

32 Hami, *age*, s. 14. Kuran, *age*, s. 452.

Avrupa'dan çiftçilik fennini iğtinâm etmeye tevakkuf eder” satırlarını kaleme aldığı yıllardır.³³

Ahmed Rıza anılarında, Türkiye’ye döndükten sonra modern tarım teknikleriyle çiftlik işletecek sermayeyi bulamadığı için arzu etmediği halde bir hükümet işine girmeye mecbur kaldığını kaydeder. Ziraat Nezareti’nde uygun pozisyon bulunmaması üzerine Maarif Nezareti’ne müracaat eder ve Bursa’da lise müdürlüğü ve kimya öğretmenliği yapmaya başlar. Sekiz ay sonra Bursa Maarif Müdürlüğü’ne getirilir. Hatıratında anlattıklarına bakılırsa, bir buçuk sene kadar sürecek olan yeni görevinin Ahmed Rıza açısından tatmin edici olmadığı söylenebilir. Devlet işlerindeki düzensizlikten dolayı sadece eğitimde değil, hiçbir alanda layıkıyla hizmet edilemeyeceği sonucuna ulaşır ve Fransız Devrimi’nin yüzüncü yıldönümü dolayısıyla açılan sergiyi ziyaret bahanesiyle izin alarak Paris’e gider. Paris’e varışından kısa bir süre sonra da devlet memurluğundan istifa eder.³⁴ Bu istifa, en az dört kuşaktır sürekli olarak devlet görevinde çalışan bir ailenin son temsilcisinin, devlet kurumlarıyla ilişkisini II. Meşrutiyet’e kadar geri dönmek üzere keşisi açısından, kayda değer bir kopuşu da temsil eder.

Düşünsel Kaynakları ve Kuramsal Çerçevesi

Bu biyografik notların ardından, 1860 ile 1890 arasındaki dönemde Osmanlı’daki kültürel iklime ilişkin yapılacak bir tasvir, Ahmed Rıza’nın düşünsel kaynaklarını anlamak açısından ön açıcı olacak. Ancak, düşünsel kaynakların belirlenmesinden bahsedilirken, bir ihtiyat payının bırakılması kaçınılmaz. Zira genelde herhangi bir entelektüelin, bu çalışma özelinde de Ahmed Rıza’nın düşünsel kaynaklarını belirlemeye yönelik mesainin oldukça çetrefilli ve riskli bir süreç olduğu söylenmeli. Söz konusu mesai riskli; çünkü bir düşünürün formasyonunu ve entelektüel gelişimini etkileyen sınırsız parametrenin önemlice bir kısmını, kötü ihtimalle gözden kaçırmaya, iyi ihtimalle de ihmal etmeye mahkûm. Öte yandan sözü edilen mesai çetrefilli; çünkü bir entelektüelin düşünsel kaynakları arasında en çok öne çıkan kişinin işaret edilmesi, çok faktörlü bir sürecin bir veya birkaç özne üzerinden değerlendirilmesi nedeniyle, yapılan analizi basit bir tilmizlik iliş-

33 Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Ziraatimiz”, *İbret*, no: 61, 14 Teşrin-i Sani 1288-25 Ramazan 1289 (1872), s. 1.

34 Ahmed Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, Bülent Demirbaş (yay. haz.), Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s. 9-10.

kisine indirgeme eğilimi içerir. Dolayısıyla, bu kısımda, zikredilen sorunlardan azâde olmadığının bilincinde olarak, birçok faktörü gözden kaçırma ve ihmal etme pahasına, Ahmed Rıza'nın düşünsel formasyonunu belirleyen yerli kaynakların oluşturduğu piramidin tepesinde Şinasi ve Namık Kemal'in bulunduğunu ileri süreceğim.

Ahmed Rıza'nın doğumundan Paris'e gittiği yıla dek geçen dönemin ilk çeyreğine, Osmanlı entelektüelleri açısından Şinasi'nin damgasını vurduğunu söylemek, abartılı sayılmamalı. 19. yüzyıl Rus edebiyatında Gogol'un rolüne ilişkin Dostoyevski'nin meşhur cümlesinin bir benzerini, Tanpınar'ın, 19. yüzyıl Osmanlı düşünce tarihindeki yeri nedeniyle Şinasi için sarf etmesi, bu bağlamda kayda değerdir. "Şinasi Efendi gerçekten bir yol açıcudur. Her şey onunla başlar."³⁵ Bu dönemin en etkili eserlerinin iki müellifi olarak, İmparatorluk'taki ilk bilim dergisi olan *Mecmua-i Fünun*'un çıkmasına önayak alan Münif Paşa ve Şinasi gösterilir.³⁶ Tanpınar'a göre, dönemin aydınlarının siyasi terbiyesini belirleyen temel yayınlar, Şinasi'nin çıkardığı *Tercüman-ı Ahvâl* ve *Tasvir-i Efkâr* gazeteleridir.³⁷ Bu noktada, Ebüzziya Tevfik'in aktardığı bir anekdottan Şinasi'nin hem takipçilerinin gönüllerini fethettiği hem de Ahmed Rıza'da da sıkça karşılaşılabilecek bir tavrın kaynaklığını ettiği anlaşılıyor. Ebüzziya'nın aktardığına göre, Şinasi, padişahın *Tasvir-i Efkâr*'ın ilk nüshasını beğenmesi üzerine, yaveri aracılığıyla gönderdiği parayı, "Benim o kadar para ile görülecek bir işim yoktur" diyerek reddeder.³⁸

Öte yandan, Şinasi'nin çıkardığı gazetelerin, Yeni Osmanlılar açısından bir tür okul işlevine sahip olduğu görülüyor. Yeni Osmanlıların üç önemli ismi, Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi, ilk kez bu gazetelerde toplumsal meselelere yöneliyorlar ve Şinasi de Paris'e gideceği zaman, gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı Namık Kemal'e emanet ediyor.³⁹ *Tasvir-i Efkâr*'ın mutfağında başlayan usta-çırak ilişkisi oldukça verimli geçmiş olacak ki, Ülken, söz konusu mesai sırasında Şinasi'nin Namık Kemal üzerindeki etkisinin büyük olduğunu kaydeder.⁴⁰ Kaplan da bu dönemde Şinasi'nin Namık Kemal için her bakımdan bir hoca olduğunu belirtir ve Ziyad Ebüzziya'nın Namık Kemal'i

35 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 153.

36 Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 74. Tanpınar, *age*, s. 31.

37 Tanpınar, *age*, s. 197.

38 Ebüzziya Tevfik, *age*, s. 238.

39 Mermutlu, *Şinasi*, s. 10. İsmail Parlatır, *Şinasi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 25.

40 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 98.

‘Şinasi’nin en büyük eseri olarak nitelemesini ayrıntılandırır.⁴¹ Nitekim Şinasi’nin ve Namık Kemal’in yazdıklarında öne çıkan temalara odaklanıldığında, Namık Kemal’in Yeni Osmanlıların entelektüel üstatlığının bütün şerefini Şinasi’nin omuzları üzerine yerleştirmesini haklı çıkarırcasına, uyumlu bir hatla karşılaşılr.⁴²

Söz konusu temalara bakılacak olunursa, ilk söylenmesi gereken bu dönemin iki kilit kavramının “aydınlanma” ve “terakki” olduğu ve birbirine girift olarak tahayyül edilen bu kavram çiftinin önde gelen taşıyıcılığını Şinasi’nin üstlendiğidir.⁴³ Önceki bölümde gösterilmeye çalışıldığı gibi, Şinasi, Mustafa Reşid Paşa’yı İmparatorluğu mutlakiyetçilikten ve dolayısıyla “siyasi tutsaklık”tan “kanun”la ve “akıl” yoluyla kurtardığı için över. Ancak, bunu yaparken, Mustafa Reşid Paşa’yı Platon ve Newton’la kıyaslaması ve mükemmelliğin ölçütü olarak Newton’u alması, Şinasi’nin aydınlanma, ilerleme ve rasyonaliteye atfettiği değeri gösterir niteliktedir.⁴⁴

Şinasi’nin siyasal ve toplumsal organizasyona akılcılığın hâkim olması gerektiğine ve bu yolla medeniyete ulaşılabacağına ilişkin görüşlerini; Karpat’ın, bu dönemde Osmanlı düşünce biçimlerinde derin bir dönüşümün yaşanmaya başladığı tespitiyle birlikte okumak, zamanın ruhunu kavramayı elverişli kılar.⁴⁵ Dönemin aydınlarına göre medeniyete giden yolda akılcılık başlıca kılavuzdur ve Tanpınar’ın deyişiyle Şinasi, medeniyetçiliği kendi nesli ve gelecek kuşaklar için bir tür din haline getirmiştir.⁴⁶ Öyle ki, Şinasi’den sonraki kuşağa mensup Mehmed Bey, Yeni Osmanlılar hareketini “Üss-i Medeniyet” olarak adlandırır.⁴⁷

Dönemin rasyonalizmi bayraklaştıran ruhu, Namık Kemal’in düşünsel yapısının harcıdır da aynı zamanda.⁴⁸ Karpat, Namık Kemal’in insanların gözlem ve mantığa güvenmeleri ve gelecekteki olay ve durumları “akıl”a göre

41 Kaplan, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, s. 45. Ayrıca bkz. Kuntay, *Namık Kemal: Devrin İnsanları ve Olayları Arasında*, c.: 1, s. 15 ve 17. Ziyad Ebüzziya, *Şinasi*, Hüseyin Çelik (haz.), (2. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 15.

42 Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 252.

43 Ülken, *age*, s. 64.

44 Mardin, *age*, s. 267.

45 Karpat, *age*, s. 242.

46 Tanpınar, *age*, s. 147 ve 189. Mermutlu, *age*, s. 196 ve 543.

47 Şemsettin Şeker, *Sadık Bir Muhallif: Yeni Osmanlılar’dan Menâpîrzade Nuri Bey*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 24.

48 Mardin, *age*, s. 325-326.

değerlendirmeleri gerektiğini sık sık vurguladığını kaydeder.⁴⁹ “Aklımızın tasvibâtı âsâr-ı medeniyetin fîrûâtına maaziyâdetin kâfidir”⁵⁰ ifadesinden de anlaşılacağı gibi, Namık Kemal tarafından [akıl yoluyla] toplumsal ve siyasal olana ilişkin bir tasavvur geliştirilmeye çalışıldığında ise karşılaşılan kavramlar manzumesinin en başında “terakki”⁵¹ ve “medeniyet”⁵² yer alır. Namık Kemal ve Yeni Osmanlılardaki medeniyet ve terakki vurgusu ise hürriyetten soyut düşünülemez. Zira onlara göre, bir toplum ne denli hür olursa, terakkinin sağlanması ve medeniyete kavuşulması o denli mümkün olur.⁵³

Öte yandan, Şinasi’den sonra bir tür Namık Kemal klasiği haline gelecek olan, İslam’ın ilerlemeye ve “Batı medeniyeti”yle çelişmediği tezinin, Şinasi tarafından da işlendiği görülüyor. Ancak, Şinasi’nin, Namık Kemal ve Yeni Osmanlılarda görüldüğü türden özel bir uzlaştırma çabasına girişmemesi; başka bir deyişle, İslam’ın sözcülüğüne soyunmamış olması belirtilmeli. Şinasi, naslara bağlı dogmatik bir inanç sisteminden bütünüyle uzak, akli ön plana alan İslam’la Avrupa medeniyetinin uyumlu olabileceğini göstermekle yetinir.⁵⁴ Namık Kemal ve Yeni Osmanlılarda ise Avrupa medeniyetinin, ilk nüveleri İslam dünyasında bulunan müesseselerin, Avrupalılar tarafından geliştirilmesinin eseri olduğuna ilişkin yüksek sesli bir vurgu söz konusudur.⁵⁵ O kadar ki, bir Yeni Osmanlı’nın kaleminden çıkan “Biz ki Müslümanlarız. Avrupalıların arayıp bulamadığı medeniyetin İslamiyet’te mevcut olduğunu göstermeye cehd ediyoruz”⁵⁶ satırları, sözü edilen vurgunun sert bir yorumu olarak okunabilir. Bununla birlikte, hem Şinasi’nin İslam’ın ve medeniyetin ortak temeli olarak “akıl”ı göstermesi ve hem de Namık Kemal’in *Renan Müdafaaanamesi*’nde somutlanan Doğu toplumlarındaki sorunların İslam’dan kaynaklanmadığına ilişkin görüşleri, her iki kuşakta da medeniyet vurgusunun özcü bir perspektif içermediğini gösterir.

49 Karpata, *age*, s. 242-243.

50 Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Medeniyet”, *İbret*, no: 84, 2 Zilka’de 1289-20 Kanun-ı Evvel 1288 (1873), s. 2.

51 Bkz. Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Terakki”, *İbret*, no: 45, 3 Ramazan 1289-23 Teşrin-i Evvel 1288 (1872).

52 Bkz. Namık Kemal, “Medeniyet”. Ayrıca bkz. Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Tanzîfât ve Tezyinât”, *İbret*, no: 50, 10 Ramazan 1289-30 Teşrin-i Evvel 1288 (1872), s. 1.

53 Nuri Bey’den aktaran: Şeker, *age*, s. 125.

54 Mardin, *age*, s. 72 ve 275.

55 Mardin, *age*, s. 322.

56 Nuri Bey’den aktaran: Şeker, *age*, s. 123.

Ahmed Rıza'nın, teorik çerçevesini oluşturduğunu ve muhalefet faaliyetinin içeriğini belirlediğini kaydettiği pozitivizmle, Paris'e gitmeden önce tanıştığına ilişkin görüşlerin doğruluğu muhtemeldir.⁵⁷ Zira Ahmed Rıza'nın Paris'e yerleşmesinden önceki yaklaşık yarım asırlık zaman dilimi boyunca, Osmanlı kültürel hayatında, "fünun" ve "maarif"in, "terakki" ve "medeniyet"in önkoşulu olarak değerlendirilmesi, pozitivist düşüncenin Osmanlı aydınları tarafından benimsenmesine elverişli bir zemin hazırlar.⁵⁸ Örneklendirmek gerekirse, Alkan, dönemin seçkinlerinin ülkenin geleceğine ilişkin kurdukları denklemin bir tarafında "ulûm", "fünun" ve "maarif"in, diğer tarafında da "terakki" ve "temeddün"ün bulunduğunu kaydeder.⁵⁹ Şinasi'nin yazılarında birbirine bağlı kavramlar olarak karşılaşılan medeniyet, hüsn-i tedbir ve özgürlüğün zıt kutbunda, bilgisizlik ve taassup yer alır. Taassuptan kurtulmanın yolu maariften geçer ve maarif sayesinde toplum medeniyet yolunu tutar.⁶⁰ Keza Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar da "terakki" ve "medeniyet"e giden yolun "maarif"ten geçtiğini vurgularlar.⁶¹

1860'ların ortalarından 1870'lerin ilk yarısına dek geçen dönem boyunca İstanbul'daki kültürel iklime ilişkin Tanpınar, vatan, insanlık, hürriyet ve kanun gibi mefhumların etrafında "hakiki bir iman"ın teşekkül ettiğini kaydeder.⁶² Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre'si*, Ahmed Rıza 15 yaşındayken sahelenir. Bu on yıllık dönemde mutlakyetçilerle meşrutiyetçiler arasındaki

57 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962, s. 9-14. Ülken, *age*, s. 132. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 61. Ahmed Rıza'nın yetiştiği kültür ikliminde pozitivizmin etkisi için bkz. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 5-28 ve 175-182. Aynı konuda ayrıca bkz. M. Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1969.

58 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük': 1889-1902*, İletişim Yayınları, 1986, s. 17 ve 42. Mermutlu, *age*, s. 240 ve 543. Budak, *Münif Paşa*, s. 527.

59 Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", s. 91 ve 78.

60 Mermutlu, *age*, s. 68.

61 Bkz. [Namık] Kemal, "Maarif", *İbret*, no: 16, 28 Rebi'ülâhîr 1289-22 Haziran 1288 (1872). Hüseyin Çelik de Ali Suavi üzerine olan kapsamlı çalışmasında, Yeni Osmanlıların ve Ali Suavi'nin lügatindeki önemli kavramlardan birinin eğitim olduğunu belirtir. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 430.

62 Tanpınar, *age*, s. 230.

iktidar mücadelesi şiddetlenir ve meşrutiyet fikrinin propagandasına yönelik Yeni Osmanlıların faaliyetleri doruk noktasına ulaşır. Mardin'in deyişiyle, artık İmparatorluğun her tarafında önemli bir dalgalanma söz konusudur⁶³ ve dolayısıyla, İstanbul'da dolaşan heyulanın adı meşrutiyettir. Bu dönemde, Namık Kemal'in adı bir tür bayraktır ve Ahmed Rıza'yla aynı kuşağa mensup kişilerin çocuklarına verdikleri isimdir.⁶⁴ Bu dönemde doğanlar, vatan ve hürriyet kavramlarının kendilerine Namık Kemal tarafından öğretildiğini söylerler⁶⁵ ve Namık Kemal'i "Biz birer zerreyiz, o, mihr-i dirâhşânımızdır"⁶⁶ ya da "Bizi yaratan Allah, yetiştiren de Namık Kemal'dir"⁶⁷ gibi cümlelerle anarlar.⁶⁸ Namık Kemal'in 1873 yılında yayımlanan "Vatan" başlıklı makalesinde yazdıkları, söz konusu tanıklıkları temellendirir.

"İnsan vatanını sever. Çünkü mevâhib-i Kudret'in en azizi olan hayat, havayı vatanı teneffüsle başlar. İnsan vatanını sever. Çünkü atâyâ-i tabiatın en revnaklısı olan nazar lemha-i iftitâhında hak-u vatana taalluk eder. İnsan vatanını sever. Çünkü madde-i vücudu vatanın bir cüzüdür. İnsan vatanını sever. Çünkü etrafına baktıkça her köşesinde ömr-i güzêştesinin bir yâd-ı hazini tehaccür etmiş gibi görür. İnsan vatanını sever. Çünkü hürriyeti, rahatı, hakkı, menfaati vatan sayesinde kâimdir. İnsan vatanını sever. Çünkü sebep-i vücudu olan ecdadının makbere-i sükûnu ve netice-i hayatı olacak evladının cilvegâh-ı zuhuru vatandır. İnsan vatanını sever. Çünkü ebnâ-yı vatan arasında iştirak-i lisan ve ittihad-ı menfaat ve kesre-i müvânese cihetiyle bir karabet-i kalb ve uhuvvet-i efkâr hâsıl olmuştur... İnsan vatanını sever. Çünkü vatan öyle bir galibin şemşiri veya bir kâtibin kalemiyle çizilen mevhum hatlardan ibaret değil, millet, hürriyet, menfaat, uhuvvet, tasarruf, hâkimiyet, ecdada hürmet, aileye muhabbet, yâd-ı şebâbet gibi birçok hissiyat-ı ulviyenin içtimaidan hâsıl olmuş bir fikr-i mukaddestir."⁶⁹

63 Mardin, *age*, s. 276.

64 Orhan Okay, Beşir Fuad'ın oğullarından birinin adının Namık Kemal olduğunu kaydeder. Okay, *age*, s. 44.

65 Kazım Nami Duru, "İttihat ve Terakki" Hatıralarım, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1957, s. 6, 8 ve 9. Ayrıca bkz. Resneli Niyazi, *age*, s. 21.

66 Ali Kemal, *Ömrüm*, M. Kayahan Özgül (haz.), Hece Yayınları, Ankara, 2004, s. 126.

67 Süleyman Nazif, *Namık Kemal*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1340/1922, s. 27.

68 Bu konuda ayrıca bkz. Prens Sabahaddin, "Hangi Yoldayız?", *Bütün Eserleri: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne* içinde, s. 70.

69 Namık Kemal, "Vatan", *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye* içinde, Selanik Matbaası, İstanbul, 1327, s. 321-322.

Namık Kemal'e göre, "cins ü mezhepce mevcut olan ihtilaf vatanın inhilâlini mûcib olamaz."⁷⁰ Zira "sunûf-ı muhtelifemizin bulundukları mevâkiye bir muntazam harita üzerinde" bakılırsa, "adeta bir insanın eczâ-yı âliyesi gibi kâffesi birbirine girmiş ve cümlesi ferdinin ve ferdi ise hem cümlesinin hem efradının hayat ve kuvvetine kâfil olmuş bir halde" görünür. Ve "âzâ-yı âliyeden birinin vücuddan ayrılıp da münferiden hayatta kalmasına imkân" yoktur.⁷¹

Dolayısıyla, "vatan" ve "vatan sevgisi"ne yapılan vurgu, "ittihad-ı anâsır" fikri ve Osmanlıcılıkla iç içedir. Namık Kemal, İmparatorluk üzerindeki her vatandaşı, hangi etnik ya da dini gruptan olursa olsun, "Osmanlı" olarak kabul eder ve "Osmanlı" kelimesini, İmparatorluğun bütün vatandaşlarını tanımlayan bir sıfat olarak kullanır. Namık Kemal'e göre, İmparatorluk'taki farklı unsurlar arasındaki en büyük birleştirici güç ise Meclis-i Mebusan olacaktır.⁷² Öte yandan Osmanlıcılık ideolojisinin, Yeni Osmanlıların, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na müdahalesine karşı bir söylem geliştirmelerine de imkân tanıdığını söylemek mümkündür.⁷³

1870'lerin sonlarına gelindiğinde ise mutlakyetçilerle meşrutiyetçiler arasındaki mücadele, mutlakyetçiler lehine sonlanır. Başta Mithad Paşa olmak üzere, meşrutiyetçi cephenin önemli özneleri tasfiye edilir ve dolayısıyla, II. Abdülhamid rejiminin kuruluş ve konsolidasyon yıllarında, 1860'ların ikinci yarısından itibaren esmeye başlayan meşrutiyetçi rüzgar tersine döner. Dönemin insanları, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasına, Kanun-i Esasi'nin ilga edilmesine, sansüre, baskıya ve belki de hepsinden ağırı '93 Harbi'nin şok edici sonuçlarına tanıklık ederler.⁷⁴ Ali Kemal, 1880'lerin İstanbul'unun

70 Namık Kemal, *agm*, s. 326.

71 Namık Kemal, "İmtizâc-ı Akvâm", *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye* içinde, s. 244.

72 Mardin, *age*, s. 328.

73 Bkz. Namık Kemal, "Ve Şavirhum fi'l-emr", s. 2-3. Namık Kemal, "Memalik-i Osmaniye'nin Yeni Mukasemesi", *Hürriyet*, no: 20, 24 Receb 1285-9 Teşrin-i Sani 1868, s. 1-5. Ayrıca bkz. Emil, *Mizancı Murad Bey*, s. xxv. Söz konusu söyleme ilişkin bazı örnekler için bkz. Çelik, *age*, s. 194-195. Karpas, "Osmanlı Devleti'nin Dönüşümü: 1789-1908", s. 40. Bu konuda ayrıca bkz. Gül Karagöz-Kızılca, "Bu Mülke Gazeteler Fena Hizmet Etmedi": Mali Kriz Günlerinde İbret Gözünden Babiâli, Osmanlı Halkı ve Avrupa Emperyalizmi", *Kebikeç: İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, no: 33, 2012, s. 339-352.

74 '93 Harbi'nin Osmanlı İmparatorluğu açısından sonuçları ve İmparatorluktaki yankıları için bkz. Karpas, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 272, 279 ve 337.

entelektüel havasını en çok belirleyen kişinin, bir tür II. Abdülhamid dönemi yıldızı olarak düşünülebilecek Ahmed Mithat Efendi olduğunu kaydeder.⁷⁵ Dönemin edebiyatında romantizm, yerini yavaş yavaş gerçekçiliğe bırakır.⁷⁶ Başka bir deyişle, Victor Hugo'ya gösterilen ilginin yeni sahibi, Émile Zola olmaya başlar bu dönemde. Bu dönüşüm, II. Abdülhamid rejiminin basın-cını üzerinde hisseden dönemin aydınlarının, Namık Kemal'in şahsında somutlanan heyecan ve romantizmden, tekrar Şinasi'nin soğukkanlı tutumuna ve dolayısıyla politikanın altında yatan sosyal süreçler ile tarihin ve toplumun gelişimini belirleyen "yasa"larla ilgilenmeye başlamalarına yönelik bir evrimi de yansıtır. Bu noktada, Ali Kemal'in 1880'lerin kültürel iklimini en çok etkileyen ikinci kişi olarak, Orhan Okay'ın deyişiyle "Türkiye'ye felsefi cereyan olarak pozitivizmi ilk defa getiren" Beşir Fuad'ı göstermesi anlamlıdır.⁷⁷ Kısacası, 1880'lerin sonlarına gelindiğinde İstanbul'daki ortam, Şinasi ve Namık Kemal'in paylaştıkları siyasal hattın pozitivizmle eklenerek tevarüs edilmesine müsaittir.

Ahmed Rıza, 1889'da Paris'e varışının ardından, Auguste Comte'un gözde öğrencisi olan ve o sırada Fransız pozitivistlerinin başında bulunan Pierre Laffitte'in derslerine katılır ve Laffitte'den etkilenir.⁷⁸ Rus Ordusu'nun Yeşilköy'e gelişinde yirmili yaşlarının başında olan Ahmed Rıza'ya, 1789 ve 1848 ertesinde yaşanan toplumsal belirsizlik ve kargaşaya çare olarak pozitif bilimlerin ışığında "düzen"i'nin sağlanması önerisi ve "ilerleme"nin vaat edilmesinin çekici gelmesinin doğal olduğu düşünülebilir.⁷⁹ Toplumların ortak bir doğaya sahip oldukları, dolayısıyla aynı sosyal koşulların benzer toplumsal sonuçlara yol açacağı şeklinde tarif edilebilecek pozitivizmin evrenselci yaklaşımının da Ahmed Rıza'ya Osmanlı İmparatorluğu'nun takip etmesi gereken yol açısından ilham verdiği söylenebilir.⁸⁰

75 Ali Kemal, *age*, s. 92.

76 Okay, *age*, s. 28-29.

77 Ali Kemal, *age*, s. 92. Okay, *age*, s. 217.

78 Kuran, *age*, s. 152. Ebuzziya, "Ahmed Rıza Bey", s. 124.

79 Erik Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 2: *Kemalizm* içinde, Ahmet İnsel (der.), (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 52. Barış Alp Özden, "Ahmet Rıza", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, s. 120-121. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 43-44.

80 Doğan Özlem, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 3: *Modernleşme ve Batıcılık*, Uygur Kocabaşoğlu (der.), (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 458.

Nitekim Ahmed Rıza'nın bu dönemde yazdıklarına bakıldığında, "toplumu bilimsel olarak yeniden örgütlemek" kaygısıyla, Batı'yı ileri kılan koşulların Osmanlı İmparatorluğu'nda yaratılması tahayyülünden hareketle, eğitim kalkınmasına öncelik veren satırların yoğunluğu göze çarpar. 1877 Meclisi'nin mebuslarından ve pozitivist düşünce ekolünün bir başka yandaşı olan Halil Ganem tarafından Paris'te çıkartılan *La Jeune Turquie*'de yayımlanan makaleleri, II. Abdülhamid propagandası yapan gazetelerde bile oldukça olumlu karşılanır.⁸¹

Ancak, politikanın yüzey altı katmanlarıyla uğraşmak ile siyasal ve toplumsal organizasyona pozitivist akılcılığın hâkim olması gerekliliğini tespit etmek arasındaki mesafe çok uzun değildir. Sözü edilen hâkimiyetin yolu "bilim"e dayalı bir yönetim biçiminin kurulmasından geçer.⁸² Bu ise temelde kişiye bağlılık olan siyasi yapının yerine, rasyonel ve yasaya bağlı bir yönetimin kurulması için mücadeleyi gerektirir.

Ahmed Rıza'nın muhalefet faaliyetine ve bu faaliyetin içeriğini belirleyen siyasal düşüncesinin irdelenmesine geçmeden önce bu kısımda yazılanları toplamak faydalı olacak. Hatırlanacağı gibi, Şinasi ve Namık Kemal'in kamuoyu, ifade özgürlüğü ve temsil kavramları ekseninde paylaştıkları siyasal hattan önceki bölümde bahsedilmişti. İki ismin medeniyet, terakki, rasyonalite ve eğitimin önemine yaptıkları vurgularla, söz konusu düşünsel ortaklığın pekiştiği görülür. Bunların yanında, İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı görüşü de, arada vurgu farkı olmakla birlikte, iki isim tarafından da işlenmiştir. Ahmed Rıza'nın yazdıklarının tümüne odaklanıldığında ise hem sözü edilen hattın, hem de hürriyet, vatan, ittifak-ı anasır ve Avrupa devletlerinin müdahalesine karşıtlık gibi Namık Kemal'in siyasal düşüncesinde önemli yeri olan içeriğin, pozitivistlikle eklemlenerek neredeyse aynen tevarüs edildiği söylenebilir.

Muhalefette İlk Dönem: *Meşveret* 1895

Ahmed Rıza, Paris'e varışından sonra tercümanlık yaparak hayatını kazanmaya başlar ve birinci ıslahat layihasını Padişah'a yollar.⁸³ Anılarında be-

81 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 187. Kayalı, *age*, s. 47. Zürcher, *agm*, s. 54.

82 Hanioglu, *age*, s. 54-57.

83 Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s. 27. Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 177.

lirttiğine göre layiha, Saray'ın dikkatini çeker ve bir yerde yayımlanmaması kaydıyla layihalarını sunmaya devam etmesi bildirilir. Ayrıca, iki bin lira para da gönderilir. Ancak Ahmed Rıza, tüm telkinlere rağmen, hayatı boyunca adıyla anılacak ve kendisini diğer Jön Türk liderlerinin çoğundan ayıracak olan prensibinin ilk örneğini sergileyerek, Saray'dan para almayı reddeder.

İlk layihanın ardından birkaç ay arayla beş layiha daha kaleme alır. Abdülhamid idaresi, gönderdiği layihaları sessizlikle öldürme yolunu seçince, sadrazama hitaben uzun bir mektup yazar ve ilk layihasını ve bu mektubu yayımlar.⁸⁴ Yayımlanan mektubun ve layihanın İstanbul'da geniş yankılar uyandırdığı anlaşılıyor. Prens Sabahaddin, "Zulüm ve istibdad aleyhindeki ilk kıraatımı Ahmed Rıza Bey'in Sultan Hamid'e verdiği altı layihadan birincisi teşkil etmiştir" diyerek, söz konusu etkiyi yansıtır.⁸⁵ Daha sonraki dönemlerde politik rakibi haline gelecek bir isim de anılarında, Ahmed Rıza'nın eyleminin yarattığı duyguları şöyle ifade eder:

Bu sıralarda yayımlanmış olan Ahmed Rıza Bey'in mektubu beni ihya etti... Rıza Bey'i kalben takdis ettim. Takdis ettiğimi birçok kimselere... ilan ve ifşa ettim. Cidden yüreğime su serpildi. Bir tek olsun memlekette vatansever olduğu ortaya çıktı. Numune görülünce arkası geleceğinden güçlü bir şekilde ümitli idim.⁸⁶

84 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 11. Ebüzziya, *agm*, s. 124. Kuran, *İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 153.

85 Prens Sabahaddin, "Neşriyat-ı Siyasiyemiz", *Bütün Eserleri* içinde, s. 132.

86 Mizancı Murad, *Mücadele-i Milliye: Gurbet ve Aydet Devirleri*, Sabahattin Çağın ve Faruk Gezgin (yay. haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1994, s. 37-38. Ahmed Rıza'nın layihası ve mektubunun yayımlandığı sırada yirmili yaşların başlarında olan Mithat Şükrü Bleda da bu olayın hissettirdiklerini yansıtır: "Çok takdir ettiğim Ahmed Rıza Bey'in Paris'e kaçması beni adeta imrendirmişti. Onun kaçışından çok geçmemişti ki arkadaşlardan Nazım'ın da tıp tahsili bahanesiyle soluğu Paris'te alması benim için dayanılmaz bir arzunun işareti olmuştu. Artık yerimde duramıyordum, bir an önce onlara ulaşmak, onlarla beraber olmak dayanılmaz bir ideal haline gelmişti... Ahmed Rıza Bey benim Cenevre'ye gelişimden çok zaman önce Abdülhamid'e isyan bayrağını çekmişti. Paris'e yerleştiği günden başlayarak Yıldız Sarayı'na devamlı olarak birbiri ardına ıslahat layihaları gönderiyor, memleketin içinde bulunduğu kötü durumu en ince noktalarına kadar anlatıp yönetimin değişmesini ilham ediyordu." Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Destek Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 18-19.

Yıldız ise derhal araçlar göndererek Ahmed Rıza'dan yayın faaliyetini durdurmasını ister. Ahmed Rıza, daha önce de yaptığı gibi önerilen parayı ve teklifi geri çevirir.⁸⁷

Bu sırada, İstanbul'da, Abdülhamid'in mutlakiyetçi rejimine karşı meşrutiyetçi tepki baş göstermeye başlar. Kazım Karabekir, dönemin baskıcı ortamının, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Abdülhamid aleyhindeki neşriyatının ve Ali Suavi, Mithad Paşa ve Mahmud Paşa'nın öldürülmesinin birçok kişiyi Sultan Hamid ve etrafındakilerden nefret ettirdiğini kaydeder.⁸⁸ Artık, ideolojik tutumları ne olursa olsun, devrin bütün okur-yazarlarının Abdülhamid'e muhalefeti adeta "namusun birinci şartı saydıkları" bir döneme doğru adım adım gidilmektedir.⁸⁹ Ve 1889 yılına gelindiğinde İttihad-ı Osmanî Cemiyeti İstanbul'da kurulur.⁹⁰

Yeni kurulan Cemiyet, ilk yıllarında, faaliyetleri başkentle sınırlı olan bir öğrenci hareketi niteliğindedir.⁹¹ Ancak, Cemiyet, 1895 yılındaki Ermeni olaylarını halkın karşısına çıkmak için fırsat olarak görür. 5 Ekim 1895 tarihinde başkent sokaklarında dağıtılan bir bildiride yer alan "Biz bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdadın merkezi olan Babıâliyi, Şeyhülislam Kapısını, Yıldız'ı basarak bu daireleri müstebidlerin başına yıkalım"⁹² sözleriyle halk, mutlakiyetçi Abdülhamid rejimine karşı harekete geçmeye çağırılır.⁹³ Yıldız ise bu çağrıya bir soruşturma ve tutuklama dalgasıyla karşılık verir. Ve bu dalga, Paris, Cenevre ve Kahire gibi yerlere bir kaçış furyası başlatır. Bu kaçış furyasıyla Jön Türklerin ana etkinlik bölgeleri, İmparatorluk merkezinden yurt dışına kayar.⁹⁴

Kuran, Ahmed Rıza'nın 1890'lı yılların ilk yarısında henüz herhangi bir politik organizasyona dâhil olmayı aklından geçirmediğini kaydediyor. Mar-

87 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 11-12. Hami, *agm*, s. 11-12.

88 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 17.

89 Ahmet Turan Alkan, *Sıra Dışı Bir Jön Türk: Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 75.

90 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1987, s. 15. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 51. Petrosyan, *age*, s. 174.

91 Hacısalihioğlu, *age*, s. 33.

92 Aktaran: İbrahim Temo, *age*, s. 42

93 Hanioglu, *age*, s. 185.

94 Hacısalihioğlu, *age*, s. 57-58.

din de Ahmed Rıza'nın bu yıllarda Osmanlı toplumunun reform potansiyeli bakımından oldukça iyimser fikirlere sahip olduğunu belirterek, Kuran'ın tespitiyle uyumlu bir tablo çizer. Ancak, Ahmed Rıza'nın yayımladığı layihanın ve mektubun kazandırdığı prestij, çok geçmeden meyvelerini verir ve Kuran'ın deyişiyle, Ahmed Rıza'nın ayağına teşkilatın kendisi gider.⁹⁵ Hanioglu, 1891 sonu veya 1892 başlarında Cemiyet'in ilk nizamname taslağının Ahmed Rıza'ya gönderildiğini ve Ahmed Rıza'nın taslağın bazı noktalarını eleştirdiğini aktarır. Ahmed Rıza henüz hareketin başarıya ulaşabileceğine fazlaca ihtimal vermez.⁹⁶

Ancak 1894'e gelindiğinde Doktor Nazım, Cemiyet adına Ahmed Rıza'ya kendilerine katılmasını teklif ettiğinde,⁹⁷ Ahmed Rıza, Cemiyet'in adının *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti* olarak değiştirilmesini önerir ve yapılan teklifi kabul eder.⁹⁸ Artık, Cemiyet'in adı *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti*'dir ve 1895 sonlarına doğru Cemiyet'in Paris şubesi örgütlendiğinde, şubenin başındaki isim Ahmed Rıza'dır.⁹⁹ Bu hazırlık evresinden sonra Ahmed Rıza, Aralık 1895'te, Mithad Paşa'ya Kanun-i Esasi taslağının hazırlanmasında yardımcı olmuş, Hristiyan bir Arap olan Halil Ganem'le birlikte, *Meşveret* gazetesini Cemiyet adına Osmanlıca ve Fransızca olarak yayımlamaya başlar. *ba* Osmanlıca *Meşveret*'in mottosu Namık Kemal'in *Hürriyet*'inde olduğu gibi "Ve şâvirhum fi'l-emr"dir.¹⁰⁰ Fransızca *Mechveret*'in mottosu da pozitivistimin "Ordre et progrès"¹⁰¹ şiarıdır. Gazetenin kadrosunu oluşturan diğer isimler ise Selanik Yahudilerinden Albert Fua ve Rum Aristidi Efendi'dir.¹⁰²

95 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 28. Mardin, *age*, s. 187-188. Ahmed Rıza da sözü edilen durumu *Meşveret*'in ilk sayısındaki yazısında da belirtir. Bkz. Ahmed Rıza, "Mukaddime", *Meşveret*, no: 1, 13 Cemâziyelâhir 1313-1 Kanun-ı Evvel 107 (1895), s. 1.

96 Hanioglu, *age*, s. 179-180.

97 Karabekir, *age*, s. 282. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, c. 1: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, (3. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 2. Ahmet Eyicil, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey: 1872-1926*, Gün Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 28.

98 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 23. Ebüzziya, *agm*, s. 125. Kuran, *İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 156.

99 Hanioglu, *age*, s. 180-184.

100 "İş hakkında onlara danışınız."

101 "Düzen ve ilerleme".

102 Georgeon, *age*, s. 297. Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, New Jersey, 1957, s. 23. Kayalı, *age*, s. 24 ve 46. Eyicil, *age*, s. 29.

Birinci Ayrım: Ahmed Rıza-Mizancı Murad Kutuplaşması

Ahmed Rıza'nın *Meşveret*'in birinci sayısındaki yazısının, birçok bakımdan, 1890'ların başlarında sahip olduğu güncel siyasete doğrudan müdahil olmak konusundaki ikircikli ve kararsız tavrı yansıttığını söylemek, yanlış olmaz. Bu makalede yer alan eğitimin önemine ve önceliğine ilişkin ifadeler, ateşli bir İttihatçının ya da Jön Türk'ün satırlarından çok, Şinasi'nin soğukkanlı kaleminden çıkmışa benzer.

¹“İlim ve maarifi sayesinde hürriyet-i vicdan ve efkârı malik millet kanun müsait olmasa da hürdür. Hâlbuki en serbest bir kanuna tâbi ahalinin eğer cahil ise esirden farkı yoktur. Vatan ve devlete bir kuvve-i kâhire ile değil bir râbıta-yı kalbiye ve aklıye ile merbut olan ve kendinde memleketine hizmet etmek lüzum ve iktidarını hisseden bir Osmanlı namusu ve hukuk-ı millîyeyi müdafaa etmek için padişahın bile müsaade ve fermanına hacet görülmez. Vatanın saadetine ve umumun menfaatine çalışmaktan onu hiçbir kuvve-i hâkime men edemez. Ekmeğini alnının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan adam dünyada kimseden, hiçbir hükümetten korkmaz. Millette böyle duygular ancak talim ve terbiye ile uyanır. Talim ve terbiyenin mehd-i zuhuru valide kucağıdır. Sermendib-i ahlâka hizmet etmek için evvela mazhariyet-i Osmâniye-i valide ve hemşireye layık bir merkur-ı alelâl-ı ihtirama çıkarmak lazımdır. Bu da kadınların ahvalini ıslah eylemekle olur. Bu gibi mesail-i hayatiyeden bahsetmek *Meşveret*'in en mühim vezâifindendir.”¹⁰³

Meşveret'in en önemli görevinin kamuoyunun eğitimi üzerinden belirlenmesinin, belirleyeni ise “ahalide itilaf-ı efkâr ve terakkiyât-ı medeniyyenin ehemmiyyetini anlamaya iktidar olmazsa”, “ittihad, hürriyet ve hukuk sözleri”nin “hayâlât-ı şâirânedan ve amâl-i vâhimedan ibaret” kalacağı ve “usul-i idarenin değişmesinden büyük bir fayda”nın “hâsıl olamayacağı”dır. Nitekim “Fransa’da bir zaman avamın cehaleti inkılâb-ı kebirin birçok âsârını neticesiz bıraktığı gibi”, Osmanlılar da “Kanun-ı Esâsi’den istifade edemiş ve nice teşkilat ile yed-i intifâmıza geçirebildiğimiz o berât-ı hürriyeti gasp ettirmiş”lerdir.¹⁰⁴

Tüm bu itidal sahibi şerhlerin ardından ise “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti”nin “din ve millet ayırmayarak bütün Osmanlıları ittihad ve itti-

103 Ahmed Rıza, “Mukaddime”, s. 1.

104 Ahmed Rıza, “Mukaddime”, s. 1.

faka davet”¹⁰⁵ ettiği bildirilir. Ve *Meşveret* 15 günlük aralıklarla, düzenli bir yayın faaliyetine başlar.

“Fıkr-i emelimiz ahaliyi ittihadı davet etmek ve... Kanun-i Esasi’nin iadesini, Meclis-i Mebusan’ın toplanmasını mahza bu maksada hizmet etmek”¹⁰⁶ satırlarıyla, Paris’te başlayan ve Osmanlı topraklarında yavaş yavaş karşılığını bulan bu meşrutiyetçi faaliyete karşı, Yıldız çok geçmeden harekete geçer. *Meşveret* için bir dizi kapatma davası açılır. Bu davalara karşı Ahmed Rıza, önce Paris’ten İsviçre’ye giderek gazeteyi orada çıkarmayı dener; orada yaşanan bazı sorunların ardından da *Meşveret*’i Brüksel’de yayımlamaya başlar.¹⁰⁷ Bu sancılı süreçte bakıldığında, kolay yılmamanın ve mücadelesinde ısrarın Ahmed Rıza’nın kişiliğinin parçası olduğu sonucu çıkartılabilir. Ancak Ahmed Rıza’nın diğerk bazı özellikleri, Jön Türk hareketinde yarılmalara yol açar. Bu dönemde, Jön Türk hareketinde Ahmed Rıza’ya duyulan tepkiler giderek artar. Şerafettin Mağmumi tarafından zikredilen “dinsiz ve hamiyetsiz bir herif... miskin menfaatlerini temin etmek maksadıyla Yıldız cellatlarına rahmet okutacak bir surette Cemiyet-i milliyemize işkence edip gidiyor” sözleri, Ahmed Rıza’ya karşı hissedilenleri göstermesi bakımından kayda değerdir.¹⁰⁸

Bu sırada, Mekteb-i Mülkiye’nin tarih hocalarından, adıyla anılan dergisi *Mizan*’ı önce İstanbul’da ardından da Kahire’de çıkaran Murad, 1896 yılında Avrupa’ya geçerek meşrutiyetçi harekete katılır.¹⁰⁹ Murad’ın, Mülkiye yıllarından itibaren genç kuşakların gözünde bir yıldız olduğu ve Jön Türk hareketine katılmasının büyük etki yarattığı anlaşıyor.¹¹⁰ Bleda tarafından kaleme alınan “ünlü tarihçi Murat Bey’in Paris’e kaçtığı haberi aramızda bomba gibi patladı... Artık Abdülhamid’in tahtı üzerinde sallandığını göz-

105 Ahmed Rıza, “Mukaddime”, s. 1.

106 Ahmed Rıza, “İhtar”, *Meşveret*, no: 23, 27 Cemâziyelâhîr 1314-23 Teşrin-i Sâni 1896, s. 1.

107 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 16-17.

108 Aktaran: Mizancı Murad, *age*, s. 183. Hüseyin Cahit Yalçın tarafından daha olumlu bir yorumla çizilen portreden de Ahmed Rıza’nın birlikte çalışılması güç bir kişi olduğu anlaşıyor. “Ahmed Rıza yekpare bir şahsiyetti. Bu adam ya dosttu ya düşmandı; ya iyi adamdı ya fena adam. Faydalı olmayan şey zararlı idi. Onun için ikisinin ortası düşünceler, ince farklar yoktu. Ve zannediyorum çok alıngandı. Ufak bir tenkide bile tahammül edemez ve bunu unutmazdı.” Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 63.

109 Ebüzziya, *age*, s. 125. Kuran, *age*, s. 172-173. Petrosyan, *age*, s. 187-189.

110 Ali Kemal, *age*, s. 28.

lerimizle görür gibi oluyorduk. Bu gidişle çok sürmeden İstanbul'da aydın kimseler hep bize katılacaklardı"¹¹¹ satırları, söz konusu etkiyi yansıtır. Resneli Niyazi de anılarında, Mizancı Murat'ın muhalefet hareketine katıldığını öğrenmesi üzerine "gizli kuruluş"a katıldığını belirtir.¹¹²

Murat'ın büyük yankı uyandıran Jön Türk hareketine katılışı, Ahmed Rıza'dan şikâyetçi olanlar açısından da bir fırsat ve umut olur. Murad, Paris'e gelişinin ardından yaşananları anılarında aktarır.

"İki saatten fazla devam eden fikir tartışmasında Ahmed Rıza Bey'e son derecede kırık olduklarını söylediler, Cemiyetten ve Ahmed Rıza Bey'den çoktan ayrılmaya ayrıca bir fırka kurmaya karar vermişler. Ancak Paris'e geleceğimi haber alınca etrafıma toplanıp çalışmak üzere bekliyorlar imiş. Ahmed Rıza Bey cahil ve kindar imiş, ben ise peder ve muhterem muallim sıfatıyla umum için baş tacı olacak imişim... Vesaireyi hayret ve üzüntü ile işittim."¹¹³

Çok geçmeden, küskünlerin Murad'ın etrafında toplanmalarıyla, bu dönemdeki Jön Türk hareketi, Paris'te Ahmed Rıza ve Cenevre'de Murad liderliğinde olmak üzere iki kutuplu bir görüntü sergilemeye başlar. Ahmed Rıza'nın grubunda Halil Ganem, Doktor Nazım ve Şerif Bey yer alırken; Mizancı Murad'ın grubunda da Çürüksulu Ahmed Bey, İshak Sükuti ve Doktor Şerafettin Mağmumi gibi isimler bulunur.¹¹⁴

Öte yandan, söz konusu hizipleşmenin nedeni olarak Ahmed Rıza'nın kişilik özelliklerinin öne çıkartılması, gerçekliğin yalnızca bir kısmına işaret eder. Ahmed Rıza ve Mizancı Murad'ın liderliklerinde vücut bulan hizipleşmenin temelinde, iki isim arasındaki bir dizi fikir ayrılığının yattığı söylenebilir. İkili arasındaki anlaşmazlıkları birkaç madde altında kabaca özetlemek, Ahmed Rıza'nın siyasal fikirlerinin anlaşılması açısından da ön açıcı olacak.

"Ecnebilerin... cebren yaptıracakları ıslahat, devlet ve milletin itibar ve hukukunu elbette pay-mâl edecektir"¹¹⁵ satırlarında da somutlaştığı gibi Ahmed Rıza, Avrupa devletlerini Osmanlı İmparatorluğu'na ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet hareketine müdahalesine şiddetle karşı çı-

111 Bleda, *age*, s. 20-21.

112 Resneli Niyazi, *age*, s. 23.

113 Mizancı Murad, *age*, s. 157.

114 Nazım H. Polat, *Dr. Şerafettin Mağmumi: Bir Jöntürk'ün Serüveni -Hayatı ve Eserleri-*, Buke Yayınları, İstanbul, 2002, s. 34.

115 Ahmed Rıza, "Islahat Tasavvuru", *Meşveret*, no: 22, 12 Cemâziyelâhîr 1314-8 Teşrin-i Sâni 1896, s. 3.

karken, Murad açısından dış müdahale Osmanlı İmparatorluğu'nda gerekli gördüğü değişiklikler için önemli bir veridir.¹¹⁶ İkinci olarak, Ahmed Rıza pozitivist ilkelere bağlıyken, Murad hilafete ve İmparatorluğun İslami niteliğine Ahmed Rıza'dan daha fazla önem verir ve dolayısıyla siyasi faaliyetinde İslam'ı daha çok öne çıkarır.¹¹⁷ Bir diğer anlaşmazlık konusunu, düzenli bir ilerleme öğütleyen pozitivistliğe bağlı Ahmed Rıza'nın siyasi hedeflere hükümet darbesi yoluyla veya şiddet araçları kullanılarak ulaşılmasını reddetmesi, Murad'ın bu yöntemleri uzun tereddütlerden sonra bile olsa benimsemesi oluşturur.¹¹⁸ Öte yandan Ahmed Rıza, Ermeni olaylarından "Ermeni meselesi on sekiz yıllık bir sui idarenin netice-i vahimesidir... isyana idare-i hâziranın istibdadı, padişahın taassub ve inadı sebep oldu... Böyle idaresini bilmeyen, istikbali düşünmeyen bir hükümetin bekâsını isteyecek ve bu bâbda Ermenilere hak vermeyecek hiçbir hamiyetli insafı Türk tasavvur edilemez" satırlarından da anlaşılabilirliği gibi, Abdülhamid rejimini sorumlu tutar.¹¹⁹ Murad ise Saray'ın Ermeni politikasını destekler.¹²⁰ Son olarak, Girit meselesine ilişkin de Ermeni olaylarına bakıştakin benzer bir farklı konumlanmış söz konusudur. Ahmed Rıza "hak ve hürriyet iddiasıyla ayaklanan bir kavme hangi din, milletten olursa olsun asi nazarıyla bakamayız. İdare-i hâziranın zulm ve ittisâfına Hristiyanlar tahammül edemediklerinden silaha sarılıyor"¹²¹ satırlarında da somutlandığı üzere, Girit İsyanı'nın müsebbibi olarak Murad ve taraftarları gibi, Giritlileri veya isyana müdahil olan Avrupa devletlerini görmek yerine, olaylardan, Abdülhamid rejimini sorumlu tutar.

"Bugün... Giritliler ayaklandılar. Yarın Arnavutlar, Arablar belki bütün Osmanlılar kıyâm edecekler. Çünkü hükümet zamanın nezaketini, memleketin

-
- 116 Orhan Koloğlu, "II. Meşrutiyet'teki Bozgunu Hazırlayan Dönem", *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* içinde, Ferdan Ergut (der.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 228, Emil, *age*, s. 306-308. Hacısalihioğlu, *age*, s. 66.
- 117 Emil, *age*, s. 139. Mardin, *age*, s. 102. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 92. Petrosyan, *age*, s. 199-200.
- 118 Mardin, *age*, s. 105-106. Hanioglu, *age*, s. 191. Ramsaur, *age*, s. 38.
- 119 Ahmed Rıza, "İcmal-i Ahval", *Meşveret*, no: 2, 28 Cemâziyelâhîr 1313-15 Kanun-ı Evvel 107 (1895), s. 1-2
- 120 Suavi Aydın ve Ömer Türkoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* içinde, s. 264. Petrosyan, *age*, s. 190-191.
- 121 Ahmed Rıza, "İcmal-i Ahval", *Meşveret*, no: 16, 27 Safer 1313-8 Ağustos 108 (1896), s. 1-2.

ihtiyacını gözetmiyor. Sulh ve asayiş içinde tatlılıkla terakki ve temeddün yolunu tutmuyor. Halkı zorla istirdâd-ı hukuka mecbur kılıyor. Giritli, Vanlı hâsılı Osmanlı kavânî-i mevcûdenin tamamının icrasından başka bir şey istemiyor. Devletin fermanları, hutuvâtı birer kanun demektir. Bu kavânine istinâden hukukunu talep eden ahaliye asi denemez."¹²²

Bu görüş ayrılıklarının katmerleştirdiği kutuplaşmayı bir sonuca bağlamak üzere, *Meşveret*'in yayın hayatına başlamasının üzerinden bir sene bile geçmeden, Kasım 1896 ortalarına doğru bir toplantı yapılır. Yapılan toplantıda, Mizancı Murad, Cemiyet'in reisliğine getirilir. Ahmed Rıza'dan Paris merkezinin liderliği ve diğer görevleri alınır. Osmanlıca *Meşveret*'in yayınının durdurulması kararlaştırılır. Artık, Cemiyet'in Osmanlıca yayın organı *Mizan*'dır. Toplantı öncesinde Jön Türk hareketinin lideri konumundaki Ahmed Rıza, toplantı bitiminde sadece Fransızca *Mechveret*'in yazarlarından birisidir. Ve *Mechveret* için kaleme aldığı yazılar da Ali Kemal ve Şerafeddin Mağmumi gibi isimlerin denetiminden geçebilirse yayımlanabilecektir.¹²³

Ancak, 1897 yılında yaşanan gelişmeler, Jön Türk hareketini derinden etkiler ve Ahmed Rıza'nın hareket içindeki konumunu bir defa daha kökten değiştirir. Osmanlı-Yunan Savaşı'nda İmparatorluğun başarı kazanması ve Abdülhamid idaresinin bu başarıyı iç propagandaya tahvili, meşrutiyetçi hareketi zor durumda bırakır. Benjamin Fortna, zaferin kazandırdığı itibarın, Abdülhamid'e Jön Türk hareketi karşısında önemli bir karşı propaganda imkânı sağladığının altını çizerek,¹²⁴ Yıldız Savaş'ın ardından Jön Türk hareketinin liderleriyle masaya oturmak üzere harekete geçer. Saray, Jön Türk hareketi mensuplarıyla görüşmesi için Ahmed Celaledin Paşa'yı Avrupa'ya gönderir. Ve "Jön Türk hareketinin kahramanı ve putu"¹²⁵ konumundaki Murad, Ahmed Celaledin Paşa'yla yaptığı görüşmenin ardından, reformların uygulanması ve genel af karşılığında Yıldız'la anlaşır.¹²⁶ Murad anılarında neden uzlaşma kararı aldığını açıklar:

122 Ahmed Rıza, "Girit", *Meşveret*, no: 12, 26 Zilhicce 1313-8 Haziran 108 (1896), s. 1.

123 Karabekir, *age*, s. 294. Mizancı Murad, *age*, s. 184, 189 ve 192. Emil, *age*, s. 126. Mardin, *age*, s. 105. Hanioglu, *age*, s. 212-213.

124 Fortna, *age*, s. 91.

125 Lewis, *age*, s. 198.

126 Ateş, *age*, s. 45. Hanioglu, *age*, s. 232-242. İbrahim Temo, *age*, s. 126. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 58. Tunaya, *age*, s. 53. Ramsaur, *age*, s. 47-48.

Neşriyatımızı tatil edip umumi affı beklemek, umumi affın ilanından sonra hariçte tahsillerini tamamlamak isteyenlere münasip maaş verilmek, dönecek olan talebe, kendilerine verilecek memuriyeti kabul edip etmemekte serbest bulunmak, bunlar kati surette kararlaştırılmış idi. Kati surette hükümetçe bile kararlaştırılmış iken padişahın yüceliğini yaralamamak üzere umumca imza altına almadığımız şeyler arasında bir kontrol meclisinin tesisi, matbuata kanun dairesinde serbestlik verilmesi ve ancak mahkemeler huzurunda gazeteler mesul edilerek idarece dokunulmaması, namusları lekelenmemiş adamlardan hükümet idaresinin kurulması maddeleri dâhil idi.¹²⁷

Andlaşmanın ardından başta Murad olmak üzere çoğu muhalif, Ahmed Rıza kanadının tüm uyarılarına rağmen, yurda dönmeyi kabul eder. Söz konusu uyarılara bir örnek olması açısından Halil Ganem'in kaleme aldığı satırlar kayda değerdir.

“Murad Bey, eğer bu mucizeyi yaratırsanız... eğer Yıldız'ın ahırlarını... temizlemeyi başırırsanız, eğer bizi Saray'ı dolduran maceraperestlerden, elleri masum kanına bulanmış mutaassıp ve liyakatsiz şeyhlerden mürekkep o iğrenç çevreden kurtarırsanız, eğer memleketimizi yiyip bitiren hafiyelik belasını yok ederseniz, size ebedi bir şükran duyacağız. Fakat, söyleyin Murad Bey. Buna ciddi olarak inanıyor musunuz?”¹²⁸

Murad ve bazı taraftarları bu uzlaşmayı bir mütareke olarak kamuoyuna yansıtmaya çalışmışlarsa da, andlaşma, mütareke olarak değil, ricat olarak algılanır ve meşrutiyetçi hareket saflarında büyük bir moral yıkıma neden olur.¹²⁹ Bleda'nın, Murad'ın Saray'la uzlaşma kararını ve gerekçelerini kendilerine açıklayışında hissettikleri, sözü edilen çöküntüyü yansıtır.

“Murat Bey'in Paris'ten Cenevre'ye gelişini unutamam. Arkadaşlarla toplu bir halde ne yapacağımızı tartışırken odaya girmişti. Yüzü sapsarı, sesi titrekti. Şöyle bizleri süzdü ve karşılaşışının soğuk havası içinde birkaç adım yürüyüp bir iskemleyle ilişti... Teker teker hepimize hal ve hatır sorduktan sonra ağır ağır konuşmaya başladı: ‘Arkadaşlar, Celaleddin Paşa ile yaptığımız temaslara bana şu kanaati verdi; aleyhinde neşriyat yapmakla, Padişah'ı Kanun-i Esasi'yi ilana zorlamamız imkânsızdır. Bizler saraya karşı yumuşak bir tavır takınıp İstanbul'a dönmeye razı olduk. Sizler de bizlere katılırsanız

127 Mizancı Murad, *age*, s. 246.

128 Halil Ganem, “La Crête”, *Mechveret (Supplement Français)*, no: 41, 15 Ağustos 1897, s. 5.

129 Kuran, *İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 196. Petrosyan, *age*, s. 204.

Abdülhamid kendiliğinden milletin arzusuna uyacaktır. Celaleddin Paşa bu hususta kâfi teminat verdi.’ Ne yalan söyleyeyim, Murat Bey’in bu sözleri üzerimizde soğuk bir duş tesiri yapmıştı. İnanamıyorduk kulaklarımıza. Nasıl olurdu da Murat Bey gibi idealist bir kişi böyle konuşurdu. Bütün hayallerimiz bir anda kırılmıştı. Derin bir sessizlik vardı odada ve biz birbirimizin yüzüne bakamıyorduk... Murat Bey ayrıldıktan sonra kimsede maneviyat diye bir şey kalmamıştı. Mücadeleye ne ümitlerle başlamıştık ve şimdi nasıl bitiyordu. Çok geçmeden biz de olayların akıntısına bıraktık kendimizi. Cemiyetimiz dağılmıştı, ne düşüneceğimizi, ne yapacağımızı bilmeden günler geçiyordu.”¹³⁰

Ancak, Abdülhamid idaresi uzlaşma çabalarının tümünde başarılı olamaz. Ahmed Rıza, “Yunan’ı mağlup eyledik. Lakin millete, vatana Yunandan ziyade düşman ve muzır olan Abdülhamid duruyor” sözleriyle,¹³¹ kendileri açısından değişen bir şey olmadığını vurgular ve muhalefet faaliyetini sürdürmeye devam eder. Bu karar, sadece Jön Türk hareketinin durmamasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Ahmed Rıza’ya tüm yaşamı boyunca adıyla birlikte anılacak büyük bir saygınlık ve ün kazandırmıştır. Bir tanıklıktan, Ahmed Rıza’nın Abdülhamid’le uzlaşmamasından dolayı dönemin gençliğinin zihninde nasıl bir yer edindiğini öğrenmek mümkündür.

“Onun ismi derin bir hürmet ve hayranlıkla, gizli gizli ağzılarda fısıldanıyordu. Ahmed Rıza sanki gözlerden daima uzak, her zaman bulutlarla örtülü erişilmez bir yüksek dağ gibi hayallerde yükseliyor, yaşıyordu. Hakkında menkıbeler teşekkül etmişti; büyüklüğünü gösterecek hikâyeler, fıkralar anlatılıyordu... Onu sevdik ve çok büyük gördük. Abdülhamit idaresi Avrupa’ya kaçmış olan hürriyet mücahitlerinden birçoğunun ahlakını bozarak onları birer menfaat hırsıyla lekeledikçe, Ahmed Rıza’nın uzlaşmak bilmez, zulme karşı mücadeleden yılmaz siması kalplerimizde bütün bütün yükseliyordu... Büyük bir zaruret içinde, çok vakit bir iki yumurtayı odasındaki bir ocakta pişirerek yemek suretiyle yaşayabildiği ve bu yoldaki sıkıntılara rağmen, istibdadı karşı isyandan hiç vazgeçmediği söyleniyordu.”¹³²

Ahmed Rıza, Halil Ganem ile birlikte, Jön Türk muhalefetini tekrar canlandırmak için harekete geçer. İkili, vakit kaybetmeden Osmanlıca *Meşveret*’i

130 Bleda, *age*, s. 23-25.

131 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 24, 25 Rebi’ülâhîr 1315-23 Eylül 1897, s. 4.

132 Yalçın, *age*, s. 61.

yeniden yayınlanmaya başlarlar. *Meşveret*'in yeniden çıkmaya başlayan ilk sayısındaki makalesinde Ahmed Rıza, bozulan Jön Türk saflarını sıklaştırmaya çalışır. Bununla birlikte, söz konusu çaba, Murad'ın Yıldız'la uzlaşmasından doğan fiili önderliğini kuvvetlendirmek amacından da azâde değildir. Ahmed Rıza, yaklaşık bir sene önce, kendisini meşrutiyet hareketi içinde etkisiz konuma sürükleyen Murad ve taraftarlarına karşı, “önüne atılan kemiği kapayan yalayan alçaklar”¹³³ gibi ifadelerle dolu ve bir sene öncesinin rövanşını aldığı izlenimi uyandıran, oldukça sert satırlar kaleme alır.

“Türkçe iki gazeteye lüzum görmeyerek Meşveret'in yerine Cenevre'de Mizan'ı çıkaran fırka, Serhafiye Ahmet Paşa'nın yaldızlı bir işareti üzerine... İstanbul'a avdet etti. Sultan Hamid'in Serhafiyesi yani hem hafiye ve hem öyle zalim bir padişaha mensub olmak gibi iki sıfat-ı mezûmeyi hâiz bir uşâğı ile görüşmeyi arkadaşlarıma büyük bir zul sayardım. Hâlbuki bazıları yalnız görüşmekle de kalmadılar. Atiyyesini aldılar. Gaza ve mücadele meydanından çekildiler. Kendilerine bir vedia olan... Cemiyetin mührünü sattılar. Mizan'ı tatil ettiler. Saray'a hafiyelik eden zulm ve kıtâla alet olan birkaç alçağın nifakı koca bir milletin şan ve namusuna hâlel getirmediği gibi Genç Türkler arasına kazaen dâhil olmuş beş on malulün kabahati, İstanbul'a avdeti ile de Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kuvvet ve mülküne zarar gelmez.”¹³⁴

Öte yandan, “yirmi yıldan beri tebaasını ve ecnebilere aldatan, yalandan, riyadan utanmayan, eski hayratı yıkan, şer'i ve kanunu bozan, hükümsüz bırakan, milletin hakkını yiyen, namus ve haysiyetini pay-mal eden padişah... imdad beklemek, böyle bir hainin vaadine inanmak, lütfüne intizar etmek, hamakaddir, kusurdur”¹³⁵ satırlarıyla Ahmed Rıza, söz konusu andlaşmanın sadece aldatmacadan ibaret olduğunu ifade eder. Nitekim yanılmayacaktır da. Murad, İstanbul'a dönüşünün ardından yalısında ikamete mecbur edilir ve göz hapsine alınır.¹³⁶ Murad'ın Saray'la uzlaşmasının temel nedenleri olan genel af ve reformlara ilişkin verilen sözler hasıraltı edilmiştir. Uzlaşan

133 Ahmed Rıza, “Ben mi Aldanıyorum Padişah mı Aldanıyor”, *Meşveret*, no: 25, 11 Cemâziyelevvel 1315-9 Teşrin-i Evvel 1897, s. 1.

134 Ahmed Rıza, “İfade-i Mahsusa”, *Meşveret*, no: 24, 23 Eylül 1897-25 Rebi'ülâhîr 1315, s. 1. Murad kanadından Şerafeddin Mağmûmî'nin bu yazıya cevabı için bkz. Polat, *age*, s. 80.

135 Ahmed Rıza, *agm*, s. 1.

136 Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 61.

muhalliflerden pişman olan ve Abdülhamid idaresine karşı yeniden faaliyete geçenlerin ünleri ve itibarları ise kolay onarılmayacak bir yara almıştır.¹³⁷

Jön Türk hareketinin bu dönemi üzerine düşünürken, yaşananları Ahmed Rıza'nın "yılmaz"lığı veya Murad'ın "sinik"liği üzerinden yorumlamanın sağlıklı olmadığı söylenmeli. Zira Murad'ın uzlaşmasından önce, Cemiyet'in İstanbul merkezinin 1896 yılındaki darbe girişimi nedeniyle, Yıldız'ın başlattığı tutuklama dalgasında birçok Jön Türk tutuklanmış ve İstanbul örgütü neredeyse çökmüştü.¹³⁸ Dolayısıyla, Murad'ın genel af ve reformlar karşılığında yayın faaliyetini *modus vivendi* durdurmaya razı olması, bu konjunktürde sorumlu bir liderlik örneği olarak da okunabilir. Ancak, Ahmed Rıza kanadının "Sultan'ın verdiği sözlere inanmıyoruz... Sultan'ın bizim tarafımızdan desteklenmesi ve teşvik edilmesi için, bu programa[Cemiyet programı] yönelmesi yeterlidir... Tekrar etmek gerekirse, verilen sözler bizim için hiçbir şeydir, ilkeler her şeydir"¹³⁹ satırlarında somutlaşan siyasal aklıyla, Murad'ın Abdülhamid'in vaatlerine karşı beslediği iyimser güven arasındaki nitel fark sorgulanabilir. Sözü edilen nitel farka ilişkin bir ipucuna Yeni Osmanlılara dair daha önce yapılan, Yeni Osmanlı muhalefetine iktidar ile muhalefetin birbirine girift olduğu, iktidarın, muhalefeti kendi parçası kabul ettiği tespitinden hareketle ulaşmak mümkün olabilir.¹⁴⁰ Nitekim Ortaylı'nın, Âli ve Fuat Paşaların, muhaliflerini, yarının çalışma arkadaşları olarak gördüklerini kaydetmesi de bu tespitle uyumludur.¹⁴¹ İktidarın, muhalefeti kendi parçası sayması tezinin doğal uzantısı, muhalefetin de kendisini iktidarın bir parçası olarak algılamasıdır. Aydemir'in Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nde, ilk safhada bir tedhiş ve darbe eğilimi görülmediğini, kendileri tarafından iyi niyet ve sadakat duygularıyla hazırlanacak bir ıslahat ve meşrutiyet layihasının tasviple karşılanacağını beklediklerini belirtmesi de sözü edilen duruma işaret eder.¹⁴²

Dönemin ilişkilerinin de söz konusu giriftliğe ve iki taraf arasındaki geçişkenliğe zemin hazırlayan bir yapıyı haiz olduğu söylenmeli. Yeni Osman-

137 Ramsaur, *age*, s. 50. Hanioglu, *age*, s. 269.

138 Hanioglu, *age*, s. 247-252.

139 Halil Ganem'den aktaran: Hacısalihoglu, *age*, s. 68.

140 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler: 1830-1980*, c. 2, (3. baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 377-378.

141 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 229.

142 Aydemir, *age*, s. 26-27.

lılardan Mehmed Bey'in, mutlakıyetçi Mahmud Nedim Paşa'nın yeğeni olması ve bu akrabalık ilişkisinin Saray ile Yeni Osmanlılar arasında yapılacak görüşmelerde aracılık pozisyonunu doğurması, söz konusu duruma ilişkin verilebilecek bir örnektir.¹⁴³ Paralel biçimde, Sultan'a olan uzun hizmet sicili dolayısıyla, Yeni Osmanlılardan Ziya'nın sürekli olarak, muhalefetine, şahsi bir nankörlük olarak yorumlanacağı endişesi taşıması ve bu nedenle Sultan'ın Londra seyahati sırasında, hükümdar karşısındaki pozisyonunu izah etmeye çalışması, işaret edilmeye çalışılan duruma dair gösterilebilecek bir diğer örnektir.¹⁴⁴ Keza, uzun yıllar Yeni Osmanlılar saflarından mutlaki idareyi eleştiren Ali Suavi'nin Abdülhamid döneminin başlarında ve Mithad Paşa sürgüne gönderildikten sonra "devletin zor günler geçirdiğinin" ve "birlik ve beraberliğin padişah etrafında kenetlenme" yoluyla olacağının propagandasını yapmaya başlaması ve bir süre sonra da tekrar Padişah aleyhine faaliyete geçmesi, taraflar arasındaki geçişkenliğe kayda değer bir örnek teşkil eder.¹⁴⁵ Son olarak, bir dönem Abdülhamid idaresinin başhafiyesi olan ve görevi sırasında Abdülhamid rejimi adına Jön Türklerle görüşen Ahmed Celaledin Paşa'nın, bir süre sonra Abdülhamid rejimine karşı muhalefet saflarına geçmesi ve Jön Türk hareketine katılması, bu bağlamda kayda değerdir.

Murad'ın müzakeresi örneğinde, Yeni Osmanlılara dair yapılan tespitin, Jön Türk hareketine kadar genişletilebileceği görülüyor. Ahmed Rıza'dan farklı olarak Murad, muhalefet faaliyetini iktidarın bir parçası olarak görüyor izlenimi veriyor ve sorunu zaman zaman Padişah'ın çevresindeki olumsuz unsurların bertaraf edilmesi meselesine indirgeyebiliyor. Murad tarafından kaleme alınan "Bükreş'te çıkaracağım gazete... padişahımın gerçekten masum ve kötülük sahiplerine bilmeyerek mağlup ve esir bulunduğu itikadımın neticesi olacaktır"¹⁴⁶ satırları veya Abdülhamid'le görüştüğünden sonra "Ah şu melek gibi padişahı ve kendisiyle beraber devlet ve milletin gelecekteki selametini kurtarmak, kendisine layık bir çerçeve içinde dostlarının şükranını ve düşmanlarının hayret ve hasedini bakışlarına yerleştirmek başarısı ne derece yüksek ve ne kadar soylu bir gaza olacaktır"¹⁴⁷ ifadesinde kristalize olan hissi-

143 Şeker, *age*, s. 44.

144 Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 45.

145 Çelik, *age*, s. 287, 301-307 ve 379-389. Mithat Cemal Kuntay, *Ali Suavi: Sarıklı İhtilalci*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946, s. 90-98.

146 Mizancı Murad, *age*, s. 21.

147 Mizancı Murad, *age*, s. 53-54.

yatı, eski tip muhalefetin örnekleridir.¹⁴⁸ Nitekim benzer bir algıya sahip olan Abdülhamid'in de Meşrutiyet'in ilanından sonra "istibdad"ın sorumluluğunu çevresindekilere yüklemesi işaret edilmeye çalışılan anlayışla paraleldir.

Eski tip muhalefetle neyin kastedildiğini biraz daha açmak gerekirse, Mardin, Hüseyinzâde Ali'ye atıfla, Jön Türklerin Abdülhamid'e babalık görevini yerine getirmekte kusuru olan bir baba olarak baktıklarını; söz konusu hissiyatın en kuvvetli şekilde belirttiği kişilerden birinin de Mizancı Murad olduğunu kaydeder.¹⁴⁹ Ahmed Rıza'da ise tüm darbe ve ihtilal karşıtlığı, şiddet içeren çözümleri reddetmesi ile birlikte çok daha tutarlı ve modern bir muhalefet zihniyeti gözlemlemek mümkün. Öyle ki, Ahmed Rıza'nın Murad'ın uzlaşısını takip eden günlerde kaleme aldığı "Ben mi Aldanıyorum Padişah mı Aldanıyor" başlıklı makalenin salt başlığı bile, başta Murad olmak üzere Jön Türklerin büyük kısmına atfedilen "kusurlu baba" hissiyatıyla Ahmed Rıza'nın muhalefet zihniyeti arasında, geniş mesafe olduğunu gösterir. Ahmed Rıza'nın "Ben aldanmadığıma eminim. Padişah da zannedersem aldanmıyor. Her şeyi bilerek isteyerek yapıyor. Milleti mahvediyor. Kahrolsun!"¹⁵⁰ cümleleriyle son bulan makalesinden veya "Asıl hasm-ı canımız Abdülhamid gibi ahlak-ı milliyemizi bozan, Şer' ve kanuna ve hukuk-ı umumiyyeye taarruz eden hâsılı vatanın her veçhile harabına sebep olandır"¹⁵¹ gibi ifadelerinden de görülebileceği gibi; Ahmed Rıza, Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin önemli bölümünden farklı olarak, muhalefet faaliyetiyle, muhalif olduğu yönetim arasında, sezgisel de olsa uzlaşmaz bir çelişki olduğu sonucuna varıyor. Bu modern muhalefet anlayışının sonucu olarak Ahmed Rıza, Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin önemli kısmından farklı olarak, sultan ve sultanın çevresindeki olumsuz unsurlar ayırımına gitmez. Murad'ın uzlaşmasından çok önce kaleme aldığı şu satırlar da söz konusu perspektifi yansıtır.

"Bir zamana kadar Osmanlılar ve ecnebler seyyiata hep memûrîn ve saray erkânını sebep gösterirlerdi. Vukuat-ı ahire kabahatin kâmilen padişahıta olduğunu artık herkese anlattı, bütün âleme; Sultan Abdülhamid mülk ve

148 Bu yaklaşım, Osmanlı'daki muhalefet hareketlerinde o kadar güçlü ve yerleşiktir ki, Resneli Niyazi, gençliğinde, İmparatorluğun içinde bulunduğu olumsuz durumun müsebbibi olarak padişahın çevresindeki hainleri gördüğünü söyler. Bkz. Resneli Niyazi, *age*, s. 20.

149 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 83.

150 Ahmed Rıza, "Ben mi Aldanıyorum Padişah mı Aldanıyor", s. 2.

151 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: İkinci Cüz, Asker*, s. 54.

devleti bilerek isteyerek tahrib ediyor; fikrinde bulunuyor... İnadından sû-i idareden vazgeçmiyor. Halkın bu fikri ve iddiasını tekzib edecek milleti sevindirecek küçük bir eser-i terakki göstermiyor. Bilakis ıslahat ve terakki hadimlerini eziyor; kendine düşman tanıyor.”¹⁵²

“Birkaç mürâi meddahının ‘Efendimiz her şeye vakıf olamıyor; müfsitlere aldaniyor; masumdur; mazurdur. Asıl kabahat maiyette bulunanlarda, hakikatı gizleyenlerdedir’ gibi tevilleri makbul olamaz. Çünkü o hazeleyi intihab eden, oraya toplayan kendisidir”¹⁵³ veya “Bir hükümdarın etrafındakilerin iyi ya da kötü oluşlarına göre, halkın geleceğine nasıl etki ettikleri malumdur. Hükümdar, etrafındaki kimseleri bizzat kendisi topladığına göre, memleketin gerilemesinin başlıca sorumlusudur”¹⁵⁴ gibi satırlardan da anlaşılacağı gibi; sultanın, çevresindeki olumsuz etkilerden izole edilmesi veya daha doğrudan bir anlatımla, sultanın çevresindeki grubun yerine kendilerinin iktidara gelmesi fikrinin, Ahmed Rıza’ya çok uzak olduğu görülmüyor.

Öte yandan, Yahya Kemal’in hatıratındaki “Abdülhamid ölünce hem देनेğimizi hem de vatanda hürriyet ilan edileceğini, her nedense, tam bir imanla tahmin ediyorduk. Bizim gibi mütevazıların emeli bu avdet ve bu hürriyet hududunu geçmiyordu; Ahmed Rıza ise, derhal Meclis-i Mebusan reisi olacağına iman etmişti”¹⁵⁵ satırları da, Ahmed Rıza’nın ve çevresindeki-lerin Abdülhamid rejimi ortadan kalkmadan, amaçlarına ulaşamayacaklarına ilişkin farkındalığı yansıtır. Ahmed Rıza’nın yürüttüğü muhalefet faaliyetini Yıldız idaresinden tamamen ayrı gördüğünün bir diğer göstergesi de geçimini devlet gelirinden tamamen ayırması ve Saray’dan hiçbir şekilde ödenek almamak ve Yıldız’ın vesayetine girmemek konusundaki bilinçli hassasiyetidir.¹⁵⁶ Öte yandan, Ahmed Rıza’ninkine benzer bir algının Abdülhamid idaresince de Ahmed Rıza için kendiliğinden geliştiği görülmüyor.

152 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 6, 2 Ramazan 1313-15 Şubat 108 (1896), s. 1.

153 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, Mısır, 1320, s. 17.

154 Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale En Orient*, s. 136.

155 Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973, s. 170.

156 Koloğlu, 1897-1902 yılları arasında Abdülhamid rejiminin Jön Türk kadrolarıyla sürekli olarak pazarlık halinde olduğunu ve Ahmed Rıza, İsmail Kemal ve Prens Sabahaddin dışında çoğu kadronun maaşa bağlandığını kaydeder. Bkz. Koloğlu, *agm*, s. 228.

Ahmed Celaledin Paşa'nın Murad'la olan uzlaşma görüşmesinde geçen bir diyalog, Saray'ın Ahmed Rıza'ya bakışını anlamak açısından ön açıdır.

“Neşriyatın tamamen tatilini temin için Ahmed Rıza Bey ile görüşmek lazım olduğunu beyan ile isterse ben bizzat bu işi üzerine alacağımı söyledim... Paşa buna karşı ‘Ahmed Rıza bizden değildir, ben Osmanlılara ve Müslümanlara karşı memurum, Ahmed Rıza'yı biz Osmanlı olarak tanımıyoruz’ cevabıyla yetindi. Bu cevabını beğenmediğimi söyledim... İyisi Ahmed Rıza Bey'i de anlaşılmaya dâhil etmek çok lüzumludur dedim. Paşa aksine ısrar etti.”¹⁵⁷

Özetle, Murad ve Ahmed Rıza'nın Abdülhamid idaresiyle uzlaşma konusundaki farklı tutumlarını, yalnızca Ahmed Rıza'nın inatçılığı ve soğukkanlılığı ya da Murad'ın kişilik özellikleriyle açıklamaya çalışmak tatmin edici gözüküyor. İki ismin bu konudaki tavrını esas belirleyen, çok büyük ölçüde, muhalefet anlayışlarındaki farklılığa ilişkindir.

İkinci Ayrım: 1902 Jön Türk Kongresi

Murad'ın ve Jön Türklerin önemli bir bölümünün Abdülhamid idaresiyle uzlaşmasının ardından, Ahmed Rıza tekrar Avrupa'daki Jön Türk hareketinin fiili lideri haline gelir ve Osmanlıca *Meşveret*'i Eylül 1897'de, *İttihad ve Terakki Cemiyeti* yayın organı sıfatıyla yeniden yayınlamaya başlar. Ancak, Cemiyet'in Tıbbiye'deki asli kurucularından ikisi, İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet, Avrupa'ya gelirler ve Tunalı Hilmi'yle birlikte Cenevre merkezini

157 Mizancı Murad, *age*, s. 246-247. Öte yandan, bu satırlardaki “Ahmed Rıza bizden değildir. Ben Osmanlılara ve Müslümanlara karşı memurum, Ahmed Rıza'yı biz Osmanlı olarak tanımıyoruz” ifadeleri kayda değerdir. Ahmed Rıza'nın pozitivizmi benimsemesinden, Ermeni meselesindeki tutumundan ve annesinin aslen Avusturyalı olmasından kaynaklanması muhtemel Ahmed Rıza'yı ötekileştiren bu türden ifadeler Jön Türk muhalefeti içinde de rastlamak mümkündür. Öyle ki, *Terakki ve İttihad Cemiyeti Dâhiliye Şubesi Yazışmaları*'nda Bahaeddin Şakir ve Doktor Nazım tarafından, Ahmed Rıza'nın şeceresi ve meşrutiyet hareketi içindeki faaliyetleri herhangi bir meşruiyet sorununa meydan vermemek için uzun uzun anlatılır. Bkz. Osmanlı *Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, Terakki ve İttihad Cemiyeti Dâhiliye Şubesi Yazışmaları (1906-1907): Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'ın Kopya Defteri-1*, Kudret Emiroğlu ve Çiğdem Önal Emiroğlu (haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Tahrirat no: 27, (hazırlanıyor). Henüz yayına hazırlanan bu kaynağı görme imkânı sağlayan Oktay Özel, Kudret Emiroğlu ve Çiğdem Önal Emiroğlu'na teşekkür ederim.

tekrar canlandırmayı başarırlar.¹⁵⁸ Cemiyet'in resmi merkezinin liderliğini ele geçirmiş olan İshak Sükuti'nin, Cemiyet'in önderliğini Ahmed Rıza ve grubuna bırakmaya niyeti yoktur.¹⁵⁹ Sükuti'nin direktifi ile *Osmanlı* gazetesi 1 Aralık 1897 tarihinde Cenevre'de yeni resmi yayın organı olarak yayımlanmaya başlar.¹⁶⁰

Büyük çekişmelerin ardından, Mayıs 1898'den itibaren Ahmed Rıza, 1897 başındaki, yalnızca Fransızca *Mechveret*'ten sorumlu konumuna geri döndürülmüştür.¹⁶¹ Bu dönemde, Ahmed Rıza ve grubunun, Cemiyet'in işlerini elinde bulunduran Cenevre merkezinden özerk ama Cemiyet yönetimine etkisinin asgari düzeyde olduğu anlaşılıyor.¹⁶² *Osmanlı*'nın yayın hayatına başlamasıyla gelen hareketlilik ise Cemiyet'in yurtiçi şubelerine yapılan baskılar, Mısır şubesi ile bağlantının kopması ve başarısız darbe girişimlerinin neticesi olarak, on ay kadar sonra yerini tekrar ümitsizliğe bırakır.

Cenevre merkezi, söz konusu karanlık havayı dağıtmak için 1898 sonunda Ahmed Rıza grubuyla işbirliğine gitmeye çalışır ve bu çabalar karşılığını bulur.¹⁶³ Ahmed Rıza, Cemiyet'teki şiddet taraftarlarıyla arasındaki mesafeyi korumaya özen göstermekle birlikte,¹⁶⁴ *Osmanlı*'da yazmaya başlar.¹⁶⁵ Ahmed Rıza, Cenevre merkeziyle uzlaşmasının ardından, Cemiyet adına 1899'da La Haye'de toplanan "Uluslararası Sulh Konferansı"na katılır ve bu Konferans'ta Ermeni örgütleriyle ilişki kurar.¹⁶⁶ Abdülhamid idaresi ise Jön Türk muhalefetine Ermeni örgütleriyle ittifakını enikonu muhtemel hale getiren bu gelişmeden oldukça rahatsız olur.¹⁶⁷ Ancak, Yıldız'ın meşru-

158 Lewis, *age*, s. 198.

159 Hanioğlu, *age*, s. 275.

160 Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'in Basması Kadar Basını da Ünlüdür...", 100. *Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (der.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 178.

161 Hanioğlu, *age*, s. 279.

162 Hanioğlu, *age*, s. 282.

163 Hanioğlu, *age*, s. 304-314.

164 Bu konuda bkz. Ahmed Rıza, "Muahezat ve Teselli", *Osmanlı*, no: 41, 1 Ağustos 1899-24 Rebi'ülevvel 1317, s. 1-2.

165 Ahmed Rıza, "İsrafat", *Osmanlı*, no: 36, 15 Mayıs 1899-5 Muharrem 1317, s. 1.

166 Ahmed Rıza'nın konferansta yaptığı konuşma için bkz. "Cemiyetimiz namına (La Haye)'e Azimet Etmiş Olan Ahmed Rıza Bey Tarafından Sulh-i Umumi Konferansı Azalarına Fransızca Olarak Verilen Muhturanın Tercümesidir", *Osmanlı*, no: 38, 15 Haziran 1899-6 Safer 1317, s. 1.

167 Kuran, *İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 242.

tiyet hareketini etkisizleştirmek için kolladığı fırsatı bulması çok gecikmez. Bu dönemde gerçekleşen başarısız darbe girişimleri ve mali kriz, Yıldız'a, Cenevre merkeziyle pazarlık masasına oturmak için beklediği imkânı yaratır. Saray'la pazarlıkların başlaması, tahmin edilebileceği gibi Cenevre ve Paris merkezlerinin arasını bir defa daha açar. Ahmed Rıza'ya göre Yıldız'la yapılacak bir andlaşma, Cemiyet'in elde ettiği başarılarından sonra, muhalefetin tamamen çöküşü anlamına gelecektir. Nitekim Cenevre merkezinin Saray'la uzlaşması, muhalefet hareketinde büyük bir sarsıntıya yol açar ve hareket tekrar durgun bir döneme girer.¹⁶⁸

Tam da Jön Türk muhalefetine bu pek canlı olmayan döneminde, Osmanlı sisteminin iki önemli üyesinin ardı ardına meşrutiyetçi harekete katılması, Jön Türklere beklenmedik bir canlılık kazandırır. Muhalefete Aralık 1899'da katılan ilk isim, Abdülhamid'in damadı, eski büyükelçi ve adalet bakanı olan Damat Mahmud Paşa'dır. Damat Mahmud Paşa, oğulları Sabahaddin ve Lütfullah ile birlikte İstanbul'dan Avrupa'ya kaçar ve Avrupa merkezlerindeki bazı muhalif gruplarla görüşür.¹⁶⁹ Cemiyet'in Cenevre merkeziyle bağlantıya geçerek Şubat 1900'den itibaren *Osmanlı* gazetesinde yazmaya başlar. Damat Mahmud Paşa, büyük prestiji ve mali gücü sayesinde, Cenevre merkezini etkisi altına almakta gecikmez. Jön Türk hareketine katılan ikinci isim ise Mithad Paşa'nın şahsi dostu ve mesai arkadaşı olan İsmail Kemal'dir. Mehmet Hacısalihioğlu, 1900-1901 yıllarında, Damat Mahmud Paşa ve İsmail Kemal'in Jön Türk hareketi için İngiliz desteğini kazanmaya çalıştıklarını ve Ahmed Rıza grubunun söz konusu müdahale davetiyelerine karşı muhalif bir tavır takındığını kaydeder.¹⁷⁰ Çok geçmeden, Jön Türkler arasında, Avrupa'daki tüm muhalifleri kapsama ve muhaliflerin ortak hareket edebilmesinin yollarını tartışma amaçlı bir kongrenin toplanması düşüncesi ortaya çıkar.¹⁷¹ Sabahaddin ve Lütfullah Beylerin bir bildirisiyle yapılan çağrı üzerine,¹⁷² I. Jön Türk Kongresi Şubat 1902'de Paris'te toplanır.¹⁷³

168 Hanioglu, *age*, s. 321-323.

169 Hacısalihioğlu, *age*, s. 86. Petrosyan, *age*, s. 212-213.

170 Hacısalihioğlu, *age*, s. 87-89.

171 Bu dönemde bir kongrenin toplanması için birden çok çağrı olduğu anlaşıyor. Bunlardan birisi için bkz. Ali Fahri, *Yeni Osmanlılar Kongresi*, Cenevre (taşbaskı), 1316.

172 "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" başlıklı çağrı metni için bkz. Prens Sabahaddin, "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza", *Bütün Eserleri* içinde, s. 23-28.

173 Georgeon, *age*, s. 382-383. Hanioglu, *Abdullah Cevdet*, s. 44. Kuran, *age*, s. 216.

Sabahaddin'in açılış nutkuyla¹⁷⁴ başlayan Kongre'deki tartışmalar temel olarak iki nokta etrafında cereyan eder. Tartışma yaratan birinci konu, sadece propaganda ve yayın faaliyeti ile meşrutiyetin tesis edilemeyeceği, askeri kuvvetlerle de işbirliği içinde olunması gerekliliğine ilişkindir. Kongre'de tartışmaya yol açan bir diğer öneri ise Avrupa devletlerinin müdahalesi konusundadır. Özellikle bu öneriden sonra, Kongre salonu Kuran'ın deyişiyle çalkalanır ve Kongre'ye katılanlar, yabancı müdahalesine taraftar olanlar ile "adem-i müdahaleci" grup arasında ikiye bölünür.¹⁷⁵

1902'deki I. Jön Türk Kongresi üzerine bu özet aktarımın ardından, literatürde Kongre üzerine var olan anlatıya ve bu anlatıdan hareketle inşa edilen Türk siyasal hayatı yazınına ilişkin bir parantez açılabilir. Kongre üzerine olan anlatıdan başlanacak olunursa, yaygın kanı, Kongre'nin Sabahaddin ve Ahmed Rıza taraftarları arasında bölündüğüne ilişkindir.¹⁷⁶ Georgeon'un sözleriyle Sabahaddin, İmparatorluğun kurtuluşunu adem-i merkezîyet ve özel teşebbüste gören inançlı bir liberaldir. Diğer uçtaki Ahmed Rıza ise merkezîyetçilikle Türk milliyetçiliğini birleştiren kararlı bir pozitivisttir.¹⁷⁷

"Bütün bu karışıklığın bir tarafında, İmparatorluğun çeşitli uluslarına büyük özerklik tanıyacak, hanedanın bağlayıcı unsur olacağı bir Osmanlı konfederasyonu fikrini formüle eden Prens Sabahattin durmaktaydı. Diğer ucta ise mevcut sultanın habîs olduğunu söyleyen, hanedandan bir başkasının tahta çıkmasını ve 1878'de ilga edilen Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konulmasını öneren, Türk milliyetçiliğini temsil eden Ahmed Rıza ve arkadaşları bulunuyordu."¹⁷⁸

"Osmanlı liberalizmi" ile "Türk milliyetçiliği" karşı karşıya gelmiştir. Prens, çoğunluğu anasır'ın temsilcilerinin oluşturduğu bir grupta, dış güçlerin müdahalesi fikrini desteklemektedir. Ancak, başını Ahmed Rıza'nın çektiği ve

174 Açılış konuşmasının metni için bkz. Prens Sabahaddin, Paris'te Osmanlı Hürriyetperveran Kongresi'ni [Birinci Jön Türk Kongresi] Açış Konuşması, *Bütün Eserleri*, s. 41-43.

175 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 152. Akşin, *age*, s. 62-63. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks (1902-1908)*, Oxford University Press, New York, 2001, s. 3.

176 Bir örnek için bkz. Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1836-1938): Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, c. 1, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 102.

177 Georgeon, *age*, s. 381.

178 Ramsaur, *age*, s. 72-73.

ileride ‘İttihatçılar’ olarak anılacak grup, böyle bir müdahalenin Osmanlı hükümlerini ihlal edeceğini söyleyerek şiddetle itiraz ederler.”¹⁷⁹

“Sabahattin’e göre, merkezkaç eğilimler taşıyan milliyetler için en uygun çözüm, liberal bir adem-i merkeziyetti. Ahmed Rıza ise, tersine, imparatorluğun parçalanmasını önleyebilecek tek çözümün otoriter bir merkeziyetçilik olduğunu savunmaktaydı... Bu ayrılık, Şubat 1902’de Paris’te... toplanacak olan Osmanlı liberalleri kongresinde iyiden iyiye belirginleşecekti... Jön Türkler Türk milliyetçiliğini bir tek amaçla benimseyebilirlerdi; baskı, asimilasyon vb. yoluyla Türk unsurunun öteki topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamak için. Bu, Ahmed Rıza’da açıkça görülüyordu.”¹⁸⁰

“Kongre’de diğer grupların fikri ayrılığı ihmal edilebilecek bir noktaya çekilirken Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin gruplarının Cemiyet’e yön vermek isteyen fikirlerinin çatışması iyice su yüzüne çıkar ve İTC, Ahmet Rıza grubunun Terakki ve İttihat Cemiyeti’ni, Prens Sabahattin grubunun da Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’ni teşkili ile ikiye bölünür. Prens Sabahattin kanadı, yine liberal çizgiyi temsil etmektedir.”¹⁸¹

“Ahmet Rıza... grubu ile Prens Sabahattin’ininki arasındaki ayrılık, ondan sonra Türk milliyetçiliği ile Osmanlı liberalizmi arasındaki ayrılıklardan biri olarak billurlaşmaya başladı.”¹⁸²

“Ahmet Rıza ve taraftarlarının merkeziyetçi, otoriter, rasyonalist ve üsttenci siyaset öğretilerine karşılık, Prens Sabahattin adem-i merkeziyetçi, deneyimci, pragmatist ve liberal bir siyaset öğretisinin sözcüsü olmuştur. O, modernleşmenin... İttihat ve Terakki’nin merkeziyetçi, devletçi ve komitacı tavrı doğurultusunda gerçekleştirilemeyeceği kanaatindeydi”¹⁸³

Bu satırlarda en kristalize dışavurumuna kavuşan “liberal Sabahaddin” ile “Türk milliyetçisi Ahmed Rıza” dikotomisinden¹⁸⁴ mülhem anlatıya göre, Kongre’deki ayrışma merkeziyetçilik ve adem-i merkeziyetçilik tartışması

179 Kaan Durukan, “Türk Liberalizminin Kökenleri: Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima”, *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde, s. 145-146.

180 François Georgeon, *Yusuf Akçura: Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (4. baskı), İstanbul, 2005, s. 22 ve 42.

181 Aydın, “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, s. 122.

182 Lewis, *age*, s. 200.

183 Özlem, *agm*, s. 459.

184 Başka bir örnek için bkz. Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 61.

üzerinden gerçekleşir ve tartışmanın tarafları da Türk milliyetçileri ile Osmanlı liberalleridir.

Kongre'deki "liberal" ve "adem-i merkeziyetçi" Sabahaddin¹⁸⁵ ile "Türk milliyetçisi" ve "merkeziyetçi" Ahmed Rıza grupları arasında olduğu iddia edilen bölünmeden hareketle ise 1902'den günümüze Türkiye'deki siyasal hayata egemen iki politik hattın varlığından söz edilir. Literatürdeki ilk ifadesine Tunaya'nın "Paris'teki 1902 Kongresi, Jön Türkler'i birleştireceğine bölmüştür ve ortaya iki cemiyet çıkmıştır. Ahmed Rıza Bey grubu 'Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni kurmuş ve eski gazetelerini yayınlamaya devam etmiştir... Prens Sabahattin Bey grubu 'Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuştur... Bu çatışma ülkeye girecek ve siyasal alanda iktidar-muhalefet akımlarını tüm Meşrutiyet boyunca biçimlendirecektir"¹⁸⁶ satırlarında rastlanan bu anlatıyı esas işleyecek olan isim ise şüphesiz İdris Küçükömer'dir.

"1902 Kongresi'nde... Bir grup, merkeziyetçi bürokratik niteliğini devam ettirip, devlet mekanizmasıyla yerli kapitalist burjuvaları yaratmak istiyordu. Diğer grup ise adem-i merkeziyetçiydi. Ve burjuvaların ortaya çıkmasının ancak devletin ekonomik hayata katılmaması ile sağlanabileceğini kabul ediyordu, klasik liberal görüşü benimsiyordu... Farklı görüşe sahip olan Jön Türkler, iki gruba ayrıldı. Merkeziyetçi bürokratlar, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni kurdular. Diğerleri ise Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurdular... Terakki ve İttihat Cemiyeti, daha eski kuruluş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile aynı yolda idi. İki cemiyetin yönetiminde

185 I. Jön Türk Kongresi üzerine literatürün önemli kalemlerinden biri olan Sabahaddin'in liberalliği meselesinin, Aykut Kansu'nun Sabahaddin'in düşünsel kaynaklarını analiz ettiği çalışmasıyla birlikte geçerliliği iyiden iyiye tartışmalı hale gelmiştir. Kansu'nun Sabahaddin'in liberalliğine ilişkin düştüğü kayda değer şerhe rağmen, Sabahaddin'in fikirlerinin Osmanlı bağlamında liberalizm çerçevesi içinde değerlendirilebileceğini düşünüyorum. Ancak, Sabahaddin'in liberalizm çerçevesi içinde değerlendirilebilecek fikirlerinin 1902 sonrasındaki ayrımlarda önemli bir yere sahip olduğunu kabul etmekle birlikte, I. Jön Türk Kongresi'ndeki kutuplaşmalarda herhangi bir belirleyiciliği olduğunu düşünmediğim için burada söz konusu tartışmaya girmiyorum. Kansu'nun Sabahaddin'in düşünsel kaynaklarını incelediği çalışması için bkz. Aykut Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, s. 156-165.

186 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* 1, s. 53. Ayrıca bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler* 1, s. 104-106.

aynı kişilerin de yer aldığı görülmüyordu. Başka cemiyetlerin de iltihakı ile neticede 1908-1918 döneminin İttihat ve Terakki Cemiyeti ve sonra da fırkası ortaya çıkmıştı. Prens Sabahattin... [in] iddialarını kabul eden fırka olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı görüyoruz. Gerçekten de İttihat ve Terakki Fırkası, tarihi Batıcı bürokratik geleneği temsil edecekti. Hürriyet ve İtilaf ise daha çok yine tarihi yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden doğup gelen muhalefet cephesine dayanacaktı; temsil etmeyecekti. Bu muhalefet cephesi daima ülke halkının ekseriyetine dayanmıştır. Seçim fırsatı ortaya çıktığında halk cephesinden büyük ölçüde bu destek sağlanmıştır. Bu toplum bölünmesinin zincirleme gelişimini, kurulmuş cemiyetler, fırkalar ve gruplar itibarıyla aşağıdaki tabloda gösterdik... Bu tabloda gerek sol yandaki, gerek sağ yandaki blokta birbirini kronolojik sıra ile izleyen kuruluşları görüyoruz. Her blokta aşağıya doğru (zamanımıza kadar) taşınan tarihi bir misyon vardır. Tablonun sol yanı, yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden gelen, gerçek ve büyük kitleleriyle İslamcı-Doğucu cepheye dayanan kuruluşları göstermektedir. Sağ yanda ise devleti kurtarmak (?) için daha çok Batıcı-laik bürokratik geleneğin temsilcileri olan kuruluşları görüyoruz... Batıcı-laik bürokrat, Batılılaşma ile devleti kurtarmak isterken... tarihi büyük halk cephesiyle ters düşmektedir. Böyle iki cephe arasındaki mücadele kızışınca, laik Batıcılar ile dindar Doğucular arasında bir mücadele gelip dayanmaktadır.”¹⁸⁷

Küçükömer'in satırlarında en somut ifadesine kavuşan Türk siyasal hayatına ilişkin söz konusu anlatının daha rafine bir biçimine Mardin'de de rastlamak mümkündür.¹⁸⁸ Bu anlatıya göre, 1902 Kongresi'nde Ahmed Rıza ve çevresindekilerin çizgisini esas olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk meclisteki Birinci Grup, Cumhuriyet Halk Partisi ve günümüzde Milliyetçi Hareket Partisi'nin de bu şablona dâhil edilmesinden mürekkep bir süreklilikle milliyetçi, merkezîyetçi, otoriter ve darbeci bir hat izler. 1902 Kongresi'ndeki Sabahaddin grubuyla başlatılan eğilimi ise Ahrar Fırkası'ndan Demokrat Parti'ye, Adalet Partisi'nden Adalet ve Kalkınma Partisi'ne uzan-
dığı iddia edilen siyasal hat takip eder.

187 İdris Küçükömer, *Batılılaşma&Düzenin Yabancılaşması*, (3. baskı), Profil Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 84-88.

188 Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde, s. 58-77. Sözü edilen anlatının bazı diğer ifadeleri için bkz. Tefik Çavdar, “Sunuş”, *Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)* içinde, Cenk Reyhan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 13.

Sözü edilen modelin Türkiye’deki siyasal hayatı analiz edebilmek için faydalı olabileceği düşünülebilir. Ancak, bu modelin başlangıcı için inşa edilen 1902 Kongresi’ne ilişkin anlatının ve dolayısıyla Sabahaddin ve Ahmed Rıza için söylenenlerin oldukça teleolojik olduğu belirtilmeli.

Kongre’deki kutuplaşmanın tarafları ve ayrışma konuları incelenecek olursa, İsmail Kemal, Kongre’nin toplanış sürecindeki gelişmeleri hatıratında kaydeder.

“Prens Sabahaddin ve Prens Lütfullah... Osmanlı’nın durumunu ele alacak bir kongre toplamayı planlıyorlardı. Bu kongreye benim de katılmamı istediler ve Prens Lütfullah benimle bu konuda görüşmek için Brüksel’e geldi. Kongre’ye katılmaya hazırdım, yalnız şartlarım vardı. Bütün imparatorluk halkının dileklerinin dile getirilebilmesi için Osmanlı’daki tüm etnik unsurlar temsil edilmeliydi... İkinci şartım, Paris ve Berlin Antlaşmalarını imzalayan devletlerin, Osmanlı halkının önünde ıslahatların Osmanlı İmparatorluğu’nun yararına yapılacağı konusunda şeref sözü vermiş olduklarını unutmamalarıydı. Avrupa’nın yardımına çağrı yapılırsa kongre bir işe yarayabilirdi, fakat sadece fikirlerin belirtilmesiyle yetinilip hiçbir şey yapılmazsa bunda herhangi bir fayda göremiyordum... şartlarım kabul edildi ve Paris’e gittim.”¹⁸⁹

Kongre’den hemen sonra, 16 Nisan 1902 tarihli *Osmanlı* gazetesinde de Kongre’deki tartışmalar, Prens Sabahaddin’in kaleminden şöyle anlatılır.

“*Fırka-i ekalliyet*: ‘Kanun-i Esasi akvam-ı muhtelif-i Osmaniye’nin her türlü saadet ve selametini kâfildir. Düvel-i muazzamanın hareket-i muavenetkârânelerine ihtiyacımız yoktur. Ve talep olunan muavenet mümkün... dır. İmkânı tasavvur olunsa bile lehimize değil aleyhimize vukuu bulacaktır. Böyle bir muavenet haysiyet-i milliyemize girân gelir. Biz kendimiz çalışmalıyız. Kendi kuvvetimize itimad ve istinâd etmeliyiz’ diye bast-i mü-talaat ediyorlardı. *Fırka-i ekseriyet* ise: ‘Kanun-i Esasi necibe-i âmâlimizdir. Avrupa’nın müdahalesi er geç vukuu bulacaktır. Çünkü millet-i Osmaniye’yi terkib ve teşkil eden bazı unsurlar görmüş oldukları mezâlimi Avrupa’nın gûş-i rikkat ve merhametine îsâl ile taahhüdât-ı düveliyenin bir an evvel mevki-i tatbiki konulmasını musırrâne talep ediyoruz. Biz bütün akvam-ı Osmaniye ile hem dest-i vifak olarak Avrupa’dan taleb-i muavenet edecektir. Bu suretle müdahaleyi aleyhimize değil, lehimize çevirerek istiyoruz...’ yollu ifhâm-ı merâm ediyordu.”¹⁹⁰

189 İsmail Kemal, *İsmail Kemal Bey’in Hatıratı*, s. 218.

190 Prens Sabahaddin, “Yabancı Müdahalesi Üzerine...”, *Bütün Eserleri* içinde, s. 46.

“Kongre, Prens Sabahaddin Bey’in güzel bir konferansı ile açılmıştır. Müzakere esnasında şu iki nokta üzerinde durulmuştur: a-Yalnız propaganda ve neşriyat ile inkılâp yapılamaz. Buna mebni askeri kuvvetlerin de ihtilal harekâtına iştiraklarını temine çalışılmalı. b-Ecnebi hükümetlerin müdahalesini davet suretiyle memlekette ıslahat icrasına tevessül edilmeli. Birinci noktayı İsmail Kemal Bey ortaya atmıştı. İddiasına göre kendisi mühim bir askeri kuvveti temsilen Kongre’ye iştirak etmişti. Bu meselenin umumi celsede müzakeresi makul olamayacağından, eğer heyet-i umumiye tasvip ederse, intihapla seçilecek bir komiteye bu hususta izahat verebileceğini söylüyordu. İkinci teklif Ermenilerden geliyordu. Onlar, Sultan Abdülhamid’in vaat ettiği ıslahatın şimdiye kadar yapılmadığını ve bundan böyle de yapılmayacağını, memlekette hakiki inkılâbın ecnebi müdahalesi ile kabil olabileceğini iddia ediyorlardı... Müzakere salonu bir müddet bu münakaşalarla çalkalandıktan sonra şu yolda iki nokta-i nazar hâsıl olmuştu: “Müdahaleci” ve o zamanın dili ile “ademi müdahaleci”. Prens Sabahattin Bey’in izah ettiği şekilde müdahaleye taraftar olanlar ekseriyeti teşkil ediyordu. Bu hizbi İsmail Kemal Bey temsil ediyordu. Ademi müdahaleci ekalliyet hizbine de Ahmed Rıza Bey baş olmuştu. Bu suretle kongre iki kisma ayrılmıştır.”¹⁹¹

Kongre’ye ilişkin bir başka anlatım, Yahya Kemal’in hatıratındadır.

“Sabahaddin Bey, bilakis şayan-ı dikkat ve mühim bir şahsiyetti. Sabahaddin Bey’in hayatta ilk tebarüzü 1902’de, Paris’te akdolunan Jöntürkler Kongresi’nde oldu. Gerçi bu kongrenin belli başlı adamı İsmail Kemal’di. Fakat parayı veren, namını başa koyan, o içtimadaki müddeayı benimseyen Sabahaddin Bey’di... 1902’de Paris’te akdolunan maruf kongrede, idare-i Hamidiyye’ye nihayet vermek için düşünülen başlıca tedbir, büyük bir devletin, mesela İngiltere’nin müdahalesini istemek mevzu-ı bahis olunca kongre iki hizbe ayrıldı. Sabahaddin ve İsmail Kemal Bey’lere müttehid olanlar müdahale-i ecnebiyyeyi istemeği pek medeni bir hareket telakki ediyorlardı. Ahmed Rıza Bey, Doktor Nazım, Halil Ganem ve arkadaşları ise buna muarız oldular. Gerçi o kongrede asıl münafese Ahmed Rıza Bey’le İsmail Bey’in şahsi ihtiraslarından ve ahlak meselelerinden türemiştir”¹⁹²

191 Kuran, *age*, s. 151-152.

192 Yahya Kemal, *age*, s. 190-206.

Daha yakın zamanlı bir çalışmada da Kongre'deki tartışmalar betimlenir.

“Oturumlardaki tartışmalar oldukça sertti. Delegeler salt bir noktada birleşmişlerdi: Şimdiki rejime hep karşıydılar. Ama bu rejimin değiştirilme yol ve yöntemleri konusunda büsbütün ayrı görüşler ileri sürüyorlardı. Tartışmaların ağırlık merkezinde iki sorun vardı. İsmail Kemal “salt propaganda ve yayınlı devrim” yapılamayacağı, “bundan dolayı askeri güçlerin de devrim hareketine katılmalarını sağlamak” gerektiği önerisinin gözden geçirilmesini ileri sürüyordu. Ermeni delegelerince ortaya atılan ikinci sorun ise, “reformların yapılabilmesi için, yabancı devlet müdahalesini davet” gerektiği idi.”¹⁹³

Mizancı Murad üzerine bir monografide de Kongre’de yaşananlar “kongrede, taraflar, ‘müdahaleci’ ve ‘adem-i müdahaleci’ diye ikiye ayrılırlar. İsmail Kemal Bey birinci grubu, Ahmed Rıza Bey ikinci grubu temsil ederler”¹⁹⁴ şeklinde ifade edilir. Ülken de “müdahale fikrinin başında İsmail Kemal, müdahaleyi reddedenlerin başında Ahmed Rıza bulunuyordu”¹⁹⁵ satırlarıyla Kongre’deki tartışmanın taraflarını belirtir.

Nitekim Kongre’den sonra müdahale taraftarlarının kurdukları *Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti*’nin başkanlığına İsmail Kemal’in getirilmesi de, Kongre’de Ahmed Rıza grubunun karşısında yer alan kesimin başını İsmail Kemal’in çektiği tespitiyle uyumludur.¹⁹⁶ Öte yandan, Ahmed Rıza’dan neredeyse 20 yaş küçük Sabahaddin yerine, Ahmed Rıza’dan yaklaşık 15 yaş büyük, Mithad Paşa’nın mesai arkadaşı olmuş; yurt dışına çıktığı zaman, İshak Sükuti tarafından kendisine Cemiyet’in liderliği önerilmiş¹⁹⁷ ve 31 Mart Vakası sonrasında da Ahmed Rıza’nın yerine Meclis başkanlığına getirilecek olan İsmail Kemal’in,¹⁹⁸ siyasi kariyerinin ve konumunun Ahmed Rıza’nın karşısındaki grubun liderliğine daha uygun düştüğü söylenebilir.

Toparlamak gerekirse, Kongre’deki temel ayrışmanın merkezîyetçilik ile adem-i merkezîyetçilik tartışması üzerinden yaşandığını ve tartışmanın tarafı olan grupların liderliğini “Türk milliyetçisi Ahmed Rıza” ile “Osmanlı liberali Prens Sabahaddin”in üstlendiğini iddia eden tezlerin, büyük oranda

193 Petrosyan, *age*, s. 217.

194 Emil, *age*, s. xxxi.

195 Ülken, *age*, s. 133.

196 Hacısalihoglu, *age*, s. 99.

197 Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’*, s. 366.

198 İsmail Kemal, *age*, s. 239.

tashih edilmesi gerektiği söylenmeli. Zira Kongre'deki ayrışma konularına ve farklı konumlanışların liderliklerine ilişkin tanıklıklara bakıldığında, söz konusu tezlerin günümüzdeki politik kutuplaşmalara tarihsel arka plan yaratmak için önerildikleri izlenimi verdiğini söylemek mümkündür.

Ancak, vurgulanmalı, burada, adem-i merkeziyetçiliğin 1902 Kongresi'nde hiçbir şekilde tartışma konusu olmadığı türünden bir görüşü savunmuyorum. Kongre'de mahalli niteliklerin Avrupa devletleri tarafından müdahale yoluyla garanti altına alınmasını isteyen muhtelif ulusal gruplar söz konusudur. İsmail Kemal'in anılarında Ermenilerin söz konusu taleplerine ilişkin “Ermeniler ise... merkezi idareden bağımsız ve Berlin Antlaşması'nın [1878] 61. maddesinin öngördüğü bir yabancı himayeye dayanan bir mahalli idarenin örgütlenmesini hedeflemektedirler. Bu madde Osmanlı hükümetinin, Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı korunmasına yönelik, Avrupa devletlerine danışılacak tedbirler almasını öngörmektedir” satırlarına rastlanır.¹⁹⁹ Ancak bu talep, İsmail Kemal'in deyişiyle “ütopik”tir ve “gerçekleşmesi mümkün bir fikir değil”dir. Ve “bu mümkün olmayan fikir” şüphesiz “bütün akvam-ı Osmaniye ile dest-i vifak olarak Avrupa'dan talep” edilecek “müdahale-i ecnebiye”den farklıdır.²⁰⁰ Mardin de Sabahaddin'in söz konusu ulusal gruplarla tamamen farklı amaçlardan hareketle gittiği işbirliğinin, 1902 Kongresi'nden çok daha sonra gerçekleştiğini kaydeder.²⁰¹

Bu bağlamda, Hacısalihioğlu'nun, Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyetçi görüşleri savunmaya başlamasının başlangıcı olarak, Kongre'den sonraki üç yılı işaret etmesi kayda değerdir.²⁰² Öte yandan, *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'nin kuruluşunun yaygın kanının aksine Kongre'den hemen sonra değil, 1906 yılında olması da Hacısalihioğlu'nun tespitiyle uyumludur. Mardin'in de Kongre'de “müdahaleci” adıyla anılan grupların tezlerini adem-i merkeziyetçiliğe daha sonraki dönemlerde evrilttiklerini belirtmesi, adem-i merkeziyetçilik tartışmasının esas olarak 1902 Kongresi'nden sonra tartışma konusu olduğunu gösterir niteliktedir.²⁰³ Keza Karpat'ın da II. Meşrutiyet'in hemen sonrasında *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'yle yakın-

199 İsmail Kemal, *age*, s. 219.

200 İsmail Kemal, *age*, s. 219.

201 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 203.

202 Hacısalihioğlu, *age*, s. 129-130. Bu konuda ayrıca bkz. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 82-90.

203 Mardin, *age*, s. 203.

laşan Sabahaddin'in²⁰⁴ 1908 yılının sonlarında İmparatorluk'taki merkeziyetçiliğe yönelik muhalefetin şiddetlenmesi üzerine *Abrar* ve arkasından da *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nı kurduğunu vurgulaması, adem-i merkeziyetçilik tartışmasının 1902'den sonra gündeme geldiğini işaret eder.²⁰⁵ Bir tanıklıkta geçen "Sabahattin'in 'adem-i merkeziyet' programı için acaba o devirde... muvaffakiyet imkanları yok muydu?.. O zamanlar şöyle düşünüyordum: Harbe kadar biz, adem-i merkeziyetçi olamazdık. Çünkü merkezde bir cazibe kuvveti olmayan herhangi bir devlet içinde böyle bir siyaset derhal parçalanmak demektir"²⁰⁶ satırları da adem-i merkeziyetçilik tartışmasının 1902 yılı sonrasına mündemiç olduğunu gösterir.

Diğer taraftan, Prens Sabahaddin'e yakınlığı bilinen Kuran'ın aktardığına göre, Kongre'deki tartışma yaratan konulardan birincisi askeri kuvvetlerle işbirliği yapılıp yapılmayacağı üzerinedir. Askeri kuvvetlerle işbirliğine gidilmesi fikrini Kongre'de dile getiren ve Yahya Kemal'in ifadesiyle, Ahmed Rıza'nın karşısında "Kongre'nin belli başlı adamı" konumunda olan kişi Sabahaddin değil, İsmail Kemal'dir. Kongre'de tartışma ve ayrışma yaratan diğer temel konu ise İsmail Kemal ve Damat Mahmud Paşa'nın Jön Türk muhalefetine katıldıkları dönemden itibaren sağlamaya çalıştıkları, meşrutiyetin Avrupa devletlerinin müdahalesi yoluyla sağlanması meselesine ilişkindir. İsmail Kemal'in hatıratındaki ifadesiyle, Avrupa devletlerinin müdahalesi meselesi, Kongre'nin "bir işe yarayabilmesinin" önkoşuludur ve Kongre'ye katılması için koştuğu şartlardan biridir. Nitekim Kongre'ye dâhil olmayı da bu şartın kabul edilmesi üzerine kabul eder.

Literatüre Dair: Ahmed Rıza Türk Milliyetçisi miydi?

1902 Kongresi ve Türkiye'deki siyasal hayat üzerine olan literatürün önemli bir savının Ahmed Rıza'nın milliyetçiliği etrafında yoğunlaştığı belirtilmişti.²⁰⁷ En somut olarak "Ahmed Rıza...iki temel gücün etkisi altın-

204 Duru, *age*, s. 34-35. Tevfik Çavdar, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 123.

205 Karpat, *age*, s. 682 ve 683. Ayrıca bkz. Baran Hocaoglu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri: 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 34.

206 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene, c. 1: İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (yay. haz.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 270.

207 Sürekli olarak yeniden üretilen bu literatürün son bir örneği için bkz. Mutlu Dursun, "Pozitivist Milliyetçilik ve Ahmed Rıza Bey", *Dipnot*, no: 3, Ekim Kasım Aralık 2010, s. 81-110.

daydı: Auguste Comte'un pozitivist felsefesi ve Türk milliyetçiliği"²⁰⁸ gibi ifadelerde kristalize olan bu yaklaşıma mesafeli yaklaşmak gerektiği söylenmeli.

Ahmed Rıza'nın formasyonuna bakıldığında, 1858 doğumlu ve entelektüel gelişiminde Şinasi ve Namık Kemal'in belirleyici olduğu bir figürle karşılaşıldığı kaydedilmişti. Ahmed Rıza'nın öğrenim hayatının mühim duraklarından biri, Tanzimat döneminde eğitim aracılığıyla Osmanlı birliği sağlama amacına yönelik girişimlerin en önemlilerinden ve öğrencilerini birer Osmanlı yurttaşı olarak yetiştirmeyi hedefleyen Galatasaray Sultanisi'dir.²⁰⁹ Ahmed Rıza'dan sonraki kuşağa mensup Türk milliyetçilerinin Ahmed Rıza üzerine söyledikleri de söz konusu formasyona ilişkin tabloyu tamamlayıcı niteliktedir. Örneğin Yahya Kemal, hatıratının "Ahmed Rıza Bey" başlıklı bölümünde, Ahmed Rıza'nın Türk kelimesini benimsemediğini ve "fazla Osmanlı" olduğunu kaydeder.²¹⁰ Kazım Karabekir de Ahmed Rıza'yı "kozmpolit" ve "milliyet duygularını tamamıyla kaybetmiş" birisi olarak anar.²¹¹

Ahmed Rıza, Fransızca *Mechveret*'in ilk sayısındaki Cemiyet'in amaçlarının dökümünü sunduğu programatik metinde²¹² "şu ya da bu eyalet için değil, bütün İmparatorluk için, tek bir millet için değil Musevi, Hristiyan ve Müslüman bütün Osmanlılar için ıslahat istiyoruz. Medeniyet yolunda ilerlemek dileğindeyiz, ancak amacımızın Osmanlı unsurunu güçlendirmek ve kendi varoluş koşullarına saygı beslemek şartıyla ilerlemek olduğunu kesinlikle bildiririz"²¹³ satırlarını kaleme alır. "Millet ve mezhep ayırmayarak

208 Ramsaur, *age*, s. 90. Ayrıca bkz. Ramsaur, *age*, s. 93.

209 Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", s. 96-97. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 78. Ortaylı, *age*, s. 190.

210 Yahya Kemal, *age*, s. 208.

211 Karabekir, *age*, s. 293.

212 Söz konusu metnin Ahmed Rıza'nın kaleminden çıktığı ve büyük ölçüde kendi görüşlerini yansıttığının en büyük göstergesi, kendisi bu programı hazırlarken, Cemiyet'in İstanbul'da bir hükümet darbesi planlamasıdır. Bu darbe girişimi hakkında bkz. Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük'*, s. 214-219. Metnin Ahmed Rıza tarafından yazıldığının bir diğer göstergesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk ve ana programı olduğu sanılan belgelerde şiddet yöntemlerinin kullanımı konusunda Ahmed Rıza'nın türünden bir karşı duruşa pek rastlanmamasıdır. Bkz. Mardin, *age*, s. 200.

213 "Notre Programme", *Mechveret (Supplément Français)*, no: 1, 1 Aralık 1895, s. 1.

bütün Osmanlıları... ittihada”²¹⁴ çağıran Ahmed Rıza, İmparatorluğun tüm sakinlerinin farklı köken ve inançlarıyla birlikte “Osmanlı” olduklarını vurgular ve tüm unsurların İmparatorluğun bekası için birlikte hareket etmeleri gerektiğini vazedir. Ahmed Rıza’ya göre, Osmanlı sultanının mutlak yetine son verecek anayasal ve parlamenter bir idareyle, tüm halk grupları vekilleri aracılığıyla İmparatorluk yönetimine katılacaklardır.²¹⁵ Ve meşruti yönetim sayesinde hem İmparatorluk temelden yenileşecek ve güçlenecek, hem de ulusal kurtuluş hareketlerinin zeminini hazırlayan mutlakîyet ve bu hareketleri güçlendiren dış müdahalelerin meşruluk faktörü bertaraf edilmiş olacaktır.²¹⁶

“Ne için milliyet, cinsiyet ayırmayarak umum ahaliyi razı ve memnun edecek ıslahatla düşmanı hayrette bırakmıyoruz, utandırmıyoruz. Bize göre en hayırlı, en müessir ıslahat kavân-i mevcudeyi adilâne, musavatkârâne bir surette icrâ ve tatbik eylemektir. Elimizde bugün Avrupa’yı hayran edecek, şaşırtacak kudret, yani kanun... varken ne için milleti böyle Frenklerin haklı şikayâtına, acı hakaretine ve bin türlü muhataraya terk ve hedef eyliyoruz? Yazık değil mi, ayıb değil mi?”²¹⁷

Nitekim, söz konusu perspektif, Jön Türk hareketi içinde Ahmed Rıza’ya yönelen muhalefette ve Mizancı Murad ile Ahmed Rıza arasındaki çekişmede önemli role sahiptir. Ahmed Rıza ile Mizancı Murad arasındaki kutuplaşmanın nedenlerinden bahsedilirken, tartışma konularından birinin Murad’ın Yıldız’ın Ermeni politikasını desteklerken, Ahmed Rıza’nın yaşananlardan Abdülhamid idaresini sorumlu tutması olduğundan bahsedilmişti. Aynı doğrultuda olmak üzere, Ahmed Rıza’nın Abdülhamid idaresine karşı Ermeni örgütleriyle anlaşma zemini yakalamak için yoğun çaba harcadığı da kaydedilmişti.²¹⁸ Benzer şekilde, Girit İsyanı’nı değerlendirirken de Ahmed Rıza’nın Cemiyet’in muhafazakâr kesimlerinden daha farklı bir tutum aldığı belirtilmişti.

214 Ahmed Rıza, “İfade-i Mahsusa”, *Meşveret*, no: 24, 25 Rebi’ülâhîr 1315-23 Eylül 1897, s. 1.

215 Bkz. Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 13, 12 Muharrem 1313-23 Haziran 108 (1896), s. 2.

216 Hacısalihioğlu, *age*, s. 82.

217 Ahmed Rıza’dan aktaran: Hacısalihioğlu, *age*, s. 83.

218 Bkz. Ahmed Rıza, “L’Origine des Massacres”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 19, 15 Eylül 1896, s. 4-5. Ahmed Rıza, “Agitation Arménienne”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 42, 1 Eylül 1897, s. 3-4.

Ahmed Rıza'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı unsurlar "birbirleriyle boğuşup" "beka-yı istibdada hizmet edeceklerine hep birleşmeli" ve "idare-i hazırayı ortadan kaldırmaya çalışmalıdırlar."²¹⁹ "Sultan Abdülhamid'in meزالımı" "Hristiyanları hükümet-i Osmaniye'den soğutup bıktırma da bugün en mühim vazife", "bütün Osmanlıları cins ve mezheb ihtilafına bırakmayarak ittihadı davet etmektir." Zira "fitne ve desâisiyle İslamı Hristiyanlardan ayırmaya" ve Jön Türklerin "kuvvetini kırmaya çalışan" II. Abdülhamid'in "kolunun, kanadının kırılmasının yolu", söz konusu birlikten geçer.²²⁰ Ve devamında da Jön Türk muhalefeti içindeki bazı unsurlar uyarılır. "Bizde ahali bir unsurdan bir din ve milletten olmadığı için yalnız Türklük ve Müslümanlık namına hissiyatı uyandırmak muzırdır. Biz vatanın iyiliğini bütün Osmanlıların ittihadında aramalı ve bu ittihadın vücuda getireceği kuvvetle temin ve istihsale çalışmalıyız."²²¹

Bu satırlara cevaben, Zürcher'in, Ahmed Rıza'nın Osmanlıcılığa yönelik vurgusunun zamanla değiştiğini ve 20. yüzyılın başlarından itibaren Türk milliyetçiliğine evrildiğine ilişkin tezi öne sürülebilir.²²² Yahya Kemal'in de Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliğinin ilk ifadesini Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yayımlanan *Üç Tarz-ı Siyaset*'ine mal etmesi, bu bağlamda kayda değerdir. Ancak, Yahya Kemal, Akçura, Ali Kemal ve Ferid Bey arasındaki bir tartışmadan doğan *Üç Tarz-ı Siyaset*'in, o dönemde Jön Türkleri çok da alakadar etmediğini ve kitaptaki tezlerin pek taraftar toplayamadığını da ilave eder.²²³ Zira Karpat'ın da altını çizdiği gibi, bu dönemde, Osmanlılık, her grubun gelecekteki varlığını teminat altına alan bir devlet ilkesi olarak görülmektedir ve meşrutiyetçilikle eşanlamlıdır.²²⁴ Ahmed Rıza da 1906 yılında yayımlanan bir risalesinde, bütün Osmanlıları, bir kez daha, din ve milliyetleri ne olursa olsun birleştirecek olan Osmanlı vatanperverliği duygusunun yaratılması gerektiğini vurgular.

219 Ahmed Rıza, "İcmal-i Ahval", *Meşveret*, no: 15, 12 Safer 1313-23 Temmuz 108 (1896), s. 2.

220 Ahmed Rıza, "İcmal-i Ahval", *Meşveret*, no: 19, 12 Rebi'ülâhîr 1314-23 Eylül 108 (1896), s. 1-2.

221 Ahmed Rıza, "İcmal-i Ahval", *Meşveret*, no: 24, 25 Rebi'ülâhîr 1315-23 Eylül 1897, s. 4.

222 Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", s. 48.

223 Yahya Kemal, *age*, s. 192. Ayrıca bkz. Kayal, *age*, s. 43.

224 Karpat, *age*, s. 602.

“Vatan tabiri lisan-ı avamda yalnız maskat-i re’s manasına istimal olunuyor. Vakıa esasen vücudumuzu teşkil eden mevâd-ı kimyeviye doğduğumuz mahal toprağından, ab ve havasından alıyoruz. Cismen o mahale merbutuz. Bununla beraber vatan yalnız doğduğumuz mahal demek değildir. Ailemizin dini, lisanı, mal ve mülkü, adât ve ahlakı, hukuk ve istiklali, hükümetimizin tamamiyet-i mülkiyesi, nizam ve saltanatı hep birleşirse vatan olur... Vatan hissi bir hiss-i kalbidir, akli değildir diyenler oluyor. Fi’l-hakika insan evvela hisseder sonra düşünür. Bu iddiada bulunanlar daha düşünmek devrine girmeyenlerdir. Vatana gaibâne âşık olmaktan kuru muhabbetten ve ne için sevdiğini bilmeyerek tapmaktan ise vatanın dostu yani hem aklen ve hem kalben meftun ve hadimi olmak elbette daha doğru daha hayırlıdır.”²²⁵

Ahmed Rıza’nın Türk milliyetçiliği veya onun erken evresi Türkçülük başlıkları altında değerlendirilemeyeceğine ilişkin²²⁶ bir diğer gösterge ise Balkan Savaşları’nın ardından, İmparatorluk projesinin adım adım ortadan kalktığı ve ulus-devlete giden yolun taşlarının yavaş yavaş döşenmeye başladığı bir süreçte kurulan *Türk Derneği*, *Türk Yurdu* ve *Türk Ocağı* gibi kurumların kuruluşlarında yer almaması ve bu çevrelerle herhangi bir ilişki içinde bulunmamasıdır.²²⁷

Ahmed Rıza, Ayan Meclisi Başkanlığı yaptığı dönemde de Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen başta Ermeni tehciri olmak üzere Rum ve Arap tehcirlerini eleştirir. “Tehcir namı altında yapılan mezalimin” araştırılmasını isteyerek, yaşananların sorumlularının yargılanmasını talep eden bir önerge verir.²²⁸ Ahmed Rıza’nın 1915’te yaşananlar üzerine tutumunun, Türk milliyetçilerinin tutumuyla arasındaki azımsanmayacak mesafeyi yansıtan satırlara, 1922 yılında yayımlanan kitabındaki “Türkiye tarihinin hayli kanlı ve korkunç sayfaları olmuştur... Türklerin diğer milletlerden daha anlayışlı

225 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: İkinci Cüz, Asker*, s. 40-41.

226 Türk milliyetçiliği ve Türkçülük ayrımı için bkz. Kayalı, *age*, s. 10-12.

227 Bu derneklerin kurucularına ve amaçlarına ilişkin bkz. Füsun Üstel, *Türk Ocakları: İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği (1912-1931)*, (2. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004. Ayrıca bkz. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler* 1, s. 440-474.

228 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, c. 2, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 25. Ömer Turan, “Oryantalizm, Sömürgecilik Eleştirisi ve Ahmed Rıza: Batı’nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası’nı Yeniden Okumak”, *Toplum ve Bilim*, no: 115, 2009, s. 31-33.

olduğunu iddia etmiyorum... Türkiye’de kan dökücü merhametsiz hükümdarlar, fanatik din adamları, çıkarıcıları oranında ihtirash politikacılar olmuştur” satırlarında da rastlamak mümkündür.²²⁹

Ahmed Rıza, Türk ulus-devletinin kurulmasının arifesinde yayımlanan bu satırların yanı sıra, anılarında da “Türkçülük, Türkleri Osmanlı unsurlarından siyaseten ayıran ve dolayısıyla kardeşlik ve bağlılığımızı kıran bir etken olarak düşünülürse... bu fikrin tamamıyla aleyhindeyim. Bunun kanunlarımıza da muhalif bulduğum gibi devletin genel siyaseti için de zararlı görürüm... Osmanlılığın aklanma ve masumiyetinin ispat edilmesi, Milletler Cemiyeti’ne girmeye layık ve milletler arasında önemli bir vazife yapmaya yetenekli olduğumuzun tanıtılması pek önemli ve kutsal bir gayedir”²³⁰ satırlarını kaleme alır. Bu satırlardan hareketle de Ahmed Rıza’nın Türk milliyetçiliğinin erken evresi olarak kabul edilen Türkçülük çerçevesi içinde dahi değerlendirilemeyeceğini söylemek mümkündür.

Şiddet ve İhtilal Karşıtlığı

1902 Kongresi ve dolayısıyla Ahmed Rıza’ya ilişkin literatürün bir diğer önemli sacayağı, Ahmed Rıza’yla başlatılan politik hattın gerektiğinde askeri müdahaleyi veri kabul eden anlayışına ilişkindir. Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin ise bu konuda, çizgilerini takip ettiği öne sürülen siyasi hatlar üzerinden kendilerine atfedilen konumlanışlardan uzaktırlar. Kongre’de birliğin sağlanamamasının ardından, İsmail Kemal ve Sabahaddin liderliğinde kurulan *Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti* askeri bir darbe düzenlemek için hazırlıklara başlar. Bu hazırlıklar kapsamında İsmail Kemal, Trablus’daki Osmanlı ordusunun komutanı olan Müşir Receb Paşa’yı, Sultan’a karşı düzenlenecek askeri bir eyleme ikna eder.²³¹

“Ekseriyet grubunu temsil edenler memlekette ihtilal çıkarılmasını ve bu gaye etrafında askeri kuvvetlerle temas edilmesini ve harici müdahalelerin

229 Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale En Orient*, s. 33-36.

Aynı kitabın bir başka yerinde geçen “Ne bir şövenim ne de yabancı düşmanıyım. Allah, bir dünya vatandaşı olmamı önleyecek kadar yurtsever olmamı önlesin!.. Vatanımı severim. Fakat aynı zamanda, insanlığı da... aynı aşkla severim” satırları da kayda değerdir. Bkz. Ahmed Rıza, *age*, s. 14.

230 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 78-79.

231 İsmail Kemal, *age*, s. 220. Ramsaur, *age*, s. 76. Akşin, *age*, s. 65. Hacısalihoglu, *age*, s. 129. Petrosyan, *age*, s. 223-224.

zararsız bir şekilde sokulmasını prensip olarak kabul etmiş bulunuyordu. Bu maksat etrafında ekseriyet grubu namına teşkil eden bir komite İsmail Kemal Bey'in mahrem beyanatını dinledikten sonra meselenin tamik ve takibini Prens Sabahattin ve Fazlı Beylere havale etmişti... Bu proje, Recep Paşanın tasvibine talikan, tarafeyince kabul edilmişti. Aynı zamanda mesai şekli iki safhaya ayrılmış; mali, siyasi ve gemi işleriyle Sabahattin ve İsmail Kemal Beylerin meşgul olması, askeri kısmı ile de Recep Paşa ve Şevket Bey'in alakalanması kararlaştırılmış ve Malta mülakatına nihayet verilmiştir.”²³²

Ancak, Sabahaddin ve İsmail Kemal'in önyak olduğu darbe girişimleri sonuçsuz kalır. Ahmed Rıza'nın ise politik hedeflere hükümet darbesi veya şiddet yoluyla ulaşılmasını reddettiği ve kendisini Jön Türk hareketi içindeki “icraat” yanlılarından ayırmaya özen gösterdiği işaret edilmişti. Söz konusu özenin, meşrutiyet hareketi içinde Ahmed Rıza'nın liderliğine muhalefetin önemli kalemlerinden biri olduğu da kaydedilmişti. Tunalı Hilmi'nin Ahmed Rıza'yla aralarının bozuk olmasının nedenlerine ilişkin “bunda birinci sebep ihtilal ve icraat taraftarı olmamasıdır. Hâlbuki şu zamanda kuru neşriyâtâ hasr-ı kuvvet etmek cinayettir. Bugün kan dökmek, kan dökmek, dök-türmek için çalışmak zamanıdır”²³³ satırları, sözü edilen muhalefetin boyutlarını anlamaya yardımcı olur. Bunun yanında, Jön Türk muhalefeti içindeki “icraat” taraftarlarının, “Kan dökülmesin mi istiyoruz? Hayır dökülmeli!.. Selamete erişmemiz için en kestirme yol hep birden ayaklanmadır. Yoksa bu zalim hükümete hep birden boyun eğsek bile... yarın değilse, öbür gün mutlaka yine batarız. Hülâsa: Şiddet, şiddet. Başka yol yoktur”²³⁴ şeklindeki çağrılarını; Ahmed Rıza'nın “Ahâlîde itilaf-ı efkâr ve terakkiyyât-ı medeniyenin ehemmiyyetini anlamağa iktidâr olmazsa ittihâd, hürriyet ve hukûk sözleri hayâlât-ı şâirânedan ve amâl-i vâhîmeden ibâret kalır. Usûl-i idârenin değişmesinden büyük bir fayda hâsıl olamaz”²³⁵ sözleriyle birlikte okumak, taraflar arasındaki anlayış farkını yansıtmaları bakımından anlamlıdır. Öte yandan, Ahmed Rıza, “bir vatansever... kitlelerin tutkularını kıskırtabilecek ve toplumun hayati işlevlerini felce uğratabilecek tedbirsiz sözlerden sorumlu olduğunu hiçbir zaman unutmamalıdır”²³⁶ gibi satırlarla, şiddet araçlarına

232 Kuran, *age*, s. 155-156.

233 Tunalı Hilmi'den aktaran: Ateş, *age*, s. 58.

234 Tunalı Hilmi'den aktaran: Ateş, *age*, s. 160-161.

235 Ahmed Rıza, “Mukaddime”, *Meşveret*, no: 1, s. 1.

236 Ahmed Rıza, “L'inaction des Jeunes Turcs”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 135, 1 Aralık 1902, s. 1.

başvurulması çağrısı yapan “icraat” taraftarlarını uyarmaktan geri kalmaz ve bu tavrının siyasal akıl gereği olduğunu vurgular.

“Toplumun hayati işlevlerini felce uğratmak” ifadesinden ise Ahmet Rıza’nın şiddet ve ihtilal karşıtı tutumuna kaynaklık eden temel motife ulaşmak mümkündür. Söz konusu motif, Fransa’da ve Avrupa’da 1789 ve özellikle de 1848 sonrasında, istikrarsız bir hale bürünen siyasal ve toplumsal yapının, süreklilik arz eden kurumlarla örülü bir siyasal ve toplumsal düzeni haiz yapıyla ikame edilmesi gerekliliğini vazedenden pozitivistizmin düzenli ilerlemeyi sarsacak araçları reddetmesidir. Fransızca *Mechveret*’in ilk sayısındaki Ahmed Rıza’nın Cemiyet’in programı olarak lanse ettiği ancak kendisinin kaleminden çıktığı anlaşılan metinde yer alan hanedanın yıkılması değil, ilerleme anlayışının yayılmasının esas olduğu; “düzen ve ilerleme” ilkesine bağlı bulunulduğu ve şiddet yoluyla elde edilen imtiyazlar karşısında dehşet duyulacağı ifadeleri bu bakımdan kayda değerdir.²³⁷

Nitekim Cemiyet’in İstanbul merkezinin bastırdığı ve içeriğinde Abdülhamid idaresini devirmek için şiddet araçlarının da kullanılacağını bildiren metne karşı, Ahmed Rıza’nın Fransızca *Mechveret*’te Cemiyet namına bu tutumu reddettiği “Déclaration” başlıklı yazısı, Ahmed Rıza’nın şiddet ve darbe karşıtı yaklaşımına verilebilecek bir örnektir.²³⁸ 1896 tarihli bir diğer yazısında da “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti kıtal ve ihtilalin katiiyen aleyhindedir. Bu Cemiyet’in efradı bugün her tarafa münselib olan emniyet ve rahatı ihlale değil... iade ve istirdada çalışıyor. İhtilal fikrini... millet hakkında muzır gördüğü için reddediyor”²³⁹ satırlarıyla aynı konuyu işler.

Ancak, bu satırlara Cemiyet’teki “icraat” taraftarlarından tepki gecikmez. Söz konusu tepkiler, salt şiddet araçlarına başvurarak yönetimi değiştirmeye çalışmanın bir sonuç vermeyeceğini düşünen Ahmed Rıza’yı, doğrudan bu konuyu ele aldığı “İhtilal” başlıklı bir makale yazmaya yöneltir.

“Meşveret’i neşre başlayalı İstanbul’dan vilâyetlerden aldığım mektupların çoğu ihtilalin... lüzumundan bahsediyor. ‘İttihad ve Terakki Cemiyeti asıl vazifesini bilmiyor. İcraatta bulunmuyor. Azâ-yı cemiyeti istibdad bal-

237 “Notre Programme”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 1, 1 Aralık 1895, s.1.

238 “Déclaration”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 19, 15 Eylül 1896, s. 1. Bu konuda ayrıca bkz. Ahmed Rıza, “Confusion de Pouvoirs en Turquie”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 2, 15 Aralık 1895, s. 1.

239 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 6, 2 Ramazan 1313-15 Şubat 108 (1896), s. 1.

talâlarıyla kesen zî-hâfiyelerin cezâ-yı sezaralarını vermiyor. Hangi bir kavim istimal-i silah etmeden istirdâd-ı hürriyet eylemiş, hangi bir millet isale-i hun etmeden zimam-ı idare-i hükümeti dest-i istibdaddan kurtarabilmiş? Siz de umûma iştirak ediniz. Kan dökülmeden iş görülür gibi efkâr-ı vahiye vâdîlerinde pûyan olmayınız’ diyor... Vaktiyle ahali ne yaptığını ve ne için kıyam ettiğini bilmeyerek Saray’a hücum eder, (istemeyüz) diye bağırırmış. Böyle gözü kapalı isyanlarla bugün bir inkılâb-ı kebîr husûle getirilemez. Millette sağlam bir fikir, büyük bir emel olmalı, bu fikir ve emel milleti bir maksad-ı siyâsiyeye doğru sevk etmelidir. Eski Yunanlılar’ın, Romalıları’nın, Arablar’ın böyle birer delili vardı. Fransa İhtilali bir asırlık neşriyatın semeresi idi... Avamı ayaklandırmak kolaydır. Lakin tedbirsiz, hesapsız ihtilali teskin etmek, bir hüsn-i neticeye vâdirmek zordur. Yemen’de, Suriye’de, Girit’te, Arnavutluk’ta defaatle ahali silaha sarıldı. Bu galeyan her tarafta bir fitne ve isyandan ibaret kaldı. İhtilâl-i siyasi ve medeni derecesine varamadı... Sultan Abdülaziz’in hal’i Kanun-ı Esasi’nin ilanı vâkıa bir tebdîl-i azim idi. Lakin bu inkılâb birkaç kişinin himmetiyle oldu. O birkaç zâtın vücuduyla beraber mahv edildi. Mahv olmaması için hükümet-i meşrûtanın lüzumunu ahalinin zihnine, kalbine sokmak Kanun-ı Esasi’yi bütün millete sevdirmek iktiza etti. İngiltere’de Kanun-ı Esasi kitaba değil, ahalinin kuvve-i hafızasına hak edilmiştir. Milletın malı, hakkı olmuştur. Kanun-ı Esasi’nin kutsiyetini, lüzum ve ehemmiyetini herkes anlamıştır. Bir fırkasına halel getirilecek olursa hukuk-ı milliyeye tecavüz sayılır... Binaenaleyh, efkâr-ı umumiyeyi terbiye ve ikaz etmek, bi-l-cümle Osmanlıları bir nokta-i siyasiyeye toplamak ve bu surette büyük bir inkılâb-ı millî hazırlamak lazımdır. Milletın istihşâl-i hürriyeti için ihtilal edecek bir kavimde evvela kendi hürriyetini istihşâl etmiş, fikrini her türlü şaibe-i taassubdan kurtarmış adamlar bulunmalıdır.”²⁴⁰

“Sağlam bir fikir” ve “büyük bir emel”in halkı “büyük bir maksad-ı siyasiyeye doğru sevk etmesi”, “Fransız İhtilali”nin “bir asırlık neşriyatın semeresi” olduğu, “tedbirsiz, hesapsız ihtilal”in “hüsn-i netice”ye vâdîrilmesinin zorluğu, I. Meşrutiyet deneyiminden ders çıkarılması, meşrutiyetin “mahv olmaması için hükümet-i meşrutanın lüzumunun ahalinin zihnine, kalbine” yerleştirilmesi ve kamuoyunu ortak bir siyasal yaklaşım etrafında birleştirebilmenin ön koşulu olarak Jön Türklerin öncelikle kendilerini taassuptan kurtarmaları gerektiği gibi vurguların temel satır başlarını oluşturduğu bu pasajın, Şinasi ve Namık Kemal’in görüşlerinin pozitivizmle sentezlenmesinin sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Zira söz konusu makalede, Şi-

240 Ahmed Rıza, “İhtilal”, *Meşveret*, no: 29, s. 2.

nasi ve Namık Kemal’de karşılaşılan halkın siyasal bilincinin yükseltilmesine öncelik veren vurgunun, Ahmed Rıza tarafından da tevarüs edildiği görülür. Ancak, Ahmed Rıza’nın Cemiyet kadrolarına itidal öğütleyen satırlarıyla, Namık Kemal’in “ahlak-ı siyasiye”nin bozulduğu dönemlerde kamuoyunun “hükümeti adalet dairesinde tutmak için daima bir nümayiş halinde bulunması” gerektiğini bildirmesi arasında bir aç farkı bulunduğu da görmezden gelinmemeli. Bu noktada, düşünce yapılarındaki tüm paralellığa rağmen, Şinasi ve Namık Kemal arasında güncel siyasete müdahil olma konusundaki farklı tavırların bir benzerinin, Ahmed Rıza ve Namık Kemal arasında, “kamuoyunun nümayişi”ni önceleyen uzun bir hazırlık evresinin olması gerektiği konusunda ortaya çıktığı anlaşıyor. Siyasal eylemliliğe ilişkin söz konusu görece ricatın temel sebebinin de hem I. Meşrutiyet deneyiminin başarısızlığı ve hem de Ahmed Rıza’nın pozitivist düşünceden etkilenmesi olduğu söylenebilir. I. Meşrutiyet deneyiminin başarısızlığından ders çıkarılması gerektiği Ahmed Rıza’nın kaleme aldığı makalede sarıhtir. Bunun yanında, pozitivistizmin düzenli ilerlemeyi sekteye uğratması muhtemel ani dönüşümlere hayırhah bakmamasının, Ahmed Rıza’nın siyasal aktivizmi öteleyen tavrına kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür.

Ahmed Rıza’nın şiddet ve ihtilal karşıtlığına ilişkin bu söylenenlere, fikirlerinin zaman içinde değiştiği ve son kertede şiddet yöntemlerine başvurulmasını onaylayarak hükümet darbesi içeren çözümlere onay verdiği iddia edilerek karşı çıkılabilir. Ancak Ahmed Rıza grubunun çıkardığı *Şura-yı Ümmet*’te, 1904 gibi görece geç bir tarihte yayımlanan bir yazıda geçen “Yalnız tabiat harekâtında batınıdır. Kanun-i tekâmül bir terakki-i tedricidir... Zira ilme, felsefeye, bir gaye-i hayaliyeye müstenid olmayan her fiil ve hareket... bir şekavet olduğu gibi hiçbir fiil ve hareketi müntec olmayan emeller, gaye-i hayaller de zayıdır”²⁴¹ geçen satırlar, Ahmed Rıza’nın şiddet içeren araçlara sonraki dönemde de olumlu yaklaşmadığını gösterir. Ahmed Rıza’nın bu konudaki tutumunun 1907 yılında da sürdüğünü, İbrahim Temo’nun 1907 Jön Türk Kongresi’ne ilişkin anılarından izlemek mümkündür.

“Her üç tarafın, zalim idareye karşı az çok kalemle hücumdan başka eyleme geçmek zamanı geldiğine inanarak, her ne kadar Ahmed Rıza Bey revolisyoner (ihtilal) tarzında eylem taraftarı olmamakla beraber, baskı ve eyleme karar

241 “İhtilal”, *Şura-yı Ümmet*, no: 55, 1 Cemâziyelevvel 1322-15 Temmuz 1904, s. 3.

verilerek dağıldı ve şubemiz ferdi olarak, içindeki arkadaşlara bu merkezde hareketi tavsiye etmeye başladı ve Arnavutluk'ta özellikle Manastır, Kosova, Selanik'teki askeri kuvvetlerimiz içinde girişimlere başladı.”²⁴²

Ahmed Rıza'nın şiddet ve ihtilal karşıtı düşüncelerinin teorik temelini pozitivistmin ihtilal aleyhtarlığının oluşturduğu kaydedilmişti. Bu konudaki yaklaşımının pratik temeli de kaleme aldığı “İslam ve Hristiyan beyninde bir ittifak-ı fikir ve emel husule gelmeden vuku bulacak ihtilalin ecnebi müdahalesine hedef olan devletimize pek büyük zararı olabilir”²⁴³ satırlarından yakalanabilir. Mardin'in de altını çizdiği gibi, Ahmed Rıza'ya göre, kanlı bir girişimin tek sonucu Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na müdahalesi olacaktır.²⁴⁴ Yabancı müdahalesine karşıtlığın ise Ahmed Rıza'nın hem Mizancı Murad'la hem de özellikle 1902 Kongresi'nde belirginleşen diğer Jön Türklerle yaşadığı fikir ayrılıklarında başat konulardan biri olduğu vurgulanmalıdır.

Avrupa Devletlerinin Müdahalesine Karşıtlık

Avrupa devletlerinin müdahalesi karşıtlık, Ahmed Rıza tarafından en çok işlenen ve Jön Türk hareketi içindeki tartışmalarda konumunu belirleyen ayrımlardan biridir. Fransızca *Mechveret*'in ilk sayısında geçen “Osmanlı otoritesi yerine yabancı güçlerin... müdahale etmeleri teklifine karşıyız” ifadesi, Ahmed Rıza'nın Jön Türk hareketine katıldığı dönemden itibaren bu konuda net olduğunu gösterir.²⁴⁵ Bu katı tutuma karşı, 1902 Kongresi ertesinde Prens Sabahaddin tarafından kaleme alınanlar, Jön Türk hareketi içinde Avrupa devletlerinin müdahalesine taraftar olanlarla Ahmed Rıza arasındaki mesafenin anlaşılmasına yardımcı olur.

“Umum anasır-ı Osmaniye azasından mürekkep bir heyet-i ciddiye ile vatanımızda arzu-yı umumiye rağmen ferman-fermâ-yı istibdad olan hükümet-i hâzırayı icra-yı islahata ve tasdik ettiği muahedatın ahkâmını mevki-i tatbika koymaya davet eylemesi için düvel-i muazzamının vesatet-i hayr-hahanelerine müracaat eylemeyi cümle-i vezaif-i vatanperveranemiz iktizasından addederim. Avrupa'nın muavenetine müracaatı bazı vatandaşlarımız haysiyet-i mil-

242 İbrahim Temo, *age*, s. 171-172.

243 Ahmed Rıza, “İhtilal”, *Meşveret*, s. 3.

244 Mardin, *age*, s. 201.

245 “Notre Programme”, *Mechveret (Supplément Français)*, s. 1.

liyemize münafi addediyorlar... bu bâbda izah-ı maksad için bir iki söz arz edeceğim: Âlem-i insaniyetin menfaat-i hakikiye ve gaye-i ictimâiyesi heyat-ı azîme-i beşeriyenin tezyid-i saadet için sarf ettikleri mesaide tamamıyla muvaffak olabilmeleri tabiatın kendilerini kardeş olmak üzere yarattığını anlamlarına ve bunu anlayışlarını da sahne-i fesih-i ictimâilerinde tatbik etmelerine vâbestedir. Medeniyet-i hakikiyeden beklenen hizmet, kavilerin, ihvan-ı felaket-zedeleri bulunan zayıfları ezmesinde değil, fakat zaafılarından doğrudan doğruya mesul olmayan hemcinsleri bulundukları noktadan daha âli bir zirve-i ictimâîye itilâ edebilmeleri için çalışmaya yani hücumu zuafâya değil, fakat zaafı tevliid eden esbâba etmeleri lazım gelir. Binaenaleyh Türkiye'deki idare-i hâzıranın kavanin-i mevcudeyi hiç hükmüne tenzil suretiyle vukuuna meydan verdiği büyük büyük yolsuzlukların seyyiaların önünü almak için Osmanlılığı teşkil eden bütün akvamın kuvvetlerini tevhide çalıştığımız bir sırada bu mesai-i insaniyetperveraneye medeniyet-i hâzıranın pişdarı olan milletlerin kuvâ-yı medeniyetlerini de teşrike çalışmak yalnız vezaif-i vatanperveranemiz değil, fakat vezaif-i medeniyemiz iktizasındadır. Çünkü hukuk-i milliyemizi müdafaa ederken, cihan-ı insaniyetin en mukaddes hukukundan olan medeniliği müdafaa ediyoruz. Medeniyet ise bir kavmin, bir milletin yahut bir asrın malı değildir... Devletimiz... geçen asırların cümlesinden ziyade kanun-i terakkiye tâbi olan asrımızın cereyanına kâmilan muhalif bir istikamet takip ediyor... Bu halde asr-ı hazır cereyan-ı fikrisinin pişdarı olan Garbın umûr-ı dahiliyemize müdahalesi bir emr-i tabiidir. Tabii olan bir hareket ise sükût ile geçirilemez... Devletlerden isteyeceğimiz muavenet, bir müdahale-i askeriye mi olacak? sualine gelince; vereceğimiz cevap, tarihin şehadetine müracaat olabilir. Kaç defalar umûr-ı dahiliyemize müdahale edilmiş, hatta kaç defalar mülkümüzün kaç parçası haberimiz bile olmadan elimizden çekilip alınmıştır. Hiçbir hareket-i askeriye icrasına lüzum kalmaksızın zararımıza olmak üzere umur-ı dahiliyemize birçok müdahaleler olduğu ve olmakta devam ettiği halde niçin bu müdahalelerin lehimize tahavvülünü istemeyelim... Bugün İstanbul'daki düvel-i muazzamanın süferası, cidden ve müttefikân hükümet-i hâzırayı kendi milletine ve düvel-i muazzamaya karşı ettikleri mevâidi ifaya davet edecek olsalar bu hareket-i adilâneye hangi kuvvetin karşı geleceğini göremiyorum.”²⁴⁶

Prens Sabahaddin'in “Avrupa'nın muavenetine müracaatı bazı vatan-daşlarımız haysiyet-i milliyemize münafi addediyorlar” sözleriyle kastettiği, “Ecnebilerin mülkümüzde icra-i hükümet değil işimize hariçten müdaha-

246 Prens Sabahaddin, “Yabancı Müdahalesi Üzerine”, *Bütün Eserleri* içinde, s. 47-49.

le ve riyaset etmelerini bile namus ve haysiyet-i milliyeye bir ar sayarız”²⁴⁷ sözünün sahibi Ahmed Rıza ve Ahmed Rıza’nın çevresindekilerdir. Ancak, Sabahaddin’in Ahmed Rıza kanadını “tabiatın” Osmanlılara “kardeş olmak üzere yarattığı”, “medeniyet-i hâziranın pişdarı olan” “düvel-i muazzama”nın “umûr-ı dahiliye”ye “müdahale-i askeriye”sine ikna etmesi oldukça zor görünüyor. Zira “Derdimizin çaresini sebeb-i felaketimiz olanlardan değil, yine kendi say ve gayretimizden beklemeliyiz”²⁴⁸ veya “Bir ecnebi konsolosu vilayette işimize karışırsa kendi menfaati ve politikası için karışıyor. Bu müdahalenin memlekete hiçbir faydası olmuyor”²⁴⁹ satırlarından da anlaşılacağı gibi, Ahmed Rıza’ya göre Avrupa devletlerinin İmparatorluğa müdahalesinde, faydadan çok zarar konusudur. Ahmed Rıza, herhangi bir dış müdahaleye cevaz vermek yerine, Osmanlı birliğini kuvvetlendirmeyi önerir. “Ecnebi eliyle olacak bir tebdil-i saltanata bazı muzır şartlar, imtiyazlar ilave edileceği şüphesizdir. Eğer Osmanlılar din ve millet ayırmayarak bir maksad-ı hayra hizmet için birleşecek olursa haricin tavassut ve müdahalesi ne hacet kalmaz.”²⁵⁰

Öte yandan, söz konusu müdahale karşıtlığı, Abdülhamid idaresine karşı muhalefetin önemli araçlarından da bir tanesidir. Ahmed Rıza, Yıldız’ı yabancı şirketlerin koruyucusu olmakla eleştirir.²⁵¹ “Padişah demiryolu hatları döşemiş...ise bu şekilde hareket etmekten bir çıkar olduğundandır. Bu çıkar Türkiye’nin çıkarı değildir. Bu çıkar, memleketi ve halkı istismar etmek için kendisini tahtta muhafaza eden kozmopolit kliğin çıkarıdır”²⁵² cümlesinde somutlaşan eleştiri ise Ahmed Rıza’daki yabancı müdahalesi karşıtlığının ekonomik bir vechesi de olduğunu gösterir. 1898 yılında kaleme aldığı bir makalede de benzer bir perspektif göze çarpar.

“Osmanlı Bankası’nın yalnız ismi Osmanlıdır. İsminden başka hiçbir milli sıfatı yoktur. Umur-ı idaresi, sermayesi, bütün ecnebler elindedir. Vaad olu-

247 Ahmed Rıza, “Mısır”, *Meşveret*, no: 9, 18 Şevval 1313-1 Nisan 108 (1896), s. 1.

248 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 4, 10 Şaban 1313-15 Kanun-ı Sâni 108 (1896), s. 1. Ayrıca bkz. Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 4.

249 Ahmed, Rıza, “Mısır”, s. 1.

250 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 18, 27 Rebi’ülevvel 1314-8 Eylül 108 (1896), s. 2.

251 Özden, *agm*, s. 123.

252 Ahmed Rıza, “A propos du jubilé”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 104, 1 Ekim 1900, s. 1.

nan kısm-ı temettü'ü idare-i mahsusa birkaç sene vermeyecek olursa... banka evvela mevcut vapurları haczeder. Sonra tekml idareyi eline alır. Hükümetin hiçbir veçhile davaya, müdahaleye hakkı olamaz. Birkaç hırsızın, mürtekinin menfaati koca bir idareyi böyle ecnebi pençesine düşürmek hainlik, bataklık değil de nedir?"²⁵³

Ahmed Rıza, 1922 yılında yayımlanan kitabında da aynı konuyu işler.

"Batı, hakkını daima güçten almış... politikasının esas itkisi daima dini ve maddi menfaat olmuştur... Bugün... görünüşte, dini itki Batı politikasının başlıca motivasyonu olmaktan çıkmıştır. Bugün esas olan maddi menfaattir. Bu da ya büyük topraklar elde etmek ya da verimli imtiyazlar koparmak şeklinde ortaya çıkar. Artık Kilise ya da Papa devlet adamlarını idare etmiyor. Onun yerini, 'Plutus', servet tanrısı almıştır. İş projelerini hazırlayan, savaşları yöneten, bu tanrıdır. 'Banka', bütün mezheplerin birleşip, 'altın buzağı' ibadetini yapmak için buluştukları gerçek mabet olmuştur. Maddi menfaat, sermayedarların kuvvetiyle üstünlük sağlar. Kılıç, borsanın emrine giriyor; askerler, paralı insanların işleyecekleri sahaları hazırlıyorlar."²⁵⁴

Bu noktada, Ahmed Rıza tarafından sıkça işlenen Avrupa devletlerinin müdahalesine karşıtlığın, milliyetçi bir eğilimi barındırdığı veya Ahmed Rıza'nın doğrudan doğruya milliyetçi saiklerle müdahale aleyhtarı olduğu gibi iddiaları tartışmaya çalışmak faydalı olacak. Söz konusu tartışma kapsamında öncelikle söylenmesi gereken, yabancı müdahalesine karşıtlığın, ileride Türk milliyetçiliğinin bazı varyantlarının karakteristiklerinden olacağı ve bu bağlamda Ahmed Rıza'nın Türk milliyetçiliğini besleyen bir özne olduğu türünden görüşlerin, bu çalışmadan çok, Ahmed Rıza'dan daha sonraki tarihsel dönemleri inceleyen araştırmaların konusu olması gerektiğine ilişkindir. Bununla birlikte, burada, Ahmed Rıza'nın Avrupa devletlerinin müdahalesine karşıtlığının, Türk milliyetçiliğinden kaynaklanmadığı tezi ileri sürülebilir. Bu tezin temel gerekçesi olarak da Ahmed Rıza'nın Osmanlıcılığına dair önceki kısımlarda yazılanlar gösterilebilir. Bunlara ilave olarak, Ahmed Rıza'nın sistematığında müdahale karşıtlığının, ulusal aidiyetliklerin ötesinde, "Dünyanın ilki tarafı arasında Haçlı Seferleri'nden beri oluşan derin uçurum, gün geçtikçe daha da derinleşiyor ve Doğu halkları, Hristiyan Batı'dan gelen her şeyi nefretle itmekte devam ediyor" ifadesinden de görü-

253 Ahmed Rıza, "Kuvve-i Bahriyemiz", *Osmanlı*, no: 13, 1 Muharrem 1316-1 Haziran 1898, s. 1.

254 Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale En Orient*, s. 5-6.

lebileceği gibi, Batı ve Doğu veya Hristiyanlık ve İslam dikotomileri üzerinden kurulduğunu söylemek mümkündür.²⁵⁵

“(Haçlı Seferleri) Zalimliği teşvik ettiler. Sağladığı denge, sükun ve güven ortamında gelişmeyi sürdüren İslam devletlerinin askeri gücünü zaafa uğrattılar. Siyasi ve iktisadi hayatı altüst ettiler. Sanayi ve ticareti felce uğrattılar. Yedi yüzüncü yıldan itibaren büyük bir heves ve gayretle başlamış olan fikir hareketlerini tamamen durdurdular. Haçlı Seferleri, İslam âlemi üzerinde etkisi hala süren çok kötü manevi bir tepkiye de yol açtı. Haçlıların zalimliği, batıl inançları, inançlara saygısızlıkları, sözlerini tutmamaları, esirlere karşı gösterdikleri alçaklıklar, Hristiyan Avrupa hakkında hazin bir hatıra bıraktı... Felaket şuradadır ki, bu kötülükleri komşularına da aşıladılar. Doğu’ya bıraktıkları manevi kusur ve kötülükler, daha sonra Doğu medeniyetinin gerilemesinde ve çökmesinde rol oynadı.”²⁵⁶

“Anayasanın uygulanmasını, yabancılara verilen ayrıcalıkların kaldırılmasını istiyordum. Bu ise Avrupalıların Doğu politikasına uygun değildi. Türkler bir şey yapmıyorlar, eğer hareket edecek bir faaliyet gösterecek olurlarsa Avrupa’nın yakınlığını kazanır diyenler oldu. Yanlış fikir, Avrupa İslam’a yardım etmez. Yemen’de, Mısır’da, Hint’te bu kadar İslam ayaklanması oldu. Gazetelerde bunlar lehinde tek bir harf bile yoktur.”²⁵⁷

Ahmed Rıza’nın *Tolérance Musulmane* başlıklı çalışmasında da bütün Avrupalıların tüccarı, sanayicisi ve misyonerleriyle İslam memleketlerini sömürebilmek ve kendilerini bu topraklarda egemen kılabilmek gayesinde olduklarına yönelik ifadelerinde de söz konusu karşıtlık karşımıza çıkar.²⁵⁸

Doğu-Batı ya da Hristiyanlık-İslamiyet karşıtlıkları ise “Batı’nın Doğu’ya yönelik barbar politikası beni nasıl isyan ettiriyorsa; Batı’daki entelektüel ilerlemeleri, bilimsel buluşları ve uygulamaları saygıyla takdir ediyorum”²⁵⁹ satırlarında da berraklaştığı gibi, hiçbir zaman kategorik bir Batı karşıtlığına evrilmez Ahmed Rıza’da.

“Biz, Fransa’ya gelip geçici Fransız politikacılarından üstün olan, sağlam temellere dayanan eserlerle bağlıyız... Bu kadar çok şaheser yaratmış olan milletlere yönelik sadecce hayran olabilirim. Ne zaman Avrupa’ya karşı bir isyan

255 Ahmed Rıza, *age*, s. 13.

256 Ahmed Rıza, *age*, s. 65.

257 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 23.

258 Ahmed Rıza’dan aktaran: Mardin, *age*, s. 185.

259 Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale En Orient*, s. 14.

fikri beni tahrik etse, Avrupa düşünürlerinin geleneğine bağlı kalma idrakini gösteririm. Eğer bazı Avrupa hükümetlerinin hareketlerini şiddetle protesto ediyorsam, yanlış hareketlerini Descartes, Bacon, Leibnitz, Hume, Diderot, Kant, Montesquieu, Condorcet, Bichat, Newton, Auguste Comte ve daha birçok büyük adamın onurlandırdıkları Avrupa ülkelerine layık görmediğim içindir.”²⁶⁰

Nitekim Ahmed Rıza, kendisini kitabı kaleme almaya yönelten nedenlerden birinin “Batı’nın Doğu politikası” sonucu, “Doğu toplumları”nın Batı’dan gelecek her türlü “gelişme”yi baştan reddeder hale geldiğini göstermek olduğunu belirtir.

“Sadece Avrupa’ya karşı hissedilen öfkenin genelleşerek, Avrupa’lı düşünürlere de yönelmesinden... endişe ediyorum... Özellikle İngiltere’nin dışişlerini yönetenler... Müslümanların bilinçlerinde derin değişiklikler... yarattıklarını anlamaktan aciz midirler?.. İslam âleminin şüphe ve nefretini uyandıran hadiselerin sebeplerini... göstermeye çalışacağım. İnsanlığa hizmet edenlerin, bu kirli oyunları bozabilmeleri için çevrilen oyunları ve entrikaları bilmeleri gerekir. Bu oyun ve entrikalardan nefret edilmesi amacıyla, bütün çıplaklığıyla belirttim. Uluslararası kardeşlik ve yardımlaşma çağı, milletleri birbirinden ayıran ve birbirine düşman hale getiren yalan ve kin döneminin yerini almalıdır.”²⁶¹

Bu yazılanların ardından, Ahmed Rıza’nın düşüncesinde ve siyasal faaliyetinde önemli yere sahip iki öge olan Avrupa devletlerinin müdahalesine karşıtlık ve şiddet ve ihtilal aleyhtarlığı arasında bir hiyerarşi kurulup kurulamayacağına ilişkin bir soru formüle edilebilir. Ahmed Rıza’nın 1902 Kongresi’nin ardından Jön Türk hareketi içindeki bazı aktivist gruplarla işbirliğine gitmesi ve 1907’de toplanan II. Jön Türk Kongresi’nde de Abdülhamid rejiminin gerekirse şiddet kullanılarak değiştirilmesini öngören programın altına, istemeyerek de olsa imza atmasına bakılırsa, Ahmed Rıza’ya göre, yabancı müdahalesine karşıtlığın, şiddet ve ihtilal karşıtlığına göre daha hayati olduğu anlaşılır. Ancak, bu belirtilirken, Ahmed Rıza’nın şiddet ve ihtilal karşıtlığının önemsizleştirilmemesi gerektiğinin altı çizilmeli. Zira Ahmed Rıza örneğinde, muhalefet faaliyeti süresince savunduğu görüşleri, kuramsal çerçevesini oluşturduğunu iddia ettiği pozitivizmle bağdaştırmaya özen gösteren bir entelektüelle karşılaşılır. Bu teorik temelin yanı sıra, 1902

260 Ahmed Rıza, *age*, s. 15.

261 Ahmed Rıza, *age*, s. 19-29.

Kongresi'nden itibaren Jön Türk hareketi içindeki etkisi ve iktidarı günden güne kaybolan bir düşün adamı olarak inisiyatif elinde bulunduran gruplarla birlikte hareket etme zorunluluğu gibi pratik sebeplerin söz konusu olduğu da belirtilmelidir. Öte yandan, II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ertesinde Ahmed Rıza tarafından kaleme alınan "Sakin ve İhtiyatlı Olalım" başlıklı makaledeki şu satırlar, bu bağlamda kayda değerdir.

"Barışçıl devrimimiz başarıyla taçlandı. Osmanlı halkı anayasal haklarını tekrar kazandılar... Bu anayasayı korumak için artık devrime ihtiyacımız yok, aksine, ihtiyacımız olan soğukkanlılık, sakinlik ve her şeyden önemlisi taleplerimizde ılımlı olmaktır... Daha önce de birçok kereler açıkladığımız gibi bizim için devrim ilke değil, geçici bir araçtır. Onu, ülkemizin dinsel ve toplumsal kurumlarına karşı değil; mutlakıyete ve zulme karşı yönlendirdik; onu, yöneticilerin, İmparatorluğun var olan kanunlarını, özellikle de anayasa yürürlüğe koymaya mecbur kalması için kullandık."²⁶²

Burada, devrimin "barışçıl" sıfatıyla nitelenmesinin, 1908'le İmparatorluğunun toplumsal kurumlarının hedef alınmadığının altının çizilmesinin, devrimin ilkesel değil geçici bir araç olduğunun ve II. Abdülhamid'in mutlakıyetçi idaresine son verilmesinin ardından gereksizleştığının vurgulanmasının, Ahmed Rıza'nın şiddet ve ihtilal karşıtı olan genel tutumuyla son derece uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla, Ahmed Rıza'nın Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na müdahalesini, şiddet araçlarının kullanılmasından daha yakıcı bir sorun olarak değerlendirmesinin; şiddet yöntemlerinin kullanılmasına karşı çıkışını, kategorik olarak önemsizleştirmediği söylenmelidir.

Toparlamak gerekirse, Ahmed Rıza'da karşılaşılan "Osmanlı birliği" ve "hürriyet"e yönelik kuvvetli vurgular, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na müdahalesine karşıtlıkla birlikte okunduğunda, "Osmanlı vatanseverliği" çerçevesi altında değerlendirilebilecek bir siyasal figürle karşılaşılır. Zira Maurizio Viroli'nin de altını çizdiği gibi, vatanseverliğin zeminini belirli bir *patria* üzerinde özgür yaşayabilme iradesi oluşturur.²⁶³ Bunun yanında, etnisite, dil ve kültür ortaklığı tahayyülüne dayanan milliyetçiliğin siyasal ülküsüyle; farklı etnik kökenlerin ve kültürlerin tam meşruiyetini veri

²⁶² Ahmed Rıza'dan aktaran: Özgür Adadağ, "Jön Türklerde Devrim Algısı: 'Barışçıl Devrim'", *Toplumsal Tarih*, no: 180, Aralık 2008, s. 49-50.

²⁶³ Maurizio Viroli, *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford University Press, New York, 1995, s. 3.

kabul ederek, söz konusu farklılıklar manzumesi arasında dışlamayı körüklemek yerine, dayanışma ve yurttaşlık bağlarına etkide bulunmaya çalışarak ortak vatandaşlık birlikteliği sağlamaya çalışan vatanseverlik arasındaki ayrım göz önünde tutulduğunda, Ahmed Rıza'nın "Osmanlı vatanseverliği" başlığı altında değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkar.²⁶⁴

1902 Sonrası Ahmed Rıza: Etkisini Kaybeden Düşün Adamı

1902 Kongresi'nin ardından, Ahmed Rıza ve arkadaşları, *İntikam*, *İstiridat*, *Kürdistan*, *Muvazene* ve *Sancak* adlı Jön Türk gazetelerinin yayımcılarıyla birleşerek, 10 Nisan 1902'den itibaren *Şura-yı Ümmet* gazetesini, *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* namına yayımlamaya başlarlar.²⁶⁵ *Şura-yı Ümmet*'i ve Jön Türk hareketinin 1902 Kongresi'nden sonraki durumunu değerlendirirken "*Şura-yı Ümmet*, 1902 Kongresi'nden sonra Cemiyet içinde duruma egemen olmaya başlayan daha radikal, daha militarist ve daha Türkçü kanadın yayın organı olarak... yayımlandı"²⁶⁶ türünden monolitik yorumlara ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği söylenmeli. Zira genel olarak Jön Türk hareketinin 1902 Kongresi'nden sonraki dönemi, özel olarak da *Şura-yı Ümmet*'in serencamı yekpare bir nitelik arz etmez.

Bu noktada, Hanioglu'nun Jön Türk hareketinin bu dönemdeki esas ajandasının Türkçülük olduğuna ilişkin literatürde ağırlığı olan tezi- ni tartışmaya açmak faydalı olacak. Hanioglu'na göre, Kongre'den sonra *Şura-yı Ümmet*'i çıkarmaya başlayan grupların birleşmesinin temel har- cı Türkçülüktür.²⁶⁷ Hanioglu, Jön Türklerin 1902 öncesindeki dönemde de Türk unsurunun İmparatorluk'taki önceliğini ve önemini vurgulamaya başladıklarını kaydeder.²⁶⁸ Bu tezin temel dayanaklarından biri olarak da *Meşveret*'te yayımlanan "Mile-i mütemeddine hatta gayr-ı mütemeddine arasında bile hak-ı hükümet daima milleti teşkil eden akvamdan kesrette bulun- kan kavmin elindedir. Bu kaide Türkiye'de istisna kabul eder mi?"²⁶⁹ ifade-

264 Viroli, *age*, s. 8 ve 170.

265 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 29-30. Hacısalihoglu, *age*, s. 100.

266 Kocabaşoglu, *agm*, s. 188.

267 Hanioglu, *age*, s. 39. Şükrü Hanioglu, "Turkish Nationalism and the Young Turks: 1889-1908", *Social Constructions of Nationalism in the Middle East* içinde, Fatma Müge Göçek (der.), State University of New York Press, Albany, 2002, s. 90-91.

268 Hanioglu, *agm*, s. 89.

269 M. A., "Osmanlı İttihadi", *Meşveret*, no: 5, 17 Şaban 1313-1 Şubat 108 (1896), s. 1.

lerini gösterir.²⁷⁰ Söz konusu yönelim adım adım kuvvetlenir ve Türkçülük, *Şura-yı Ümmet*'i oluşturan koalisyonun ideolojisi haline gelerek 1902-1905 arasındaki dönemde iyiden iyiye berraklaşır.²⁷¹ Ancak, 1907'nin sonlarına doğru, Jön Türk liderleri Türkçü söylemle bir sonuca ulaşamayacaklarını anlarlar ve taktiksel bir manevra yaparak geçici bir süre için Osmanlıcılığı öne çıkarırlar.²⁷²

Hanioğlu'nun söz konusu görüşlerine ilişkin öncelikle söylenmesi gereken, tezlerini dayandığı *Meşveret*'te yer alan İmparatorluk'taki Türk unsurunun önceliğine vurgu yapan ifadelerin geçtiği yazının, gazetede yayımlanan bir makale olmadığı ve *Meşveret*'e gönderilmiş bir okur mektubu olduğudur. Daha da önemlisi, söz konusu mektubun hemen altına *Meşveret* yönetimi tarafından, muhtemelen Ahmed Rıza'nın kaleminden çıkmış ve "Ermeni meselesine ve Ermenilerin efkâr ve maksadına dair birkaç mektub aldık. Numune olarak bir tanesini derc eyledik. Bu mektublarda Ermenilerin istiklaliyet ve muhtariyet istemelerinden şikâyet ediyor... Ermenilerin ıslahat talebinden maksadın ne olduğunu doğrusu...pek iyi anlayamadığımızdan ne yolda idare-i lisan edeceğimizi bilemiyoruz... Yalan yanlış sözlere ve... tereddüde mahal bırakmamak için Ermeni komitelerinden bu babda izâhat rica ederiz"²⁷³ satırlarını barındıran şerhinin düşülmüş olmasıdır. *Meşveret* yönetiminin bu yazının kendilerine gönderilmiş bir mektup olduğunun altını çizmesi ve "yalan yanlış sözlere" "mahal bırakmamak için Ermeni komitelerinden izahat rica etmesi", söz konusu mektubun Jön Türk hareketini ne derece temsil özelliği taşıdığını sorgulatır niteliktedir.

Ayrıca, Hanioğlu'nun, *Şura-yı Ümmet*'i yayımlayan grupları bir araya getiren temel faktör olarak Türkçülüğü işaret etmesi de, sözü edilen gruplardan bir tanesinin, Bedirhan ailesinden Mikdad Mithad Bedirhan tarafından 1898-1902 yılları arasında çıkartılan *Kürdistan* gazetesi çevresi olduğu göz önünde tutulursa, oldukça tartışılırdır.²⁷⁴

270 Hanioğlu, *agm*, s. 89.

271 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 173.

272 Hanioğlu, *agm*, s. 94.

273 "Meşveret", *Meşveret*, no: 5, 17 Şaban 1313-1 Şubat 108 (1896), s. 2.

274 Murat Issi, "Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)", (Yayımlanmamış Sempozyum Metni), *International Committee for Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO-20)*, Retimno, Yunanistan, Haziran 2012. Henüz yayımlanmamış metni okumamı sağladığı için Murat Issi'ya teşekkür ederim.

Öte yandan, Hanioglu'nun Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük kategorilerinin birbirinden kesin sınırlarla ayıramayacağına, bu kategorilerin birbirine mündemiç öğeler içerdiğine ve dolayısıyla Osmanlıcılık içinde Türkçülüğü besleyen damarlar bulunduğu dair tespitlerinin son derece yerinde ve verimli olduğu söylenebilir. Zira ancak bu yorum sayesinde, daha sonraki dönemde hâkim ideoloji konumuna gelecek olan Türkçülüğün banilerinin Jön Türk ve İttihat ve Terakki saflarından çıkışını kavrayabilmenin önü açılır. Ya da ancak bu yorum sayesinde, Jön Türkler içindeki İslamcı ve Türkçü unsurların varlığı açıklığa kavuşur. Veya ancak bu yorum sayesinde, *Terakki ve İttihat Cemiyeti* tarafından 1908'den birkaç sene önce kurulan ve amacı Müslümanlar arasında birliği sağlamak üzerinden tarif edilen *Uhuvvet-i İslamiye Cemiyeti*'nin²⁷⁵ mevcudiyetini anlamlandırabilmek mümkün olur.

Bununla birlikte, Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık, aynı zamanda birer siyasal proje niteliği taşırlar ve her biri farklı rejim stratejileri ve ittifak politikalarının doğrudan belirleyenisidir.²⁷⁶ Bu nedenle, meşrutiyet hareketindeki tekil eğilimlerin veya söz konusu kategorilerin birbiri içerisindeki motiflerin öne çıkarılması yoluyla, aralarındaki ayrımların silikleştirilmesi, Jön Türk hareketinin bu dönemdeki siyasal projesinin, tasavvur ettiği rejim stratejisinin ve ittifak politikalarının anlaşılmasını güçleştirir.

Jön Türklerin siyasal projeleri göz önünde tutulduğunda ve Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük kategorileri, siyasal proje-rejim stratejisi ekseninde analiz edildiğinde ise Osmanlıcılığın 1907 sonlarında “taktiksel bir manevra” sonucu öne çıkartıldığı tespiti son derece tartışmalı hale gelir. Zira temel amacın Kanun-ı Esasi'nin ilanı ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesi olan 1902 sonrasındaki konjonktürde, Türkçülük, söz konusu amaçların gerçekleşmesi açısından anlamlı bir siyasal proje niteliği arz etmez ve elverişli bir ittifak politikası içermez. Tam da bu nedenle, meşrutiyet hareketindeki unsurların Türkçülükleri, Jön Türk hareketinin programatik metinlerine

275 Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, *age*, Tahrirat no: 366 ve 372.

276 Bu kısımdaki yorumlarım, Çağdaş Sümer'le yaptığımız sohbetlere ve Sümer'in sunduğu bir tebliğe çok şey borçludur. Henüz yayımlanmış bildiri metnini okumamı sağladığı için kendisine teşekkür ederim. Söz konusu bildiri metninin künyesi: Çağdaş Sümer, “Ottoman Regime Strategies and non-Turkish Muslim Responses”, (Yayımlanmamış Sempozyum Metni), *Middle East Studies Association (MESA-45)*, Washington DC, ABD, Aralık 2011.

hemen hiçbir zaman yansımaz. Veya Akçura'nın 1904'te yayımlanan çalışması, Jön Türk hareketindeki Türkçülük çerçevesi içinde değerlendirilebilecek tüm unsurlara rağmen, Jön Türklerin siyasal projesiyle arasındaki mesafe farkı nedeniyle, meşrutiyet hareketi saflarında fazlaca ilgi görmez. Paralel biçimde, 1908 sonrasında İmparatorluk'taki hâkim ideoloji silsilesinin Balkan Savaşları ve Ermeni tehcirini takiben sırasıyla İslamcılık ve Türkçülük seyrini izlemesi, yine, bu kategorilerin siyasal proje-rejim stratejisi ekseninde analiz edilmesi gerektiğini gösterir niteliktedir. Söz konusu ekseninin kişisel eğilimlere göre önceliğinin belirleyiciliğini örneklendirmek gerekirse, oğlunun adını Gökâlp koyan²⁷⁷ ve Türk milliyetçisi olduğuna dair herhangi bir kuşku bulunmayan Bahaeddin Şakir'in aşağıdaki satırları Hanioglu'nun işaret ettiği 1907 sonundan biraz daha önce kaleme almış olması, meşrutiyet hareketinin 1895-1908 yılları arasındaki siyasal tasarıları göz önünde tutulduğunda hem istisnai değildir, hem de "taktiksel manevra"nın ötesinde bir içeriğe sahiptir.

"Bizim mesleğimiz, programımız açıktır... Ancak bir hükümet-i meşruti-âdile ile nail olacak Türk, Kürd, Bulgar, Arab, Ermeni vesaire vatandaşları... yekvücut etmeye çalışmaktır. Bu memleket ne Türkün, ne Bulgarın, ne Arabındır. Osmanlı namını taşıyan her ferdin malı ve mülküdür. Bu hakikati kabul ve tasdik eden ve bu ahkâma riayet eden her vatandaş cins ve mezhebi her ne olursa olsun bir hemşehrimizdir. Bunun aksini düşünen yani memleketi parça parça ve kavim kavim ayırmaya çalışan kimseler velev Türk dahi olsalar bizim muhalifimiz ve düşmanımızdır. Bizim Cemiyetimiz İslam ve Hristiyan akvam-ı sairenin komiteleri gibi yalnız o kavmin menfaatini düşünen 'Nasyonalist' bir fırka değildir."²⁷⁸

277 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar*, (2. baskı), Everest Yayınları, İstanbul, 2009, s. 256.

278 Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, *age*, Tahrirat no: 349. Bu satırlara cevaben Bahaeddin Şakir'in aynı kaynaktan yer alan "Cemiyetimiz halis bir Türk cemiyetidir" gibi ifadeleri öne sürülebilir. Ancak, Bahaeddin Şakir'in bu türden ifadeleri, Ahmed Rıza'nın "öteki"liğine karşı Cemiyet içindeki muhalefeti yatıştırma ve herhangi bir meşrutiyet sorununa meydan vermeme amacıyla yazdığı unutulmamalıdır. Bkz. 157 no'lu dipnot. Bahaeddin Şakir'in söz konusu ifadeleri için bkz. Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, *age*, Tahrirat no: 27.

Bu parantezin ardından, Ahmed Rıza ve arkadaşlarının, diğer beş Jön Türk grubuyla birleşerek Mısır'da çıkarmaya başladıkları *Şura-yı Ümmet*'e dönülecek olunursa, gazetenin ilk sayısında yayımlanan ve Jön Türk hareketinin siyasal projesini temsil niteliği taşıyan programatik metinden de anlaşılabilir gibi, genel olarak meşrutiyet hareketinin özel olarak da gazetenin Türkçülükten mülhem bir ajandaya sahip olduğunu söylemek güçtür.

“Cemiyetin başlıca vezaif ve amali şunlardır: Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin istiklal-i siyasi ve tamam-i mülkiyesini her türlü müdahale-i ecnebiyeden masun bulundurmak ve iade-i şevketine çalışmak. İdare-i keyfiye ve müstebidenin bir hükümet-i meşrutaya inkılâbına ve 7 Zilhicce 1293 tarihli Kanun-i Esasi ahkâmının tatbik ve icrasına çalışmak. Ümmetin hukukunu müdafaa ve temin ve hükümetin ahvalini ıslah etmek gibi vazifeler hep Osmanlıların hamiyet ve gayretinden beklenildiği ve necat ve saadet yalnız Osmanlılıkta arandığı cihetle efkâr-ı umumiye'yi bu yolda tenvire çalışmak. Osmanlı anasırı muhtelifesi arasında ihtisat-ı vatanperverane ve insaniyetkâraneden mütevelit bir ittihad-ı samimi vücuda getirmek. Müslim ve gayr-ı Müslim teba-yı Osmaniye'nin siyaseten tevhid-i efkârına çalışmak... Bir taraftan Memalik-i Osmaniye'den her ferdin ve her kavmin refah ve saadeti ıslahat-ı umumiye ile kaim ve kabul olacağını ahaliye anlatmak.”²⁷⁹

Görüldüğü gibi, 1902 Kongresi'nin temel tartışma konularından olan yabancı müdahalesinin önlenmesi, Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konarak “idare-i keyfiye”ye son verilmesi, bu yolda kamuoyunun aydınlatılması ve İmparatorluk'taki farklı unsurlar arasında Osmanlı birliğinin tesis edilmesi maddeleri, program metninin ana unsurlarıdır. Bu nedenle, söz konusu programın, 1895'te *Meşveret*'te yayımlanan program metniyle aynı öze sahip olduğunu söylemek mümkündür.²⁸⁰ Dolayısıyla, anayasal yönetim talebi, Avrupa devletlerinin müdahalesine karşıtlık ve Osmanlı birliği vurgularının *Şura-yı Ümmet*'in ilk dönemindeki temel sacayakları olduğu söylenebilir.

279 “İfade-i Mahsusa”, *Şura-yı Ümmet*, no: 1, 1 Muharrem 1320-10 Nisan 1902, s. 1.

280 Mardin ise iki metin arasında önemli farklar olduğunu kaydeder ve bu tezini esas olarak, 1895 yılında yayımlanan program metninin sonunda yer alan Avrupa devletlerinin müdahalesi konusunun 1902'ye gelindiğinde ilk sırada yer alıyor oluşuna dayandırır. Mardin, *age*, s. 252. Oysa, Jön Türk hareketi içinde birlikteliğin sağlanması amacıyla toplanan 1902 Kongresi'nde, büyük tartışma ve harekette yarılmaya yaratan bu konunun, Kongre'den hemen sonra adem-i müdahaleci grubun yayın organındaki programatik metinde ilk sırada yer alması oldukça doğaldır ve bu durum, öze ilişkin herhangi bir farklılık anlamına gelmez.

Bunların yanında, Bahaeddin Şakir'in gazetesinin politikasını belirlemeye başlamasına kadar geçen döneme dek *Şura-yı Ümmet*, Ahmed Rıza'nın düşüncesinde önemli yere sahip olan halkın bilincinin yükseltilmesi temasına da oldukça önem verir.²⁸¹

Öte yandan, 1906'ya kadar geçen dönem, sözü edilen yayın faaliyeti haricinde, siyasi eylemliliğin neredeyse söz konusu olmadığı, bir duraklama devridir.²⁸² Kuran, "Ahmed Rıza Bey en eski bir inkılâpçı ve vaktiyle cemiyeti temsile de salâhiyetli bir 'Jön Türk' olması münasebetiyle kendisini umumi mümessil göstermek hevesinden bir türlü vazgeçmiyor ve hâsıl olan son vaziyeti kaale almak istemiyordu. Bu yüzden esrar perdesi altındaki faaliyetiyle gazetesini ve mahdud muhitini muhafaza ve idame etmiş, daha ileri gitmek istememiştir"²⁸³ satırlarıyla, bu duraklamada Ahmed Rıza'nın payının olduğunu işaret eder.

Ancak, "mahdud muhiti muhafaza etme" kaygısı ve "daha ileri gitmeyi istememe" Ahmed Rıza'dan sonraki genç kuşağı tatmin etmez. 1905 yılı sonlarında İstanbul'dan Paris'e kaçan Bahaeddin Şakir, Paris grubunun tekâmülcü rehberi Ahmed Rıza'yı Cemiyet'te küçük bir role sahip "ağabey" konumuna indirgeyerek, *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti*'nin lideri haline gelir.²⁸⁴ Artık, "hükümet-i meşrutanın lüzumunu ahalinin zihnine sokmak" gerektiğini vurgulayan Ahmed Rıza'nın yerini; "bugün ilim bir deva-yı acil ve müessir olabilir mi? Şimdiye kadar vukua gelmiş ihtilallerin, inkılâpların hangisini fenn-i içtima husule getirmiş? Fenn-i içtima sükûn ve asayiş içinde bulunan hür bir memlekette tatbik olunabilir, ateş içinde yanan bir memlekette ilac-ı müessir ve acil olamaz"²⁸⁵ satırlarının yazarı Bahaeddin Şakir almıştır. Ve *Şura-yı Ümmet* 1906 yazından itibaren, militanlık düzeyi yüksek, aksiyoner bir yayın organı halini alır.²⁸⁶

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nde bu gelişmelerin yaşandığı dönemde, Makedonya'da da Ahmed Rıza'dan sonraki kuşağın mensuplarının

281 Mardin, *age*, s. 266, 277 ve 280.

282 Hanioglu, *age*, s. 28, 30 ve 48. Hacısalihoglu, *age*, s. 141.

283 Kuran, *İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 410. Bu dönemde Ahmed Rıza ve Jön Türk hareketi içindeki aktivistler arasında yaşanan gerilimler için bkz. Hanioglu, *age*, s. 30-38.

284 Hanioglu, *age*, s. 130, 131 ve 139.

285 Bahaeddin Şakir'den aktaran: Mardin, *age*, s. 153.

286 Kaya, *Osmanlı Demokrat Fırkası: II. Meşrutiyet Döneminin Demokratları (Fırka-i İbad)*, s. 86. Hanioglu, *age*, s. 181-188 ve 221.

harekete geçmeye başladıkları görülür. Kazım Nami Duru'nun "şüphesiz hepimiz hürriyet ateşiyle kavruluyorduk... fakat... hürriyetle beraber daha kuvvetli şeylere de ihtiyaç vardı"²⁸⁷ satırları, söz konusu durumu yansıtır niteliktedir.²⁸⁸ Nitekim Eylül 1906'ya gelindiğinde, *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* Selanik'te kurulur.²⁸⁹ Yeni kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'nin on kurucusundan hiçbirisinin Ahmed Rıza'yla aynı kuşağa mensup olmaması ve ilk etapta, Cemiyetlerinin Ahmed Rıza grubundan farkını vurgulamaları kayda değerdir.²⁹⁰ 1906 yılında, *Terakki ve İttihad Cemiyeti*'ne mensup Kazım Karabekir'e, Enver'in, yeni Cemiyet'e katılmasını önermesi üzerine aralarında geçen diyalog, söz konusu vurguyu yansıtır.

"Enver yine her zamanki gibi siyasi bir sohbet açtı... -Meşrutiyet'i ilan etmek esası üzerine bir cemiyet teşekkül ettiğini Selanik'te bana da haber verdiler ve benim bu Cemiyet'e girmekliğimi teklif ettiler. Ben de kabul ettim ve bu Cemiyet'e girdim. Senin de hürriyet ve meşrutiyet taraftarı olduğunu her fırsatta öğrendiğim için sana da bu Cemiyet'e girmekliğimi teklif ediyorum... -Bu cemiyet hepimizin bildiği İttihat ve Terakki Cemiyeti ise ben ona yemin etmişim ve numarasını da taşıyorum... -Hayır, İttihat ve Terakki Cemiyeti değildir. Bu tamamıyla yeni bir teşekküldür. Ve onunla bir münasebeti olmadığından onun mensuplarını da yeniden yeminle kendine alacaktır."²⁹¹

"Bu tamamıyla yeni teşekküle mensup" gençler açısından Ahmed Rıza, "hiç de hafiflemeyen hürriyet ateşi beğenilen" ancak artık devri dolmuş "bir büyük kardeş gibi"dir.²⁹² Selanik'te kurulan örgütün, başta Makedonya olmak üzere İmparatorluk içinde örgütlenmeye hız vermesiyle birlikte, mutlakıyetçi Abdülhamid rejimine karşı meşrutiyet hareketi, entelektüel bir "münazara derneği" görünümü arz etmekten ziyade, amacı iktidarı ele geçirmek olan bir örgüte evrilir.²⁹³ Ve bu örgütün liderliği, Ahmed Rıza gibi Jön Türk hareketi içindeki etkisi giderek azalan entelektüellerde değil, subaylarda ve memurlardadır.²⁹⁴

287 Duru, *age*, s. 13.

288 Bu konuda bkz. Aydın, *agm*, s. 117.

289 Bleda, *age*, s. 29.

290 Kurucular için bkz. Duru, *age*, s. 13.

291 Karabekir, *age*, s. 79-80.

292 Duru, *age*, s. 9.

293 Karpas, *age*, s. 658. Fortna, *agm*, s. 94. Hanioğlu, *age*, s. 131-132.

294 Georgeon, *Abdulhamid II: Le sultan calife (1876-1909)*, s. 393-394.

“İlac-ı acil ve müessir”i bulmaya yönelik söz konusu canlanma ve dönüşüm, bu dönemde, birçok Jön Türk kadrosunun biyografisinde kırılmaya yol açmış izlenimi uyandırıyor. Bu kadroların başta gelenlerinden biri, yıllardır Ahmed Rıza’ya yakınlığıyla bilinen ve muarızları tarafından “Ahmed Rıza’nın Arap İzzet-i” olarak kötülen Doktor Nazım’dır.²⁹⁵ Bir zamanlar Ahmed Rıza tarafından “arkadaşlarım içinde benimle en çok temasta bulunan ve birlikte çalışan” kişi olarak anılan Doktor Nazım; Bahaeddin Şakir’in Paris’e gelmesiyle birlikte, “Bahaeddin Şakir Bey’de gördüğü parlak gösterişe kapılarak” Ahmed Rıza’dan uzaklaşır.²⁹⁶ Önceleri, Ahmed Rıza’nın eğitim kalkınmasına öncelik veren tutumuna paralel şekilde, *Meşveret* sayfalarından “Felaketin sebeb-i aslisi cehalet... İlim zaman ile mütemadi tecrübelerle say kuvvetiyle istihsal edilmiş bir nimettir... Biz bu nimet-i uzmâyı bu kıymeti takdir olunmaz cevheri... elde etmeye cehd etmiyoruz”²⁹⁷ satırlarıyla uzun uzun eğitimin önemine dikkat çeken Doktor Nazım; artık, Muhittin Birgen’in deyişiyle, “hayli bir müddet Fransa’da bulunmuş” olmasına karşın “Makedonya komiteciliğinin ruhunu temsil eder” hale gelmiştir.²⁹⁸ Ve Ahmed Rıza’yı “yalnız bırakmasının” üzerinden altı ay geçtikten sonra; “Bir cemiyet teşkil ettik, siz de isterseniz geliniz, birlikte çalışırız” ifadelerini içeren bir mektubu Ahmed Rıza’ya gönderir.²⁹⁹

Eski tilmizinden söz konusu mektubu alan Ahmed Rıza’nın “ilac-ı acil” arayışlarına taraftar olmadığı daha önce yazdıkları göz önünde tutulursa tahmin edilebilir. Ancak artık edilgen bir konumdadır ve Cemiyet içindeki aksiyonierlerin icraatlarını istemeyerek de olsa onaylamak durumundadır. Bu noktada, Mardin’in, Ahmed Rıza’nın bütün bu dönem boyunca yeni aktivizmin ve militarizmin kuramsal açıklamasını aramaya yöneldiğine dair görüşü kısmen haklılık payı taşır.³⁰⁰ Ancak, tam da Mardin’in söz konusu görüşünü dayandırdığı *Vazife ve Mesuliyet: Asker* başlıklı risalede yazılanlar, Ahmed Rıza’nın aksiyonierliğe ve militarizme azımsanmayacak derecede uzak olduğunu gösterir niteliktedir.

295 Şerafettin Mağmumi’den aktaran: Polat, *age*, s. 34.

296 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 68.

297 Mekteb-i Tıbbiye Fırarilerinden Nazım, “İstibdad Hizmete Mani Olur Mu?”, *Meşveret*, no: 3, 15 Receb 1313-6 Kanun-ı Sâni 108 (1896), s. 5.

298 Birgen, *age*, s. 79.

299 Ahmed Rıza, *age*, s. 68. Ayrıca bkz. Hanioglu, *age*, s. 132.

300 Mardin, *age*, s. 179.

“Bazı mevkiye kalem yürütmek kılıç sallamaktan zordur. Düşmanın tehdidine, itirazına, ehl-i garazın küfrüne, iftirasına ehemmiyet vermeyerek hayra çalışmak ve bu uğurda malını, mevkiini, rahatını terk etmek düşmanın süngüsüne göğüs germekten daha güç olmasa da daha az faydalı, daha az şanlı değildir. Condorcet’in dediği gibi ‘bir keşf-i fenni, bir eser-i edebi vatana bir muharebeden daha ziyade şeref verir’. Memalik-i mütemeddinede vatanlarının siyaseten ve ahlaken tehlikede olduğunu hisseden bazı büyük zabitlerin kılıcı bir tarafa bırakarak siyasi mesleğe girdiklerini ve kılıçla yapamadıklarını lisanlarıyla, kalemleriyle icraya çalıştıklarını görüyoruz.”³⁰¹

Ahmed Rıza’nın 1908’in hemen öncesinde yazdığı bir diğer risaledeki “terakki ve temeddün nizam ve intizama bağlıdır”³⁰² satırları da Cemiyet içindeki aksiyonerliğe karşı tereddütlerini gösterir niteliktedir. Aynı dönemde dile getirdiği “Millet bugün hürriyetini aramıyor; hukuk-ı müstakilesinden vazgeçiyor... Abdülhamid zulmediyor; ahaliyi eziyor, bitiriyor; lakin bu fenalıkları yine ahalden bir sınıfın eliyle, diliyle yapıyor. Ahali... yerinden kımıldamıyor. Kımıldayan olursa vatandaşını yıkmak, boğazlamak için kımıldıyor”³⁰³ ifadeleri, bu aksiyonerliğin arzu edilen sonuçları doğurmayacağına ilişkin uyarı mahiyetindedir. Ve anılarındaki “Halk... hürriyete cidden âşık değildi, hürriyetin kıymetini takdir edemiyor, kullanmasını bilmiyordu... Meşrutiyetin ilanıyla İttihat ve Terakki millete hürriyet vermişti, millet bu hürriyeti ne yaptı, sokaklarda bağırıp çağırdı”³⁰⁴ satırları da söz konusu aksiyonerliğe ilişkin eleştirisini yansıtır.

Makedonya’nın olası bir Avrupa müdahalesiyle İmparatorluk’tan kopması ihtimalinin yakıcılığının da etkisiyle, Bahaeddin Şakir ve Doktor Nazım’ın faaliyetleriyle yeniden canlanan Paris grubuyla, Selanik’te kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* arasında iletişim ağları Bahaeddin Şakir, Doktor Nazım ve Talat aracılığıyla örülür. Doktor Nazım, Selanik’e gider ve iki grup, Eylül 1907’de *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* adı altında birleşirler. Yeni teşekkülün “Dâhili Merkez-i Umumi”si Selanik’te ve “Harici Merkez-i Umumi”si de Paris’te bulunacaktır.³⁰⁵

301 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: İkinci Cüz, Asker*, s. 43.

302 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Üçüncü Cüz, Kadın*, Paris, 1324, s. 3.

303 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 7-9.

304 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 41-42.

305 Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, *age*, Tahrirat no: 386. Duru, *age*, s. 16-17. Bleda, *age*, s. 40-41.

Birleşmenin ardından Paris grubunun Doktor Nazım gibi aktivist mensuplarının “Dâhili Merkez-i Umumi” altında, İmparatorluk içinde çalışması kararlaştırılır.³⁰⁶ Aslında sadece bu görev dağılımı bile birleşmenin sembolik olduğunun işaretidir.³⁰⁷ 1907 Eylül’ünde gerçekleşen birlikteliğin ardından muhalefet hareketine hâkim olan kişiler, Ahmed Rıza gibi etkisi iyiden iyiyeye görüntüden ibaret hale gelen kimseler değil; Bahaeddin Şakir, Doktor Nazım, Talat ve Enver gibi aksiyonerlerdir.³⁰⁸ Ahmed Rıza ve kendisiyle aynı kuşağa mensup diğer tanınmış Jön Türkler, yavaş yavaş Cemiyet’in iç çevresinden uzaklaştırılırlar.³⁰⁹ O kadar ki, Celal Bayar anılarında, “Ahmet Rıza Bey dahi İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin anavatandaki çalışmaları, ihtilal hazırlıkları hakkında bir fikir ve malumata sahip değildi” diyerek sözü edilen birleşmenin makyaj niteliğinde oluşunu teyit eder.³¹⁰ Nitekim Aralık 1907’de toplanan, Abdülhamid idaresine karşı bir tür “birleşik cephe” niteliği arz eden İkinci Jön Türk Kongresi’nde de Ahmed Rıza, yönetimin gerekirse şiddet araçlarına başvurularak değiştirileceğini bildiren metne istemeyerek de olsa imzasını atmak durumunda kalır.³¹¹

Ve 1908 yılının ortalarında II. Meşrutiyet’in ilanını sağlayacak fitil ateşlendiğinde, Ahmed Rıza gibi önceki kuşağa mensup Jön Türklerin bu gelişmede hemen hiçbir etkileri yoktur.³¹² Eski bir İttihatçı’nın anılarında söz konusu durum su yüzüne çıkar. “Esas itibarıyla Paris’te, Avrupa’nın diğer merkezlerinde, hâsılı memleket dışında çalışan Genç Türklerin toplu veya fert olarak hiçbirinin, az önce söylediğimiz gibi, İkinci Meşrutiyet’in ilanında fiili bir tesir ve nüfuzları olmamıştı.”³¹³

Karabekir, *age*, s. 112-113. Çavdar, *age*, s. 53-54. Kudret Emiroğlu, *Anadolu’da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet’in İlanı (Temmuz-Ağustos 1908)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s. 54. Hanioğlu, *age*, s. 191 ve 205.

306 Duru, *age*, s. 27. Tekeli ve İlkin, *age*, s. 55.

307 Aydın, *agm*, s. 127. Karpas, *age*, s. 657.

308 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, c. 3: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, (4. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 40. Emiroğlu, *age*, s. 40. Ramsaur, *age*, s. 122-124.

309 Kayalı, *age*, s. 61.

310 Celal Bayar, *Ben de Yazdım (Müllî Mücadele’ye Gidiş)*, c. 1, (2. baskı), Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 197.

311 Kuran, *age*, s. 445-449. Ramsaur, *age*, s. 122, 129, 130. Petrosyan, *age*, s. 268.

312 Hacısalihioğlu, *age*, s. 150.

313 Bayar, *age*, s. 196-197. Başka bir örnek için bkz. Emiroğlu, *age*, s. 54.

Ahmed Rıza anılarında Meşrutiyet'in ilanından sonra, Paris'te "Uhuvvet-i İslamiye" adında bir Cemiyet kurduğunu kaydeder.³¹⁴ Ancak, bu bilgi doğru görünmüyor. Zira *Terakki ve İttihad Cemiyeti Dâhiliye Şubesi Yazışmaları*'na göre, "Uhuvvet-i İslamiye Cemiyeti" Meşrutiyet'in ilanından birkaç yıl önce kurulmuş ve faaliyete başlamıştır.³¹⁵

Ahmed Rıza, Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra ülkeye döner. İstanbul'a varışında yapılan törenlerde "Ebu'l-ahrar", hürriyetçilerin babası, sıfatıyla karşılanır.³¹⁶ Uzun yıllarını Abdülhamid yönetimine muhalefette geçirmenin kazandırdığı prestijle İstanbul mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girer³¹⁷ ve Meclis başkanlığına getirilir.³¹⁸ Ahmed Rıza'nın Meclis başkanlığına getirilmesinin ardından yaptığı teşekkür konuşmasına damgasını vuran unsurlar, Osmanlı birliğinin kuvvetlendirilmesi ve halk egemenliğinin tesisidir.

"Rey verirken bizi intihap eden bütün Osmanlılar namına hareket ettiğimizi düşünmeliyiz. İhtilâf-ı ırk ve mezhep endişeleri bizim muhakememizi taglit etmemelidir... Merkez-i Saltanatın her âli teşebbüs ve muvaffakiyeti taşralara da aksederse merkezden bir müddetten beri soğumaya başlayan kalplerde Osmanlı bayrağı, Osmanlı nam-ı muazzezi altında yekvücut ve hemfikir olarak çalışmak arzuları uyanır... Vazifemiz, Hâkimiyet-i milliyenin kaviyyen teessüsüne bihakkın çalışmak (alkışlar) ve hukuk ve menafi-i milliyemizi müdafaa memur olan hükümetin kuvayı icraiesini tezyide hizmet eylemektir... Maziden ibret alarak memalik-i sairede hâkimiyet-i milliyenin tatiline sebep olan hatalardan içtinap edelim."³¹⁹

Meşrutiyet'in ilk yıllarında, adı meşrutiyetle özdeşleşmiş bir şahsiyet olarak saygınlığı yüksektir. Abdülhamid'in annesinin konağı Ahmed Rıza'ya tahsis edilir.³²⁰ Enver'den, Naciye Sultan'la evlilik meselesinde aracılığı için

314 Ahmed Rıza, *age*, s. 24-25.

315 Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, *age*, Tahrirat no: 366 ve 372.

316 Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri (1889-1902)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 25.

317 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Rauf Mutluay (yay. haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976, s. 55 ve 59. Ahmed Rıza, *age*, s. 26.

318 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, c. 1, 5. İnikad, 13 Kanun-ı Evvel 1324 (1908), s. 50.

319 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, c. 1, 5. İnikad, 13 Kanun-ı Evvel 1324 (1908), s. 51-52.

320 Ayşe Osmanoglu, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul, 1960, s. 15.

“Muhterem Ağabeyciğim” hitabıyla başlayan mektuplar alır.³²¹ Söz konusu aracılığın yanı sıra, bu dönemde, İttihat ve Terakki merkezi ile saltanat makamı arasında hemen her konuda aracı rolünde olduğu anlaşıyor.³²² Ayrıca, Meclis kürsüsünden İttihatçılara yönelen eleştirilere, “muhterem ağabey” konumuna uygun olarak, sert cevaplar vermekten çekinmez.³²³

Ancak tüm bu saygınlıkla birlikte, önünde sonunda bir “muhterem ağabey”dir ve siyasete katılım ve siyasetin belirlenmesi bakımından geri planda bırakılmış bir figürdür.³²⁴ Artuk Abdülhamid dönemindeki muhalefet hareketinin iki kuşağı arasındaki mesafe belirgindir.³²⁵ İttihat ve Terakki saflarında, siyasetin belirleyicisi Ahmed Rıza’dan sonraki kuşaktır; Jön Türk ileri gelenleri ise siyaseten etkisiz görevlere getirilir ve arka planda bırakılırlar.³²⁶ Ahmed Rıza da anılarında, söz konusu durumu, İttihat ve Terakki’nin bu dönemde Selanik’teki merkezden idare edildiğini, İstanbul’da ise kendi kuşağından birkaç eski üyenin bulunduğunu kaydederek teyit eder.³²⁷

Fakat siyaseten tüm etkisizliğine rağmen adı bir bayraktır ve 31 Mart öncesinde *Volkan* gazetesinin hedef tahtasıdır.³²⁸ 31 Mart Vakası sırasında,

321 Mektuplar için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa: Makedonya’dan Ortaasya’ya*, c. 2: 1908-1914, (12. baskı), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 203-204.

322 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 65.

323 Bazı örnekler için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. 2: *Mütareke Dönemi (1918-1922)*, (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 430-431. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler* 3, s. 231.

324 Aydın, *agm*, s. 127-128.

325 Söz konusu mesafe farkı, İbrahim Temo’nun hatıratında anlattığı bir anekdottan anlaşılabilir. “Selanik’te Kâbe-i Hürriyet adını verdikleri genel merkeze uğradım. Tesadüfen Cemal Bey’i (Suriye’de Arapları asmakla meşhur Cemal Paşa), Midhat Şükrü Bey’i ve adlarını unuttuğum kahramanlardan daha birkaçını buldum. O sıralarda Selanik Vilayeti Ecnebi İşler Müdürü Fraşeli Midhat Bey’e rastladım. Beni de al arkadaşlarınıza takdim edersiniz ricasında bulundu. Arkadaşlara samimi tebriklerde bulundum. Söz arasında ben, cemiyetimizin başarılarından sevinerek söz ederken, Cemal Bey bana: Doktor, hangi cemiyeti murad ediyorsunuz? Bizim bu cemiyetimiz, sizin vatan haricinde çalıştığınız cemiyet değildir. Bu cemiyet, Manastır ve Selanik mahsulüdür, gibi sözlerle... beni fikirdaş gibi tanımak istemedi.” İbrahim Temo, *age*, s. 185.

326 Tekeli ve İlkin, *age*, s. 3. Kayalı, *age*, s. 60.

327 Ahmed Rıza, *age*, s. 26.

328 Bazı örnekler için bkz. Şahabettin, “Din”, *Volkan*, no: 27, 14 Kanun-ı Sâni 1324 (1909), s. 2. “Bir Zabıt Tehdidnamesi”, *Volkan*, no: 98, 26 Mart 1325 (1909), s. 1-2.

isyancılar “Kahrolsun Ahmed Rıza” sloganlarıyla yürür ve azlini isterler.³²⁹ Başlatılan İttihatçı avı sırasında Adliye Nazırı Nazım Paşa, Ahmed Rıza sanılarak öldürülür.³³⁰ Ahmed Rıza Meclis başkanlığından istifa eder. Hareket Ordusu’nun bulunduğu Ayastefanos’a gider ve burada toplanan Meclis-i Milli’de yeniden başkanlık kürsüsüne oturur.³³¹

31 Mart Vakası sırasında, İttihat ve Terakki merkezi ile Ahmed Rıza arasındaki yakınlaşma, çok geçmeden yerini gerilime bırakır. Ahmed Rıza anılarında, gerilimin liyakatsiz kişilerin Cemiyet saflarını doldurmasından kaynaklandığından ve kendisine muhalefet edenlerin bu kimseler olduğundan bahseder.³³² Ancak, İttihat ve Terakki yönetimi açısından bardağı taşıran son damla, Ahmed Rıza’nın, Hasan Fehmi, Zeki ve Ahmed Samim’in öldürülmelerini eleştirmesi ve Cemiyet yönetimindekileri istibdat taraftarı olmakla itham etmesidir.³³³ 1911’den itibaren Cemiyet’ten tam anlamıyla dışlanır.³³⁴ Meclis Başkanlığı’ndan çekilir ve ilk meclisin Ocak 1912’deki feshinden sonra yapılan seçimlerde Cemiyet tarafından mebus adayı gösterilmez.³³⁵ Bununla birlikte siyaset çevrelerinden tamamen uzaklaşmaz ve 1912’de Sultan Mehmed Reşad tarafından Meclis-i Ayan Azalığı’na atanır.³³⁶ Tunaya’nın deyişiyle, Ahmed Rıza, bu tarihten sonra ve özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, İttihat ve Terakki hükümetlerine karşı tek kişilik bir muhalefet partisi gibi çalışır.³³⁷

329 Hocaoglu, *age*, s. 124.

330 *Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 151. Yalçın, *age*, 93 ve 95. Hocaoglu, *age*, s. 125.

331 Ahmed Rıza, *age*, s. 38. Hocaoglu, *age*, s. 127.

332 Ahmed Rıza, *age*, s. 43.

333 Ahmed Rıza, *age*, s. 44.

334 Ebüzziya, *agm*, s. 126. Kocabaşoglu, *agm*, s. 177.

335 Tunaya, *age*, s. 231-233.

336 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, c. 1, 1. İnikad, 7 Nisan 1328 (1912), s. 2.

337 Tunaya, *age*, s. 233. Ahmed Rıza’nın eleştirilerine bazı örnekler için bkz. *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c.: 2, 38. İnikad, 5 Mart 1333 (1917), s. 86. *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, c. 1, 21. İnikad, 7 Şubat 1330 (1914), s. 332. *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, c. 1, 7. İnikad, 26 Teşrin-i Sâni 1333 (1917), s. 87-88. *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 2, 48. İnikad, 24 Mart 1333 (1917), s. 324-326.

Meclis tutanaklarına göre, eleştirilerinin ana konusu Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi,³³⁸ yenilgisi³³⁹ ve başta Ermeni olmak üzere, Rum ve Arap tehcirleridir.³⁴⁰ "Arap, Ermeni, Rum vatan-daşlarımıza şimdiye kadar tarih-i Osmani'de emsali görülmedik mezalim icra olunmuştur"³⁴¹ sözleriyle andığı bu konudaki şu cümleleri kayda değerdir.

"Ermenilerin, Rumların hükümeti kim? Yine bizim Hükümet... İfadâtımda ileri gitmeye mecbur oluyorum. Paşa Hazretleri, bazı yerlerde Ermeni çeteleri Türklere hücum etmişler ise, bunları tutmak, mahkemeye sevk ve tecziye etmek, kanunun hükmünü icra etmek, yine Hükümete ait idi, Hükümet bunu yapmamış. Bundan dolayı da kabahat kendisininidir."³⁴²

Savaş sonrasında, Rum Patrikhanesi'ni ziyaret edip Padişah'ın "hissiyat-ı teveccühkârane"sini dile getirmesi ve patrik kaymakamını öperek, bu "buse"nin İmparatorluk içindeki Rum milletine ithaf edilmiş olduğunu söylemesi, "ittihad-ı anasır" yaklaşımının sürdüğünü gösterir.³⁴³ Bir Fransız gazetesine verdiği mülakatta sarf ettiği "Türkiye kendini soymuş, kana boğmuş, mahvetmiş ve istemediği yıkıcı bir savaşa sürüklemiş olan uğursuz bir fitnenin kurbanı olmuştur. Bu fenalığı yapanlar, Talat'tır, Enver'dir"³⁴⁴ cümleleri, hem İttihat ve Terakki yönetimine yönelik eleştirilerinin boyutlarına ışık tutar; hem de Ahmed Rıza'nın, anılarında yer alan, Enver ve Talat'ın yurtdışına kaçmalarından hemen önce kendisine Cemiyet'in başına geçmesi gerektiğini söylediklerine ilişkin anekdotu geçersiz kılar.³⁴⁵ Nitekim diğer

338 *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, c. 1, 23. İnikad, 14 Kanun-ı Sâni 1331 (1915), s. 397.

339 *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 1, 17. İnikad, 19 Kanun-ı Evvel 1332 (1916), s. 211.

340 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1*, s. 601. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 2*, s. 60. Bu konuda ayrıca bkz. Fuat Dündar, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, Transaction Publishers, New Jersey, 2010, s. 122-123.

341 *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, c. 1, 11. İnikad, 21 Teşrin-i Sâni 1334 (1918), s. 117.

342 *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, c. 1, 11. İnikad, 21 Teşrin-i Sâni 1334 (1918), s. 120.

343 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I: Mutlakıyete Dönüş (1918-1919)*, (3. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 17.

344 Sabahattin Özel ve Işık Çakan Hacıbrahimioğlu, *Osmanlı'dan Milli Mücadele'ye Seçilmiş Mülakatlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 202.

345 Ahmed Rıza, *Anılar*, s. 65-66.

kaynaklarda da rastlanmayan bu bilginin geçersizliğine, çeşitli tanıklıklardan da ulaşmak mümkündür. Söz konusu tanıklıklara göre, Ahmed Rıza'nın bu dönemdeki faaliyetleri İttihatçılar tarafından, "makam ve mevki hırsıyla padişaha sokulma temayülleri" olarak algılanır.³⁴⁶

Ahmed Rıza'nın İttihat ve Terakki yönetimini "Devr-i sabıkta ne olmuş ise bugün de o oluyor. Bugün de memlekette istibdat vardır, istibdat belki daha ziyade oluyor"³⁴⁷ sözleriyle mutlakyetçi Abdülhamid dönemine atıfta bulunarak eleştirmesi dikkat çekicidir. İttihat ve Terakki hükümetlerine şiddetli eleştirilerinin de etkisiyle, Ekim 1918'de Vahdettin tarafından Ayan Meclisi reisliğine atanmasının³⁴⁸ ardından yaptığı teşekkür konuşmasındaki temel motifler bir kere daha meşruti yönetim ve kanun vurgusudur.

"Zât-ı şahaneleri bu Memlekette Meşrutiyetin cidden tesisini, ahkâm-ı şeriyenin ve Kanun-ı Esasi'nin yalanla, lafla değil, fiilen ve tamamen icra-yı tatbikini ferman buyurduklarından, bu uğurda hayli uğraşmış bir emekdarı lütfen tahattur ve taltif etmekle de Meşrutiyete ve hürriyete muhabbetlerini izhar buyurmuş oluyorlar. Cülus-u hümayunlarıyla Memleketimizde kanun ve adalet devri başladığına ben de tamamiyle kaniim... Padişahımızın âmalı Mülûkanelerine vakıfım. Lakabı Şahaneleri (El-Gazi) olmayacaktır. Unvan-ı hümayunları 'Sultan Mehmet Vahidüttin Han-ı Âdil' olacaktır. Kaybedilen yerleri Padişahımız gazi sıfatıyla değil, Âdil sıfatıyla Makam-ı Hilafet ve Saltanata rabt ve ilhaka muvaffak olacaklardır. Devr-i Şevketlerinde bütün Osmanlılar bilatefrikî cins ve mezhep, niâmî adalet ve hürriyetten aynı derecede istifade edeceklerdir... Şefkat-i Hümayunları, o vahşiyane öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların eytâm ve erâmilini...sefalette mahur bırakmayacaktır. Menfalarda artık ağlayan, inleyen kalmayacaktır... Hâkimiyet-i milliye, hakk-ı murakabe, hakk-ı şikâyet millete birçok vazifeler, ağır mesuliyetle tahmil ediyor. Bunları terbiye-i âmme sırasında millete matbuat anlatacaktır.

346 Çeşitli örnekler için bkz. Birgen, *age*, s. 435, 516, 521 ve 522. Ayrıca, Ahmed Rıza'nın Ayan Meclisi'nde Enver Paşa'yla şiddetli bir tartışması için bkz. *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 1, 10. İnikad, 24 Teşrin-i Sâni 1332 (1916), s. 121-122.

347 Ahmed Rıza'dan aktaran: Cem Eroğul, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, s. 122. Ahmed Rıza'nın İttihat ve Terakki döneminde serbest basının bulunmayışına dair eleştirisi için bkz. *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 1, 5. İnikad, 14 Teşrin-i Sâni 1332 (1916), s. 21.

348 Ahmed Rıza, *age*, s. 69.

Hakikati -acı da olsa- söyleyecektir; fakat, hayırhah, müşfik bir dost lisanıyla söyleyecektir. Hürriyet-i kelim lazımdır, lakin kelim nezih, kibar, samimi olmalıdır ki müsmir olsun.”³⁴⁹

Öte yandan, Ayan reisliğine getirilmesinin ardından, Vahdet-i Milliye adında bir heyet oluşturmaya çalışır. Bu doğrultuda, Ocak 1919’da mevcut partilerin temsilcilerini bir toplantıya çağırır.³⁵⁰ Oluşturulması düşünülen partiler üstü heyetin amacı, “memlekette bir birlik vücuda getirerek barış konferansına tek vücut bir kütle halinde” gidilmesini sağlamak ve Osmanlıların “siyasal hayat hakkını muhafaza etmek için” önlemler almak üzerinden tarif edilir.³⁵¹ Yapılan görüşmeler sonucunda, 6 Mart 1919 tarihinde Vahdet-i Milliye heyeti Ahmed Rıza başkanlığında kurulur.³⁵² Nizamnamesinde, misyonu, barışın tesisiyle dolacağı açıklanan heyete üyelik şartı, “hangi partiden olursa olsun, namuslu olmak” ve dört senedir “İttihatçıların yaptıkları kötülüklere bulaşmamış olmak” olarak belirlenir.³⁵³ Heyet, kuruluşunun ardından, İstanbul’daki yabancı devletlerin elçiliklerine, içeriği, Wilson prensiplerinin Osmanlı Devleti’ne adaletli bir şekilde uygulanması olan bir muhtıra gönderir.³⁵⁴ Ayrıca, Ahmed Rıza, Vahdet-i Milliye adına Amerika Birleşik Devletleri’ni temsil eden bir heyetle görüşür ve Amerikan mandası konusundaki görüşü sorulduğunda, mandaya taraftar olmadığını bildirir.³⁵⁵

Bu dönemde sadrazam adaylığı gündeme gelir ve yolları Mustafa Kemal’le kesişir. Sina Akşin, Ahmed Rıza’nın olası bir sadrazamlığı için kuracağı kabinenin çalışmalarını yaptığı sırada Mustafa Kemal’le görüşüğünü kaydeder. İkili arasında yapılan görüşmede, Mustafa Kemal, Ahmed Rıza’nın belirlediği kişilerin Hürriyet ve İtilaf yanlısı isimler olduğu gerekçesiyle, kabinenin kurulamayacağını söyler. Ahmed Rıza’yı alternatif bir liste oluşturmaya ikna eder; ancak, Mustafa Kemal’in öne sürdüğü isimler de Ahmed Rıza tarafın-

349 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, c. 1, 2. İnikad, 19 Teşrin-i Evvel 1334 (1918), s. 8-9.

350 Ahmed Rıza, *age*, s. 74. M. Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi’nden Büyük Millet Meclisi’nin Açılmasına*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 48.

351 Ahmed Rıza, *age*, s. 74. Tunaya, *age*, s. 431-432.

352 Tunaya, *age*, s. 430. Akşin, *age*, s. 164.

353 Gökbilgin, *age*, s. 75. Tunaya, *age*, s. 432-433.

354 Tunaya, *age*, s. 433.

355 Ahmed Rıza, *age*, s. 77.

dan “hiçbirini iyice tanımadığı cihetle” reddedilir. Birkaç gün süren görüşmelerin ardından, girişim sonuçsuz kalır.³⁵⁶

Ancak söz konusu girişim, Ahmed Rıza’ya tepkileri geciktirmez. Damat Ferid Paşa, Ahmed Rıza’yı sadaret için önemli rakiplerinden biri saymasının da etkisiyle, harekete geçer. Vahdet-i Milliye’nin İttihatçı cephenin parçası olduğunu ileri sürer ve Heyet’e karşı oldukça sert tutum alır.³⁵⁷ Abdurrahman Şeref’in Vahdet-i Milliye üyesi olduğu için vakanüvislik görevine son verilmesi, söz konusu katı tutumun bir göstergesidir.³⁵⁸ Öte yandan, Ahmed Rıza’nın Ayan reisliğinden alınması için ısrarcı olur ve Ahmed Rıza, Nisan 1919’da Ayan reisliğinden azledilir.³⁵⁹ Ancak, Ahmed Rıza, ayan reisleri bir senelik müddetle atandığı için yapılan işlemin kanuna aykırı olduğunu vurgulayarak, reislikten alınmasına direnir.³⁶⁰ Bu gergin dönemde, Damat Ferid’in emri üzerine tutuklanır ve birkaç saat süren tutukluluk hali sonrasında serbest bırakılır.³⁶¹

Ahmed Rıza, bu sırada, Mustafa Kemal’den Anadolu hareketine destek vermesini talep eden bir mektup alır. Literatürde, Ahmed Rıza’nın, Mustafa Kemal’den gelen mektupla Milli Mücadele’nin propagandasını yapmak üzere yurtdışına gittiği kaydedilse³⁶² de bu bilgi gerçekçi görünmez. Zira Ahmed Rıza, Milli Mücadele’nin başarıya ulaşmasından çok daha sonra kaleme aldığı anılarında, Paris’e gidişini kolaylıkla bu mektupla ilişkilendirebilecekken öyle yapmaz; tutuklanmasının ardından İstanbul’da duramaz olduğunu kaydeder.³⁶³

Ayrıca, bu dönemde, İstanbul basını, yakında toplanacak olan uluslararası sulh konferansına hükümet adına katılacak heyette Hariciye Nazırı, Paris sefiri ve Prens Sabahaddin’in yanı sıra Ahmed Rıza’nın da bulunacağını yazar.³⁶⁴ Ancak, Heyet-i Temsiliye, sulh konferansına gönderilecek kişiler arasında Ahmed Rıza’nın bulunmasına muhalefet eder. Bizzat Mustafa Kemal, Har-

356 Akşin, *age*, s. 106-108.

357 Ahmed Rıza, *age*, s. 75.

358 Tunaya, *age*, s. 434-435.

359 Ahmed Rıza, *age*, s. 71 ve 76.

360 Ahmed Rıza, *age*, s. 71.

361 Ahmed Rıza, *age*, s. 81.

362 Bazı örnekler için bkz. Özden, *age*, s. 123. Hami, *age*, s. 15.

363 Ahmed Rıza, *age*, s. 82.

364 Gökbilgin, *age*, s. 438-439.

biye Nazırı'na adı geçen kişilerin gönderilmesinin engellenmesi gerektiğini söyleyerek, milli hareketin amacını yalnızca Heyet-i Temsiliye'nin bildirebileceğini kaydeder.³⁶⁵ Söz konusu temsil sorunu bağlamında Ankara'nın Ahmed Rıza'ya muhalefeti anlaşılırdır. Zira Ahmed Rıza, farklı bir dönemin ve siyasi projenin temsilcisi olarak, Ankara'nın hareket ettiği paradigmadan uzak bir figürdür.

Paris'e varmadan önce gittiği İtalya'da, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Ocak 1921'de düzenlenen ve Sevr'de değişiklik yapılması amacıyla toplanan Kongre'ye Talat Paşa, Cavit Bey, Çürüksulu Mahmud Paşa gibi isimlerle birlikte katılır. Kongre sonrasında Paris'e geçerek, içeriği Mondros ve Sevr'in hakkaniyetsizliği olan bildiriler yayınlar. *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlakı İflası* adlı kitabını Fransızca olarak yayımlar. Ve Tunaya'nın değişimiyle yeni ve ulusal bir devletin kuruluşu konusuna bu dönemde de yabancıdır.³⁶⁶

Lozan Andlaşması'nın imzalanmasının ardından İstanbul'a döner. Emeklilik maaşı için başvurur³⁶⁷ ve Çengelköy'deki babasından kalma çiftliğe yerleşir. 1923'le başlayan devire uzak bir "Osmanlı aydını" olarak, yeni dönemin seçkinleri arasında yer almaz. Onun yerine, kendisine tarihsel rolünü edindiren İttihad ve Terakki'nin tarihçesini yazmaya koyulur. Ancak ölümü nedeniyle, çalışması yarım kalır. 26 Şubat 1930'da hayata gözlerini yumduğunda, Yakup Kadri'nin yorumu manidardır: O çoktan ölmüş değil miydi?³⁶⁸

365 Tunaya, *age*, s. 435-436.

366 Tunaya, *age*, s. 437-438.

367 Tunaya, *age*, s. 438.

368 Yakup Kadri, "Bir Cenaze Alayı", *Milliyet*, 28 Şubat 1930.

Bu çalışmanın sonuç bölümünde, son kısımda yazılanlar üzerinden genel bir toparlamaya gitmek yerine, ilk iki bölümde formüle etmeye çalıştığım soruya geri dönmeyi ve Ahmed Rıza'nın söz konusu sorunsal çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini tartışmayı daha verimli buluyorum.

İkinci bölümde, Ahmed Rıza'nın düşünsel kaynakları arasında belirleyici konumda olan Şinasi ve Namık Kemal ile 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı siyasal yapısında yer alan ve padişahın iktidar alanını sınırlama mücadelesi veren özneler arasında süreklilik ilişkisi olabileceğine dair emareleri göstermeye çalışmıştım. Bu bölümde ise Namık Kemal ve Yeni Osmanlılardan bir sonraki kuşağa mensup Ahmed Rıza'nın, ve Ahmed Rıza üzerinden Jön Türklerin, tarihsel bağlamı olarak, 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın ortalarına dek geçen süreçte, Osmanlı padişahının siyasal otoritesine belli sınırlar getirmeyi amaçlayan politik konumlanışın önerilebilirliğine ilişkin işaretleri vurgulamaya çalışacağım.

Ahmed Rıza'nın da önemli bir mensubu olduğu Jön Türk hareketinin düşünsel yüzeyselliğine dair az şey yazılmamıştır. Örneğin, Mardin'e göre, Jön Türklerin entelektüelliğinin, selefleri Yeni Osmanlılara göre son derece sınırlı olduğu şüphe götürmezdir.¹ Mardin'in deyişiyle, hemen hiçbir mensubu özgün ve kuramsal bir siyasi formülasyon ortaya koymamış olan Jön Türk kuşağı, fikirleri ve ideolojileri bölük pörçük ve gevşek biçimde kullanmışlardır.² Nitekim dönemin bir tanığı da "Gençtürklük fikir sahasında bir hiçti" ifadesiyle, söz konusu tespiti teyit eder.³

1 Mardin, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Kamusal Kimlik İnşası Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 26.

2 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 22. Ayrıca bkz. Ramsaur, *The Young Turks*, s. 4 ve 43. Kaya, *Osmanlı Demokrat Fırkası*, s. 93-94.

3 Yahya Kemal, *Hatıralarım*, s. 180 ve 191.

Ahmed Rıza ise her ne kadar Jön Türklere dair sözü edilen durumun görece istisnai bir figürü sayılsa da, önünde sonunda dâhil olduğu kuşağın sınırlılıklarını paylaşıır.⁴ Buradan hareketle, bu bölümde tartışılmaya çalışılacak meseleye ilişkin bir rezerve ulaşılabılır: Entelektüel yüzysellikke malul bir kuşağın mensubu olarak Ahmed Rıza'nın, siyasal iktidarın paylaşılmasını kurumsallaştırma doğrultusundaki mücadelesini, 17. ve 18. yüzyıllarda padişahın iktidar alanını sınırlamak isteyen güçlerin faaliyetleriyle, Şinasi ve Namık Kemal'de karşılaşılan yoğunlukta ve açıklıkta bağlantılandırmasını beklememek gerekir.

Ancak, söz konusu ihtiyat payına rağmen, Ahmed Rıza'nın yazdıklarına bakıldığında, "Kanun-ı Esasî'yi bir an evvel mevki-i icraya koymaktan başka çare yoktur"⁵ satırlarında somutlanan anayasal yönetim talebini, 19. yüzyılı önceleyen dönemdeki güç mücadelesiyle, azımsanamayacak derecede ilişkilendirdiği görülür.

Bu bağlamda ilk zikredilmesi gereken, 17. ve 18. yüzyılların "meşrutiyetçi cephe"sinin mutlakiyetçi projelere sahip Osmanlı padişahlarının iktidar alanını sınırlamaya çalışırken "kanun" kavramını öne çıkarmasına paralel şekilde, Ahmed Rıza'nın ve *Meşveret* yazarlarının da "Ehemmiyet kanundadır, padişahda değil"⁶ ya da "Mesleğimiz adalet ve kavânin-i Osmaniye dâhilinde hareket eylemektir. Feryadımız hükümet-i hâzırâyı daire-i meşruiyete, hakkaniyete davet içindir... Şimdiye kadar kanundan başka amir tanımadık. Bundan sonra da rehberimiz, kuvvetimiz kanundur"⁷ satırlarında görüldüğü gibi, mutlakiyetçi Abdülhamid idaresine karşı "kanun" kavramına vurgu yapmalarıdır.

"Meşru ve meşrutî bir hükümet ile istikbalimizi taht-ı emniyete almak için en müessir çare padişahı tazyik ve icbar eylemektir"⁸ ifadesiyle Ahmed Rıza'nın kaleminde en kristalize ifadesine kavuşan, Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlamaya yönelik siyasal tasarı ise mesnedini, "Osman Bey"

4 Mardin, *age*, s. 12.

5 Ahmed Rıza, "İslahat Tasavvuru", s. 3. Ayrıca bkz. Ahmed Rıza, "Hükûmetsizlik", *Meşveret*, no: 17, 12 Rebî'ülevvel 1314-23 Ağustos 108 (1896), s. 1. Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: İkinci Cüz, Asker*, s. 62.

6 Halil Ganem, "İcmal-i Mesaib", *Meşveret*, no: 29, 21 Şaban 1315-14 Kanun-ı Sâni 1898, s. 1.

7 Ahmed Rıza, "Sultan Murad'ın Cinneti", *Meşveret*, no: 13, 12 Muharrem 1313 23 Haziran 108 (1896), s. 3.

8 Ahmed Rıza, "İfade-i Mahsusa", *Meşveret*, no: 24, s. 1.

zamanında “tesis edilen usul-i meşveret” dolayısıyla, Osmanlı tarihinde bulur.⁹ “Umûr-ı devlet ise menâfi’-i mülk ve millete muvafık surette Divan-ı Hümayun’da tezekkür olunurdu... Vezirler, paşalar, beyler ve ilim ve di-
rayetleriyle rehber-i tâbirat olan sadrazam ve ulemayı zevî’l ihtiram her bir mesele üzerine fikirlerini çekinmeyerek beyan ederler ve devlete mazur gör-
dükleri bir fıkri redde ölünceye kadar ısrar ederlerdi.”¹⁰

Ancak, Osmanlı padişahlarının “umur-ı devlette daima ayan-ı millet ve erkân-ı devletle istişare”¹¹ ederek yönettikleri İmparatorluk, “bazı padişah-
ların” “büsbütün kavânin” “hilafında heva u heveslerine göre hareket” et-
tikleri, “saltanat hırs tamahıyla yalnız millete değil, öz karındaşlarına bile zulümden geri durmadıkları” ve “ulum ve maârifin terakkisine mani” ol-
dukları dönemlerde, “cehalet” ve “serkeşane istibdad” nedeniyle zayıflar ve
“memleket perişan olur”.¹² Öte yandan, Osmanlı tarihinde olduğu vurgu-
lanan kuvvetler ayrımı ve güç dengesinin¹³ bozulmasıyla, Osmanlı padişah-
larının “halka hanedanın keyfini, hevâ u hevesini icraya mahkûm bir abd-i
mamluk nazarıyla” baktıkları öne sürülür.¹⁴ Ancak, “eski Osmanlılar”da,
“aciz u meskenet” ve mutlakıyetçi padişahlara “esirâne itaat” olmadığı için
“hürriyet heykeli gibi dimdik dururlar” ve “alçaklara tabasbus etmezler.”¹⁵
Böyle dönemlerde, Yeniçerilerin “silah satveti ve ümeranın hüsn-i tedbir ve
besâleti” ile “hak ve adalet temin eyle”nir ve “nizam ve şeriatı tanımayan
padişahlara baş eğdirilir.”¹⁶ Ve “ulema ile yeniçeri mütehayyızânı arasında
birçok husustaki ittifak” ve bu iki fırkanın kuvveti sayesinde memlekette şe-
riat ve örf u adet muhafaza edilir”.¹⁷

9 K. M., “İdare-i Hükümette Muvâzenet”, *Meşveret*, no: 9, 18 Şevval 1313-1 Nisan 108 (1896), s. 2.

10 K. M., *agm*, s. 2.

11 K. M., *agm*, s. 2.

12 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 13-14.

13 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 25, 11 Cemâziyelevvel 1315-9 Teşrin-i Evvel 1897, s. 4.

14 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 21.

15 Ahmed Rıza, *age*, s. 7.

16 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: İkinci Cüz, Asker*, s. 3. Ayrıca bkz. K. M., *agm*, s. 2.

17 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 14.

Öte yandan, Osmanlı padişahının iktidar alanını sınırlayan bir başka siyasal güç olan Bâb-ı Âli'nin "ahaliye Saray'dan başka gösterilecek bir melce" ve daha da önemlisi "ümid-i saadet kapısı" olarak nitelenmesi dikkat çekicidir. Ahmed Rıza'ya göre, Bâb-ı Âli sayesinde "nizama riayet ve hukuk-ı ibâda sıyanet etmek, halkın avaz-ı iştikâsını sem-i itibara almak, umur-ı siyasiye-de vazife-i tevazününü ifa eylemek hizmetleri" mümkün olmuştur. Ancak Mustafa Reşid Paşa gibi "büyük ve nüfuzlu bir sadrazamın vefatından sonra" Saray "yine işe karışır". "Vilayetlerde eşraf ve muteberândan muntelib meclisler ve "payitahtta" "İslam'dan Hıristiyan'dan mürekkep bir Şura-yı Devlet açılmasına" rağmen; "Saray'ın istibdadına ve müdahale-i keyfiyesine karşı durulamamıştır". Ve Osmanlı padişahının "istibdadına ve müdahale-i keyfiyesine karşı", "devletin usul-i idaresini değiştirmekten başka çare" kalmaz.¹⁸ Ahmed Rıza, bundan sonraki gelişmeleri şu satırlarla özetler.

"Devletin usul-i idaresini değiştirmekten başka çare bulunamadı. Kanun-i Esasi ilan olundu. Sultan Abdülhamid Rusya muharebesi hezimetinden istifade etti; Bâb-ı Âli'nin vazifesini, nüfuz ve istiklalini elinden aldı; Ayan ve Mebusan Meclislerini kaldırdı; eski hayratı usul ve âdâtı tahribe koyuldu; arzu-yı hod-serânesini icraya mani gördüğü kuvvetleri birer birer mahvet-ti. Hükümet, devlet, padişahın şahsından ibaret kaldı. Kanun yerine Saray bodrumlarında cahil mabeynciler, büyücü şeyhler bezminde, maksad-ı hafî ve zâtîye mebnî tertib edilen iradeler, fermanlar kâim oldu, Şer'in nizamın ahkâmı bozuldu. Bu inhizâm, bu hal-i fetret, padişah-ı lâhikin eser-i cinnet ve cehaletidir. Binaenaleyh, bu tağyirden mütevellit mesaib ve itisâfın mesuliyeti kâmilten Padişah'a aittir. Çünkü Padişah'ın bir sözüyle canlar yakılıyor, hânümanlar söndürülüyor. Hükümeti böyle şahsına hasreden ve milleti hiçbir işe karıştırmayan bir hükümdar günden güne tezayüt eylemekte olan hüsrân ve buhrân-ı umumiden elbette mesuldür."¹⁹

Halil Ganem de *Meşveret*'te yayımlanan bir makalesinde "usul-i meşveret şimdilik iade edilmese bile idare-i umuru eski hale ircâ etmek lüzum-ı derkârdır. Bunun için hükümdar ile tebaa arasındaki rabita ve münasebete vasıta olmak ve kâffe-i umur ve idare-i devletten merkez ve mercii tanınmak üzere bir Bâb-ı Âli lazımdır. Sadrazam müstakil olmalı, memleketin ber-

18 Ahmed Rıza, *age*, s. 14-15.

19 Ahmed Rıza, *age*, s. 14-15.

badına sebep olan Saray müdahalelerine karşı durabilmelidir”²⁰ satırlarıyla; siyasal tasarılarına, Bâb-ı Âli’nin rolüne ve mutlakiyetçiliğin olumsuz sonuçlarına ilişkin Ahmed Rıza’yla benzer bir perspektifi yansıtır. Devamında ise “Sultan Hamid”in “her işi eline alarak”; “Köprülüler, Reşitler, Âliler” ve “Mithadlar”ın himmet-i mütevâlîyesi, memleketin şan ve ümrânını artıran bu tensikât-ı azimeyi mahvettiği” vurgulanır. Ve “Saray’ın böyle umur-ı devlete müdahale etmesi” eleştirilerek, “eski âsârı yıkmaya çalışmak”, “cidden bir delilik” olarak nitelenir.²¹

“Rical-i devlet, müşîrlere, paşalar hep Padişahın esiridirler. İçlerinden biri şayed meydana çıkacak, vatana karşı ibrâz-ı hamîyyet, ifşa-yı rezalet edecek olursa derhâl gazab-ı şahaneye uğrar, nefy edilir. Kanun, tensikat-ı sairenin hiç ehemmiyeti yoktur. Padişah isterse hepsini iptal eyler. Türkiye’de hikmet-i hükümet gibi şeyler kalmadı, hükümet hünkârın irade ve keyfine münhasırdır. Padişah kanunu, adaleti... ayakları altına aldı, çiğnedi.”²²

Meşveret’te yayımlanan diğer makalelerde de “bir vakit cihanın... en kuvvetli siyasetgâhı olan Bâb-ı Âli, Saray’ın pençe-i zulüm ve istibdadı altında hükümsüz bırakılarak bütün mesuliyeti Sultan Hamid kendi üzerine almış oldu”²³ gibi satırlarda somutlandığı gibi, Bâb-ı Âli’nin, mutlakiyetçi Abdülhamid idaresi tarafından etkisizleştirilmesi eleştirilir.

Ahmed Rıza da Abdülhamid’in “ulemadan, rical-i devletten, ıslahat ve hürriyet taraftarı olanları birer birer”²⁴ tasfiye ettiğini ve “kendi emrinden, keyfinden başka kanun tanımadığını”²⁵ kaydederek; artık “müstakil, mesul bir heyet-i vükela, şeriatı muhafazaya memur bir ulema ve kavânin-i tam-ı icrasına nezaret edecek Ayan ve Mebusan Meclisleri olmadığı için”, “her şey”in, Padişah’ın rey-i hod-serânesiyle yapıldığını” vurgular.²⁶ Dolayısıyla, “hükümette bu azîm tehlikeye set çekecek bir kuvvetin yokluğunda vatanın;

20 Halil Ganem, “İcmal-i Mesaib”, *Meşveret*, no: 28, 29 Receb 1315-24 Kanun-ı Evvel 1897, s. 1.

21 Halil Ganem, *agm*, s. 1.

22 Halil Ganem, “İcmal-i Mesaib”, *Meşveret*, no: 29, s. 1.

23 M. K., “Padişahların Saray’a Kapanıp Yanındaki Adamlarından Başka Kimsenin Sözüne İtimad Etmemesi”, *Meşveret*, no: 1, 13 Cemâziyelâhîr 1313-1 Kanun-ı Evvel 107 (1895), s. 4.

24 Ahmed Rıza, *age*, s. 17-18.

25 Ahmed Rıza, *age*, s. 15.

26 Ahmed Rıza, “İhtar”, *Meşveret*, no: 23, s. 1.

bir ateş, zulüm ve nifak içinde yandığı, parça parça dağıldığı, ama hepsinden önemlisi kimsenin canından, malından emin olamadığı” ifade edilir.²⁷ “Kimsenin canından ve malından emin olamadığı” ifadesinden ise Osmanlı padişahının iktidar alanının bürokrasi lehine kısıtlandığı Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nuna önem atfedilmesine²⁸ ve Abdülhamid rejiminin Tanzimat Fermanı’nı önceleyen mutlakıyetçi dönemle özdeşleştirilmesine ilişkin bir eleştiriye ulaşmak mümkündür. Söz konusu temanın işlenmesine, *Meşveret*’te yayımlanan diğer makalelerde de rastlanır. “Bir Osmanlı, hukuk-ı tabiyesinin en muazzezlerinden olan hürriyet-i şahsiyesine bile malik değildir; emvâl-i meskeni, namusu, ırzı, hayatı asla taarruzdan masun değildir. Bu müsavatsızlık hükümetin muamele-i keyfiye[sinden]... ileri gelmiş ahvâl-i müessife-dir” satırları, sözü edilen duruma verilebilecek örneklerden biridir.²⁹

Buraya kadar aktarılanları kısaca toplamak gerekirse, Namık Kemal’in Osmanlı tarihini değerlendirirken karşılaştığımız, İmparatorluğun siyasal yapısındaki güç dengesini ve kuvvetler ayrımını vurgulayan yorumunun, Ahmed Rıza’nın yazdıklarında ve *Meşveret*’te yayımlanan makalelerde de neredeyse aynen tekrarlandığı söylenebilir. Namık Kemal gibi Ahmed Rıza da siyasal tasarılarını, Osmanlı tarihinden ve İmparatorluk kurumlarından referanslarla açıklamaya çalışır ve meşrutî yönetim için, 19. yüzyılı önceleyen Osmanlı uygulamasını dayanak gösterir. Diğer taraftan, Ahmed Rıza ve *Meşveret* yazarları da, Namık Kemal gibi, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı padişahının iktidarını sınırlayan güç odaklarını, yani “meşrutîyetçi cephe”yi oluşturan koalisyonun bileşenlerini, mutlakıyetçi sultanlara “baş eğdiren” ve “nizam ve adaleti temin eden” kuvvetler olarak yorumlar. Bunların yanında, Osmanlı tarihinin “umur-ı devlette daima ayan-ı millet ve erkân-ı devletle istişare” edilerek yönetilen devirler ile “bazı padişahların heva u heveslerine göre hareket” ederek İmparatorluğu “istibdad”la idare ettiği dönemler arasında karşılaştırmalar üzerinden değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Ancak, daha da dikkat çekici olanı, esas kahramanları Köprülüler, Mustafa Reşit

27 Ahmed Rıza, *Vazîfe ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 3.

28 Ahmed Rıza’nın Tanzimat Fermanı’nın önemine ilişkin görüşleri için bkz. Ahmed Rıza, “Namus-ı Millet”, *Meşveret*, no: 26, 27 Cemâziyelevvel 1315-25 Teşrin-i Evvel 1897, s. 2-3.

29 H. Nizami, “Selanik’ten Mektub”, *Meşveret*, no: 9, 18 Şevval 1313-1 Nisan 108 (1896), s. 7.

ve Mithad Paşaların olduğu bu tarihçede; “yeniçeri”, “ulema” ve “ümera” “fırka”larının “kuvveti” ve bu “fırka”ların arasındaki “birçok husustaki ittifak” sayesinde” İmparatorluk’ta “adalet”in “muhafaza edildiği” dönemlerin yüceltilmesidir. Ve “devletin usul-i idaresini değiştirilmesinin”, yani “Kanun-i Esasi’nin ilanı”nın gerekçesi olarak; Abdülhamid’in söz konusu “fırka”ların “vazifesini, nüfuz ve istiklalini elinden alarak, kanunu çiğnemesi” gösterilir.

Öte yandan, Ahmed Rıza’nın, Abdülhamid’i “şehzadeleri, öz karın-daşlarını bile... medeniyete yakışmayacak vahşi muamelelerle azab-ı elem içinde bulundurmakla” ve “mücrim gibi hapis ve esarette tazyik altında bırakmak”la³⁰ eleştirmesi, 17. ve 18. yüzyıllarda, Osmanlı padişahının iktidarına belli sınırlar getirmek isteyen “meşrutiyetçi cephe”nin mutlakiyetçi padişahlara karşı mücadele kalemleri göz önünde tutulduğunda, kayda değerdir. Zira daha önce de işaret edildiği gibi, 17. ve 18. yüzyıllarda, “meşrutiyetçi cephe”nin mutlakiyetçi sultanlara karşı elini güçlendiren faktörlerden birisi, alternatif bir sultan adayının mevcudiyetiydi. Ahmed Rıza’nın kaleme aldığı “geride... şehzadeler bulunduğunu iştirmek, bilmek millete büyük bir tesellidir, kuvvettir”³¹ ya da “Sultan Murad ve Reşat Efendi hazretlerine, biz şeriata, Kanun-ı Esasiye tabi olmak şartıyla biat edeceğiz”³² satırları, Abdülhamid döneminde kardeş katli uygulaması gündemde olmasa dahi, alternatif bir sultan adayının varlığına işaret etmesi ve bu mevcudiyeti Abdülhamid’e karşı baskı unsurlarından biri olarak kullanmaya çalışması bakımından, 17. ve 18. yüzyıllardaki mücadelenin içinden yazılıyor izlenimi uyandırır.

Sonuç olarak da mutlakiyetçi idaresinden ötürü Abdülhamid “zulüm ve kıtalin, her fenalığın yegâne faili, başlıca müsebbibi”³³ olarak nitelenir Ahmed Rıza tarafından. Şinasi’nin II. Mahmud’u “alçak cellat” sıfatıyla yermesini andırıcasına, II. Abdülhamid de Ahmed Rıza tarafından “Sultan Abdülhamid bir beladır”³⁴ sözüyle anılır. “Padişahlığa layık olmayan, gaddar, müstebit bir cahile”³⁵ karşı, Osmanlı halkı, “bu memleket bize eslâfin

30 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 18 ve 20. Ayrıca bkz. Ahmed Rıza, *age*, s. 18-19, 22-24.

31 Ahmed Rıza, *age*, s. 24.

32 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 18, s. 2.

33 Ahmed Rıza, *agm*, s. 1.

34 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 25, s. 3.

35 Ahmed Rıza, *agm*, s. 3.

emanetidir; padişahın malı, malikânesi değildir”³⁶ sözleriyle uyarılır. *Meşveret* sayfalarındaki “Muhatabımız, nokta-i istinadımız millettir”³⁷ gibi ifadelerle, Şinasi ve Namık Kemal’de karşılaşılan, halkı, siyasetin müdahil bir parçası haline getirmeye yönelik söylem tekrarlanır. Osmanlı halkı, “Ey koca millet! Bu binayı kuran yalnız hanedan-ı âli Osman değildir. Bizim ecdad-ı kirâmımız da bu işte müşterektir”³⁸ veya “Saray bizimdir. Devlet bizimdir. Cumhur biziz, hak bizimdir”³⁹ gibi satırlarla, “idare-i vahşiyaneye karşı kayıtsız, hissiz” kalmamaya çağırılır.⁴⁰

“Hürriyet ve adalet istemek, verdiği paranın nereye sarf olduğunu sormak, vatanın ma’mûriyetine çalışmak her Osmanlı’nın hakkı ve vazifesidir. Sükût bu hakkı terk ve kabul-ü esaret etmek demektir. Cenab-ı Hakk insanı esir olmak üzere yaratmamıştır. Bu hâl Allah-ü Azimüşşân’a bile isyândır. Herkes vazifesini bilmeli, devleti intizama koyup muvâzenet hâsıl ettirmeli. Yoksa bekâ kabil değildir.”⁴¹

Ve Ahmed Rıza, Osmanlı padişahının iktidar alanının anayasal ve parlamenter yönetimle sınırlandırılması amacıyla “bütün Osmanlıları”, “kayıtsız durmamaya ve gaza-yı hürriyette ileriye atılmış Cemiyet’e muavenet etmeye” davet eder.⁴² Bu mücadele sonucunda Osmanlı padişahının statüsüne ilişkin “Heyet-i devlet aylıkla tutulmuş hizmetçilerdir. Padişah ise serhademeden başka bir şey değildir” satırlarında somutlanan tasavvurla,⁴³ 17. ve 18. yüzyıllardaki “meşrutiyetçi cephe”nin Osmanlı padişahının konumuna yönelik tahayyülü arasındaki mesafe farkı ise çok geniş değildir.

36 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 13.

37 Cemiyet’in Paris Şubesi Hizmetkârı Tıbbiyeli Nazım, “İstibdad Hizmete Mani Olabilir mi?”, *Meşveret*, no: 4, 10 Şaban 1313-15 Kanun-ı Sâni 108 (1896), s. 2.

38 Doktor Şerafeddin Mağmumi, “Ne İdik, Ne Olduk?”, *Meşveret*, no: 18, 27 Rebi’ülevvel 1314-8 Eylül 108 (1896), s. 4.

39 Ahmed Rıza, “Sultan Murad’ın Cinneti”, s. 4.

40 Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, s. 11.

41 K. M., *agm*, s. 2.

42 Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 21, s. 27 Rebi’ülâhîr 1314-8 Teşrin-i Evvel 1896, s. 3-4.

43 Tunalı Hilmi’den aktaran: Ateş, *Tunalı Hilmi Bey: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Aydın*, s. 164.

Birincil Kaynaklar

“Bir Zabit Tehdidnamesi”, *Volkan*, no: 98, 26 Mart 1325.

“Cemiyetimiz namına (La Haye)’e Azimet Etmiş Olan Ahmed Rıza Bey Tarafından Sulh-i Umumi Konferansı Azalarına Fransızca Olarak Verilen Muhtıranın Tercümesidir”, *Osmanlı*, no: 38, 15 Haziran 1899-6 Safer 1317.

“Déclaration”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 19, 15 Eylül 1896.

“İfade-i Mahsusa”, *Şura-yı Ümmet*, no:1, 1 Muharrem 1320-10 Nisan 1902.

“İhtilal”, *Şura-yı Ümmet*, no: 55, 1 Cemâziyelevvel, 1322-15 Temmuz 1904.

“Meşveret”, *Meşveret*, no: 5, 17 Şaban 1313-1 Şubat 108.

“Notre Programme”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 1, 1 Aralık 1895.

Ahmed Rıza, “Mukaddime”, *Meşveret*, no: 1, 13 Cemâziyelâhir 1313-1 Kanun-ı Evvel 107.

Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 2, 28 Cemâziyelâhir 1313-15 Kanun-ı Evvel 107.

Ahmed Rıza, “Confusion de Pouvoirs en Turquie”, no: 2, *Mechveret (Supplément Français)*, 15 Aralık 1895.

Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 4, 10 Şaban 1313-15 Kanun-ı Sâni 108.

Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 6, 2 Ramazan 1313- 15 Şubat 108.

Ahmed Rıza, “Mısır”, *Meşveret*, no: 9, 18 Şevval 1313-1 Nisan 108.

Ahmed Rıza, “Girit”, *Meşveret*, no: 12, 26 Zilhicce 1313-8 Haziran 108.

Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 13, 12 Muharrem 1313-23 Haziran 108.

Ahmed Rıza, “Sultan Murad’ın Cinneti”, *Meşveret*, no: 13, 12 Muharrem 1313-23 Haziran 108.

Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 15, 12 Safer 1313-23 Temmuz 108.

- Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 16, 27 Safer 1313-8 Ağustos 108.
- Ahmed Rıza, “Hükümeteşizlik”, *Meşveret*, no: 17, 12 Rebi’ülevvel 1314-23 Ağustos 108.
- Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 18, 27 Rebi’ülevvel 1314-8 Eylül 108.
- Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 19, 12 Rebi’ülâhir 1314-23 Eylül 108.
- Ahmed Rıza, “L’Origine des Massacres”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 19, 15 Eylül 1896.
- Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 21, s. 27 Rebi’ülâhir 1314-8 Teşrin-i Evvel 1896.
- Ahmed Rıza, “İslahat Tasavvuru”, *Meşveret*, no: 22, 12 Cemâziyelâhir 1314-8 Teşrin-i Sâni 1896.
- Ahmed Rıza, “İhtar”, *Meşveret*, no: 23, 27 Cemâziyelâhir 1314-23 Teşrin-i Sâni 1896.
- Ahmed Rıza, “Agitation Arménienne”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 42, 1 Eylül 1897.
- Ahmed Rıza, “İfade-i Mahsusa”, *Meşveret*, no: 24, 25 Rebi’ülâhir 1315-23 Eylül 1897.
- Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 24, 25 Rebi’ülâhir 1315-23 Eylül 1897.
- Ahmed Rıza, “Ben mi Aldanıyorum Padişah mı Aldanıyor”, *Meşveret*, no: 25, 11 Cemâziyelevvel 1315-9 Teşrin-i Evvel 1897.
- Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, no: 25, 11 Cemâziyelevvel 1315-9 Teşrin-i Evvel 1897.
- Ahmed Rıza, “Namus-ı Millet”, *Meşveret*, no: 26, 27 Cemâziyelevvel 1315-25 Teşrin-i Evvel 1897.
- Ahmed Rıza, “İhtilal”, *Meşveret*, no: 29, 21 Şaban 1315-14 Kanun-ı Sâni 1898.
- Ahmed Rıza, “Kuvve-i Bahriyemiz”, *Osmanlı*, no: 13, 1 Muharrem 1316-1 Haziran 1898.
- Ahmed Rıza, “İsrafat”, *Osmanlı*, no: 36, 5 Muharrem 1317-15 Mayıs 1899.
- Ahmed Rıza, “Muahezat ve Teselli”, *Osmanlı*, no: 41, 24 Rebi’ülevvel 1317-1 Ağustos 1899.
- Ahmed Rıza, “Les Deux Pouvoirs”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 87, 1 Aralık 1899.

- Ahmed Rıza, “A propos du jubilé”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 104, 1 Ekim 1900.
- Ahmed Rıza, “L’inaction des Jeunes Turcs”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 135, 1 Aralık 1902.
- Ahmed Rıza, *Renhümâ-yı Sayyâd*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1293.
- Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Birinci Cüz, Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, Mısır, 1320.
- Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: İkinci Cüz, Asker*, Mısır, 1323.
- Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet: Üçüncü Cüz, Kadın*, Paris, 1324.
- Ahmed Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale En Orient*, Les Editions du Ministre de la Culture, Ankara, 1990.
- Ahmed Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, Bülent Demirbaş (yay.haz), Arba Yayınları, İstanbul, 1988.
- Ali Fahri, *Yeni Osmanlılar Kongresi*, Cenevre (taşbaskı), 1316.
- Ali Kemal, *Ömrüm*, M. Kayahan Özgül (faz.), Hece Yayınları, Ankara, 2004.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım (Milli Mücadele’ye Gidiş)*, c. 1, (2. baskı), Baha Matbaası, İstanbul, 1967.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki’de On Sene, c. 1: İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (yay.haz.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Destek Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Cemiyet’in Paris Şubesi Hizmetkârı Tıbbiyeli Nazım, “İstibdad Hizmete Mani Olabilir Mi?”, *Meşveret*, no: 4, 10 Şaban 1313-15 Kanun-ı Sâni 108.
- Doktor Şerafeddin Mağmumi, “Ne İdik, Ne Olduk?”, *Meşveret*, no: 18, 27 Rebi’ülevvel 1314-8 Eylül 108.
- Duru, Kazım Nami, “*İttihat ve Terakki*” *Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1957.
- Ebüzzıya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c. 1, Ziyad Ebüzzıya (faz.), Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.
- Es’ad Efendi, *Üs-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Mehmet Arslan (faz.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.
- H. Nizami, “Selanik’ten Mektub”, *Meşveret*, no: 9, 18 Şevval 1313-1 Nisan 108.
- Halil Ganem, “La Crète”, *Mechveret (Supplément Français)*, no: 41, 15 Ağustos 1897.
- Halil Ganem, “İcmal-i Mesaib”, *Meşveret*, no: 28, 29 Receb 1315-24 Kanun-ı Evvel 1897.

- Halil Ganem, “İcmal-i Mesaib”, *Meşveret*, no: 29, 21 Şaban 1315-14 Kanun-ı Sâni 1898.
- İbrahim Temo, *İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1987.
- İsmail Kemal, *İsmail Kemal Bey’in Hatıratı*, Gürol Kanca ve Ahmet Akşit (yay. haz.), çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- K. M., “İdare-i Hükümette Muvâzenet”, *Meşveret*, no: 9, 18 Şevval 1313-1 Nisan 108.
- Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (2. baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- M. A., “Osmanlı İttihadı”, *Meşveret*, no: 5, 17 Şaban 1313-1 Şubat 108.
- M. K., “Padişahların Saray’a Kapanıp Yanındaki Adamlarından Başka Kimse- nin Sözüne İtimad Etmemesi”, *Meşveret*, no: 1, 13 Cemâziyelâhir 1313-1 Kanun-ı Evvel 107.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, c. 1, 5. İnikad, 13 Kanun-ı Evvel 1324.
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, c. 1, 1. İnikad, 7 Nisan 1328 (1912).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, c. 1, 21. İnikad, 7 Şubat 1330 (1914).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, c. 1, 23. İnikad, 14 Kanun-ı Sâni 1331 (1915).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 1, 5. İnikad, 14 Teşrin-i Sâni 1332 (1916).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 1, 10. İnikad, 24 Teşrin-i Sâni 1332 (1916).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 1, 17. İnikad, 19 Kanun-ı Evvel 1332 (1916).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 2, 38. İnikad, 5 Mart 1333 (1917).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, c. 2, 48. İnikad, 24 Mart 1333 (1917).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, c. 1, 7. İnikad, 26 Teşrin-i Sâni 1333 (1917).
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, c. 1, 2. İnikad, 19 Teşrin-i Evvel 1334 (1918).

- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, c. 1, 11. İnikad, 21 Teşrin-i Sâni 1334 (1918).
- Mekteb-i Tıbbiye Firarilerinden Nazım, “İstibdad Hizmete Mani Olur Mu?”, *Meşveret*, no: 3, 15 Receb 1313-6 Kanun-ı Sâni 108.
- Mizancı Murad, *Mücadebe-i Milliye: Gurbet ve Avdet Devirleri*, Sabahattin Çağın ve Faruk Gezgin (yay. haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1994.
- Namık Kemal, “İmtizâc-ı Akvâm”, *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye* içinde, Selanik Matbaası, İstanbul, 1327, s. 241-247.
- Namık Kemal, “Vatan”, *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye* içinde, Selanik Matbaası, İstanbul, 1327, s. 320-330.
- Namık Kemal, “Hubbu’l-Vatan mine’l-İman”, *Hürriyet*, no: 1, 9 Rebi’ülevvel 1285-29 Haziran 1868.
- Namık Kemal, “Ve Şavirhum fi’l-emr”, *Hürriyet*, no: 4, 30 Rebi’ülâhir 1285-20 Temmuz 1868.
- Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Mektubun Birincisi”, *Hürriyet*, no: 12, 27 Cemâziyelevvel 1285-14 Eylül 1868.
- Namık Kemal, “Memalik-i Osmaniye’nin Yeni Mukasemesi”, *Hürriyet*, no: 20, 24 Receb 1285-9 Teşrin-i Sâni 1868.
- Namık Kemal, “Mülâhazat”, *Hürriyet*, no: 23, 13 Şaban 1285-30 Teşrin-i Sâni 1868.
- Namık Kemal, “Hasta Adam”, *Hürriyet*, no: 24, 23 Şaban 1285-7 Kanun-ı Evvel 1868.
- Namık Kemal, “Sadaret”, *Hürriyet*, no: 36, 17 Zilka’de 1285-1 Mart 1869.
- [Namık] Kemal, “Maarif”, *İbret*, no: 16, 28 Rebi’ülâhir 1289-22 Haziran 1288.
- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Sebeb-i Kaht-ı Rical”, *İbret*, no: 38, 22 Şaban 1289-12 Teşrin-i Evvel 1288.
- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Efkâr-ı Umumiye”, *İbret*, no: 40, 26 Şaban 1289-16 Teşrin-i Evvel 1288.
- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Terakki”, *İbret*, no: 45, 3 Ramazan 1289-23 Teşrin-i Evvel 1288.
- Namık Kemal, “Tanzimat”, *İbret*, no: 46, 4 Ramazan 1289-24 Teşrin-i Evvel 1288.
- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Vilâyât”, *İbret*, no: 47, 5 Ramazan 1289-25 Teşrin-i Evvel 1288.
- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Islahat-ı Dâhiliye”, *İbret*, no: 48, 6 Ramazan 1289-26 Teşrin-i Evvel 1288.

- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Rumeli Demiryolunun Akdeniz’le Olan Münasebatına Dair Bazı Mütalaat”, *İbret*, no: 49, 8 Ramazan 1289-28 Teşrin-i Evvel 1288.
- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Tanzifât ve Tezyinât”, *İbret*, no: 50, 10 Ramazan 1289-30 Teşrin-i Evvel 1288.
- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Ziraatimiz”, *İbret*, no: 61, 25 Ramazan 1289-14 Teşrin-i Sâni 1288.
- Namık Kemal, (B[aş] M[uharrir] imzasıyla), “Medeniyet”, *İbret*, no: 84, 2 Zilka’de 1289-20 Kanun-ı Evvel 1288.
- Namık Kemal, “Moda ve Tegayür”, *İbret*, no: 95, 17 Zilka’de 1289-4 Ocak 1872.
- N[amık] K[emal], “Meclis-i Umumi”, *İttihad*, no: 76, 12 Teşrin-i Evvel 1292-6 Şevval 1293.
- N[amık] K[emal], “Meclis-i Umumi”, *İttihad*, no: 77, 13 Teşrin-i Evvel 1292-7 Şevval 1293.
- Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, cild 1, İstanbul, 1326.
- Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, cild 2, İstanbul, 1327.
- Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, Mücahit Demirel (haz.), (2. baskı), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, *Terakki ve İttihad Cemiyeti Dâhiliye Şubesi Yazışmaları (1906-1907): Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım’ın Kopya Defteri-1*, Kudret Emiroğlu ve Çiğdem Önal Emiroğlu (haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, (hazırlanıyor).
- Prens Sabahaddin, *Bütün Eserleri: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, Mehmet Ö. Alkan (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Resneli Niyazi, *Balkanlarda Bir Gerillacı: Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey’in Anıları*, İhsan Ilgar (haz.), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.
- Son Vakarıvîs Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909), Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Süleyman Nazif, *Namık Kemal*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1340/1922.
- Şahabettin, “Din”, *Volkan*, no: 27, 14 Kanun-i Sani 1324.
- Şinasi, “Mukaddime”, *Tercüman-ı Ahvâl*, no: 1, 6 Rebi’ülâhîr-9 Teşrin-i Evvel 1277.
- Şinasi, “Mukaddime”, *Tasvir-i Efkâr*, no: 1, 30 Zilhicce-15 Haziran 1278.
- Şinasi, *Müntahabât-ı Eş’âr*, Süheyl Beken (haz.), Dün-Bugün Yayınevi, Ankara, 1960.

Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.

Yakup Kadri, “Bir Cenaze Alayı”, *Milliyet*, 28 Şubat 1930.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Rauf Mutluay (yay. haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Araştırma ve İncelemeler

Abou-El-Haj, Rifa’at Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Suny Press, Albany, 1991.

Abou-El-Haj, Rifa’at Ali, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.

Abou-El-Haj, Rifa’at Ali, “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, no: 94, 1974, s. 438-447.

Abu-Manneh, Butrus, “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya and the Khalidiyya in İstanbul in the Early Nineteenth Century”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* içinde, The Isis Press, İstanbul, 2001, s. 41-57.

Abu-Manneh, Butrus, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* içinde, The Isis Press, İstanbul, 2001, s. 73-97.

Abu-Manneh, Butrus, “The Roots of the Ascendancy of Âli and Fuad Paşas at the Porte (1855-1871)”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* içinde, The Isis Press, İstanbul, 2001, s. 115-124.

Abu-Manneh, Butrus, “The Porte and the Sunni-Ortodox Trend in the Later Tanzimat Period”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* içinde, The Isis Press, İstanbul, 2001, s. 125-140.

Abu-Manneh, Butrus, “The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa”, *Studies On Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* içinde, The Isis Press, İstanbul, 2001, s. 161-180.

Adadağ, Özgür, “Jön Türklerde Devrim Algısı: ‘Barışçıl Devrim’”, *Toplumsal Tarih*, no: 180, Aralık 2008, s. 48-53.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, (3. baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

- Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli, (4. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Aksan, Virginia H., *Osmanlı Harpleri 1700-1870: Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (3. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, (3. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Alkan, Ahmet Turan, *Sıra Dışı Bir Jön Türk: Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2010.
- Alkan, Mehmet Ö., "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde, Kemal H. Karpat (der.), çev. Sönmez Taner, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 73-242.
- Artan, Tülay, "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, no: 4, Nisan 1993, s. 53-93.
- Ateş, Sabri, *Tunalı Hilmi Bey: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Sıyü Arayan Adam*, (22. baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa: Makedonya'dan Ortaasya'ya, c. 1: 1860-1908*, (10. baskı), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa: Makedonya'dan Ortaasya'ya, c. 2: 1908-1914*, (12. baskı), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Aydın, Suavi, "İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, Mehmet Ö. Alkan (der.), (6. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 117-128.
- Aydın, Suavi ve Türkoğlu, Ömer, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* içinde, Ferdan Ergut (der.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 260-285.
- Bardakçı, Murat, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrükesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar*, (2. baskı), Everest Yayınları, İstanbul, 2009.

- Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, no: 6, 1975, s. 3-28.
- Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, New York, 1994.
- Barkey, Karen, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (7. baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Budak, Ali, *Münif Paşa: Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Çadırcı, Musa, "Namık Kemal", *İttihat Terakki ve Jön Türkler içinde*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 103-111.
- Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Çavdar, Tevfik, "Sunuş", *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948) içinde*, Cenk Reyhan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 11-14.
- Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Darling, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1650*, Brill, Leiden, 1996.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, (2. baskı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- Doğan, Atila, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Dursun, Mutlu, "Pozitivist Milliyetçilik ve Ahmed Rıza Bey", *Dipnot*, no: 3, Ekim Kasım Aralık 2010, s. 81-110.
- Durukan, Kaan, "Türk Liberalizminin Kökenleri: Prens Sabahaddin ve İlm-i İchtima", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi içinde*, Mehmet Ö. Alkan (der.), (6. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 143-155.
- Dündar, Fuat, *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, Transaction Publishers, New Jersey, 2010
- Ebüzziya, Ziyad, *Şinasi*, Hüseyin Çelik (haz.), (2. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ebüzziya, Ziya, "Ahmed Rıza Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde*, c. 2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988, s. 124-127.

- Emil, Birol, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Emiroğlu, Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı (Temmuz-Ağustos 1908)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.
- Enginün, İnci, "Osmanlıcadan Modern Türkçeye Türk Edebiyatı ve Öz Kimlik", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde, Kemal H. Karpat (der.), çev. Sönmez Taner, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 331-358.
- Eroğul, Cem, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (der.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 85-139.
- Eyicil, Ahmet, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey: 1872-1926*, Gün Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Faroqhi, Suraiya, "Politics and Socio-Economic Change in the Ottoman Empire of the Later Sixteenth Century", *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* içinde, Metin Kunt ve Christine Woodhead (der.), Longman, New York, 1995, s. 91-113.
- Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim: 1590-1699", çev. Ayşe Berktaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. 2: 1600-1914* içinde, Halil İnalçık ve Donald Quataert (der.), (2. baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 543-757.
- Faroqhi, Suraiya, "Post-Kolonyal Dönem Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar", *Hâkim Paradigmaların Ötesinde: Rifa'at Abou-El-Haj'a Armağan* içinde, Donald Quataert ve Baki Tezcan (der.), çev. Aytek Sever, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 83-104.
- Findıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962.
- Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, New Jersey, 1980.
- Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Findley, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Findley, Carter Vaughn, "Siyasi Kültür ve Büyük Haneler", *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu* içinde, Suraiya Faroqhi (der.), çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 89-107.

- Findley, Carter V., "Tanzimat", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye* içinde, Reşat Kasaba (der.), çev. Zuhul Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 37-69.
- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, New Jersey, 1986.
- Fortna, Benjamin C., "II. Abdülhamid'in Saltanatı", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye* içinde, Reşat Kasaba (der.), çev. Zuhul Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 71-97.
- Georgeon, François, *Abdulhamid II: Le sultan calife (1876-1909)*, Fayard, Paris, 2003.
- Georgeon, François, *Yusuf Akçura: Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (4. baskı), İstanbul, 2005.
- Gerber, Haim, "Osmanlı Sivil Toplumu ve Modern Türk Demokrasisi", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde, Kemal H. Karpat (der.), çev. Sönmez Taner, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 243-260.
- Goffman, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Göçmen, Muammer, *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri (1889-1902)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gürpınar, Doğan, *Ulusalcılık: İdeolojik Önderlik ve Takipçileri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Hacısalihioğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- Hami, Osman, "Ahmed Rıza Bey'in Kısa Biyografisi", *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası* içinde, çev. Ziyad Ebüzziya, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1982, s.14-16.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük': 1889-1902*, İletişim Yayınları, 1986.

- Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks (1902-1908)*, Oxford University Press, New York, 2001.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006.
- Hanioğlu, Şükrü, "Turkish Nationalism and the Young Turks: 1889-1908", *Social Constructions of Nationalism in the Middle East* içinde, Fatma Müge Göçek (der.), State University of New York Press, Albany, 2002, s. 85-97.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "İttihatçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 249-258.
- Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü (1826-1856)*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Hocaoğlu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri: 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Issi, Murat, "Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)", (Yayımlanmamış Sempozyum Metni), *International Committee for Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO-20)*, Retimno, Yunanistan, Haziran 2012.
- İnalçık, Halil ve Quataert, Donald, "Genel Giriş", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. 2: 1600-1914* içinde, Halil İnalçık ve Donald Quataert (der.), (2. baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 537-542.
- İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi. Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* içinde, (2. baskı), Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s. 343-359.
- İpşirli, Mehmet, "Mahreç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, s. 387-388.
- Kafadar, Cemal, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels without a Cause?", *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz* içinde, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (der.), The University of Wisconsin Press, Madison, 2007, s. 113-134.
- Kansu, Aykut, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, Mehmet Ö. Alkan (der.), (6. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 156-165.
- Kaplan, Mehmet *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948.

- Kara, İsmail, *İslamcılarının Siyasal Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, (2. baskı), Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.
- Karagöz-Kızılca, Gül, “‘Bu Mülke Gazeteler Fena Hizmet Etmedi’: Mali Kriz Günlerinde *İbret* Gözünden Babıâli, Osmanlı Halkı ve Avrupa Emperyalizmi”, *Kebikeç: İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, no: 33, 2012, s. 339-352.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi V. Cilt: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, (9. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Karpat, Kemal H., *İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, (3. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- Karpat, Kemal H., *Elitler ve Din: Osmanlı'dan Günümüze*, (3. baskı), çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Karpat, Kemal H., “Osmanlı Devleti'nin Dönüşümü: 1789-1908”, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma* içinde, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 7-69.
- Karpat, Kemal H., “1877 Osmanlı Parlamentosu ve Sosyal Açından Önemi”, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma* içinde, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 371-391.
- Karpat, Kemal H., “Ondokuzuncu Yüzyılda İstanbul'da Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Değişim”, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 459-519.
- Karpat, Kemal H., “Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde, Kemal H. Karpat (der.), çev. Sönmez Taner, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 19-50.
- Kaya, Gökhan, *Osmanlı Demokrat Fırkası: II. Meşrutiyet Döneminin Demokratları (Fırka-i İbad)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Khoury, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Mısır 1540-1834*, çev. Ülkü Tansel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

- Kocabaşoğlu, Uygur, “Hürriyet’in Basması Kadar Basını da Ünlüdür...”, 100. Yılında Jön Türk Devrimi içinde, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (der.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 163-209.
- Koloğlu, Orhan, “II. Meşrutiyet’teki Bozgunu Hazırlayan Dönem”, II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek içinde, Ferdan Ergut (der.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 215-233.
- Kunt, I. Metin, *The Sultan’s Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, Columbia University Press, New York, 1983.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Ali Suavi: Sarıklı İhtilalci*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal: Devrin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 2, kısım: 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Çelçüt Matbaası, İstanbul, 1959.
- Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler: 1830-1980*, c. 1, (3. baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler: 1830-1980*, c. 2, (3. baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Küçükömer, İdris, *Batılaşma&Düzenin Yabancılaşması*, (3. baskı), Profil Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, (10. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Mantran, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş ve Yükseliş Yılları*, çev. Server Tanilli, (8. baskı), Alkım Yayınları, İstanbul, 2007.
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, New York, 2000.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, (9. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Mardin, Şerif, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde, (18. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 35-78.
- Mardin, Şerif, “Âli Paşa ve Hürriyet”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde, (18. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 267-272.

- Mardin, Şerif, “Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde, (18. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 273-284.
- Mardin, Şerif, “19. Yüzyılda Osmanlı’da Kamusal Kimlik İnşası Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* içinde, çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolcay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 7-24.
- Mardin, Şerif, “Jön Türklerin Yabancılaşması: ‘Devrimci Şuur’a Dair Kısmi Bir Açıklama Çabası”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* içinde, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* içinde, çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolcay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25-41.
- Mermutlu, Bedri, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.
- Murphey, Rhoads, “Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century”, *Poetics Today*, c. 14, no: 2, *Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Medieval and Early Modern Periods*, Yaz 1993, s. 419-443.
- Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Okay, M. Orhan, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1969.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (3. baskı), Cedit Neşriyat, Ankara, 2010.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (15. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul, 1960.
- Önen, Nizam ve Reyhan, Cenk, *Mülkten Öteye: Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, (4. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.
- Özalp, Ömer Hakan, *Mehmed Ubeydullah Efendi: Ulemadan Bir Jöntürk*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.
- Özden, Barış Alp, “Ahmet Rıza”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c. 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde, Mehmet Ö. Alkan (der.), (6. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 120-123.
- Özel, Sabahattin ve Hacıbrahimoğlu, Işık Çakan, *Osmanlı’dan Milli Mücadele’ye Sepilmiş Mülakatlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

- Özel, Oktay, “Bir Eleştirel Değerlendirme: Modern Osmanlı Tarih yazımında ‘Klasik Dönem’”, *Dün Sancısı: Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik* içinde, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 91-116.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Özlem, Doğan, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c. 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde, Uygur Kocabaşoğlu (der.), (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 452-464.
- Parlatır, İsmail, *Şinasi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York, 1993.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974
- Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, University of California Press, Londra, 2003.
- Piterberg, Gabriel, “Abaza Mehmet Paşa’nın Ayaklanması: On Yedinci Yüzyılda Tarihçilik ve Osmanlı Devleti”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma* içinde, Jane Hathaway (der.), çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25-42.
- Polat, Nazım H., *Dr. Şerafettin Mağmumi: Bir Jöntürk’ün Serüveni -Hayatı ve Eserleri-*, Büke Yayınları, İstanbul, 2002.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, (7. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Quataert, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914”, çev. Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. 2: 1600-1914* içinde, Halil İncalcık ve Donald Quataert (der.), (2. baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 885-1051.
- Ramsaur, Edmondson, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, New Jersey, 1957.
- Reyhan, Cenk, *Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.
- Riedler, Florian, *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire: Conspiracies and Political Cultures*, Routledge, New York, 2011.
- Salzmann, Ariel, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden, 2004.
- Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim’in Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. 2: *Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*, çev. Mehmet Harmancı, (3. baskı), E Yayınları, İstanbul, 2010.
- Singer, Amy, *Kadılar, Kullar ve Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 1: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, Mehmet Ö. Alkan (der.), (6. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 88-116.
- Sönmez, Erdem, "Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi", *Praksis*, no: 23, 2010, s. 39-62.
- Sümer, Çağdaş, "Ottoman Regime Strategies and non-Turkish Muslim Responses", (Yayımlanmamış Sempozyum Metni), *Middle East Studies Association (MESA-45)*, Washington DC, ABD, Aralık 2011.
- Şeker, Şemsettin, *Sadık Bir Muhaliif: Yeni Osmanlılar'dan Menâpirzade Nuri Bey*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.
- Şimşek, Gülsüm, *Bir Muhalefet Lideri Ahmet Rıza Bey (1858-1930)*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (8. baskı), Abdullah Uçman (yay. haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, Cumhuriyetin *Harcı*, c. 1: *Köktenci Modernitenin Doğuşu*, (3. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- Tezcan, Baki, "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography", *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (der.), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 167-198.
- Tezcan, Baki, "Bilim Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Bilimi Üzerine Düşünceler", *Hâkim Paradigmaların Ötesinde: Rifa'at Abou-El-Ha'ja Armağanı* içinde, Donald Quataert ve Baki Tezcan (der.), çev. Aytek Sever, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 169-194.

- Tezcan, Baki, "Dispelling the Darkness: The Politics of 'Race' in the Early Seventeenth-Century Ottoman Empire in the Light of the Life and Work of Mullah Ali", *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz* içinde, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (der.), The University of Wisconsin Press, Madison, 2007, s. 73-95.
- Tezcan, Baki, "Genç' Osman Neden Tahttan İndirildi? Osmanlı Tarih yazımında Bir Yolculuk", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma* içinde, Jane Hathaway (der.), çev. Deniz Berktaş, Alkım Yayınları, İstanbul, 2007, s. 43-78.
- Tilly, Charles, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. 2: Mütareke Dönemi (1918-1922)*, (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. 3: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, (4. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1836-1938): Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, c. 1, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, c. 2, (2. baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Turan, Ömer, "Oryantalizm, Sömürgecilik Eleştirisi ve Ahmed Rıza: Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası'nı Yeniden Okumak", *Toplum ve Bilim*, no: 115, 2009, s. 6-45.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi III. c. I, kısım: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, (7. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (9. baskı), Ülken Yayınları, İstanbul, 2010.
- Üstel, Füsun, *Türk Ocakları: İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği (1912-1931)*, (2. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

- Viroli, Maurizio, *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford University Press, New York, 1995.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Yaycıoğlu, Ali, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis, and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)*, (yayımlanmamış doktora tezi), Harvard University, 2008.
- Yeşil, Fatih, *Ebubekir Râtib Efendi: Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*, (3. baskı), I. B. Tauris, Londra, 1993.
- Zürcher, Erik Jan, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, c. 2: *Kemalizm* içinde, Ahmet İnsel (der.), (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 44-55.

- I. Meşrutiyet 58, 105, 106
II. Meşrutiyet 3, 5, 30, 62, 77, 96,
113, 119, 123, 126, 145, 147,
149, 152, 153
31 Mart Vakası 3, 95, 125, 126
93 Harbi 52, 57, 68
1877 Meclisi 70
- Abdullah Cevdet 60, 66, 86, 88,
150
Abdülaziz, I. 34-36, 49, 53, 56, 60,
105
Abdülhamid, II. 2, 3, 49-52, 55-60,
68-72, 75, 77, 78, 80-88, 94,
99, 100, 104, 109, 112, 113,
116, 120, 122-25, 128, 133,
135-38, 150, 154
Abou-El-Haj, Nadia 9-13, 15-17,
23-25, 146, 149, 156
Abu-Manneh, Butrus 6, 27, 32, 33,
34
Adalet Partisi 92
Adalet ve Kalkınma Partisi 92
Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 90, 91,
96
ahlak-ı siyasiyye 45
Ahmad, Feroz 11, 27
Ahmed, I. 18, 19
Ahmed, III. 24
Ahmed Celeleddin Paşa 78, 83, 86
Ahmed Rıza 1-7, 35, 39, 43, 56, 60-
63, 66, 67, 69, 70-107, 109-
42, 148, 150, 157
Ahmed Samim 126
Ahmet Cevdet Paşa 50, 51
Ahmet Efendi (Şeyh) 59
Ahrar Fırkası 92
Akçura, Yusuf 90, 100, 150
Alemdar Mustafa Paşa 26
Ali Kemal 67-69, 75, 78, 100, 142
Âli Paşa 34, 47, 49, 153
Ali Rıza Bey 61
Ali Suavi 59, 63, 66, 72, 83, 148,
153
Alkan, Mehmet Ö. 4, 31, 47, 50,
145, 147, 148, 151, 154, 156
Aristidi Efendi 73
Ayan Meclisi 101, 128
Ayastefanos Antlaşması 126
Aydemir, Şevket Süreyya 4, 61, 125
Aydınlanma 14, 38, 39, 158
Ayine-i Devlet 34
- Bâb-ı Âli 14, 28, 32, 34, 35, 47, 48,
56-58, 60, 135, 136
Bacon, Francis 112
Bağdat Seferi 21
Baticılık 39, 69, 155

- Bayezit, I. 52, 53
 Bedirhan, Mikdad Mithad 115
 Berkes, Niyazi 56, 57
 Berlin Antlaşması 96
 Beşir Fuad 66, 67, 69, 154
 Beylerbeyi Rüşdiyesi 61
 Bichat, Xavier 112
 Birgen, Muhittin 97, 121
 Birinci Dünya Savaşı 4, 101, 126, 127
 Bostancıbaşı 18
 Bursa Maarif Müdürlüğü 2, 62
- Cavit Bey 131
 Comte, Auguste 66, 69, 98, 112, 149
 Condorcet, Marquis de 112, 122
- Çürüksulu Ahmed Bey 76
- Damat Mahmud Paşa 88, 97
 Damat Ferid Paşa 130
 Davison, Roderic 34
 Defterdar Kapısı 15
 Demokrat Parti 92
 Descartes, René 112
 Devlet-i Aliyye 50, 51, 118
 Diderot, Denis 112
 Doktor Nazım 4, 5, 73, 76, 86, 94, 121-23, 149
 Dostoyevski, Fyodor 63
 Duru, Kazım Nami 67, 120
- Ebu'l-ahrar 3, 124
 Ebüzziya Tevfik 56, 63, 142
 ekberiyet ilkesi 19
 Enver Paşa 4, 25, 61, 120, 123-25, 127, 128, 147, 152
 Ermeni tehciri 101
- Esad Efendi (Şeyhülislam) 20
 Evkaf-ı Hümayun Nezareti 28
- Ferid Bey 100
 Findley, Carter 15
 Fleischer, Cornell 14
 Fortna, Benjamin 78
 Fransız Devrimi 2, 62
 Fransız pozitivistleri 69
 Fua, Albert 73
 Fuad Paşa 34, 35, 47-49, 66, 67, 69, 146, 154
- Galatasaray Sultanisi (Mekteb-i Sultani) 2, 61, 98
 Ganem, Halil 70, 73, 76, 79, 80, 82, 94, 133, 135, 136, 142, 143
 Georgeon, François 33, 90
 Gerber, Haim 14
 Girit İsyanı 77, 99
 Gogol, N. V. 63
 Göçek, Fatma Müge 15, 32, 114, 151
 Gökalp, Ziya 5
 Grignon Ziraat Okulu 2, 61
 Gülhane Hatt-ı Hümayunu 32, 137
- Hacısalihoğlu, Mehmet 57, 88
 Hafız Ahmet Paşa 22
 Harbiye Nazırı 130
 Hanioglu, Şükrü 4, 7, 50, 60, 66, 89, 114
 Haremağaları 18
 Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Nezareti 28
 Hasan Fehmi Bey 126
 Hayrullah Efendi (Şeyhülislam) 58
 Heyet-i Temsiliye 130, 131
 Hugo, Victor 69

Hume, David 112
hürriyet 44, 48, 66, 67, 70, 74, 77,
80, 85, 103, 105, 113, 120,
122, 134, 136, 137
Hürriyet ve İtilaf 92, 97, 129
Hüseyn Avni Paşa 56
Hüsrev Paşa (Sadrazam) 21, 22

İbrahim, I. 21, 22
İslamcılık 116, 117
İsmail Kemal 34, 35, 59, 85, 88, 93-
97, 102, 103, 143
İstirdat 114
İttifak-ı Hamiyet 6
ittihad-ı anasır 70, 127
İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 3, 72
İttihat ve Terakki 2-6, 66, 67, 69,
72-74, 77, 90-92, 95-98, 104,
116, 120, 122, 123, 125-28,
142, 143, 147, 150, 157

Jön Türk hareketi 58, 76, 78, 88, 99,
103, 107, 112, 113, 118-20
Jön Türk Kongresi vii, 3, 86, 88, 89,
91, 96, 97, 102, 106, 107, 112,
114, 118, 123
Jön Türk kuşağı 132
Jön Türkler 2, 5, 51, 57, 59, 69, 70,
73, 78, 81, 88-91, 116, 123,
132, 147, 148, 150, 152, 153,
155

Kabakçı (Mustafa) İsyanı 61
Kafadar, Cemal 16
Kamil Paşa (Sadrazam) 59
Kant, Immanuel 112
kanun-ı kadim 39, 40
kanun-ı Osmanî 39, 40
Kaplan, Mehmet 50, 52

Kara Mustafa Paşa (Sadrazam) 23
Karabekir, Kazım 5, 72, 98, 120
Kâtip Çelebi 40
Köprülü ailesi 22
Köprülü Mehmed Paşa 23
Küçükömer, İdris 91, 92
Kürdistan 114, 115, 151

Laffitte, Pierre 69
La Jeune Turquie 70
Lehistan 20, 21
Leibnitz, Gottfried Wilhelm 112
Lozan Antlaşması 4, 131
Lütfullah (Prens) 88, 93

Maarif Nezareti 62
Mahmud, II. 6, 12, 25-29, 31-34,
37, 45, 46, 49-51, 53, 138
Mahmud Nedim Paşa 32, 34, 51,
60, 83, 146
Mağmumi, Şerafettin 75, 76, 121,
155
Mahrec-i Aklam 61
Mardin, Şerif 2, 6, 42, 47, 60, 92
Meclis-i Ayan 3, 126
Meclis-i Mebusan 3, 54, 62, 68, 75,
85, 124, 142, 143
Meclis-i Milli 126
Meclis-i Şura-yı Ümmet 3, 59, 106,
114, 115, 118, 119, 140
Mecmua-i Fünun 63
Mehmed Bey 64, 83
Mehmed Ubeydullah Efendi 59,
154
Mehmet, III. 18
Mehmet, V. 126
Mehmet (Şehzade) 20
Mekteb-i Mülkiye 75
Mermutlu, Bedri 36

- meşrutiyetçi cephe 12, 21, 22-27, 31-33, 35, 39-41, 52, 53, 56, 133, 137-39
- meşrutiyetçiler 12, 17-20, 24, 33, 35, 39, 41, 50, 52-55, 66, 68
- Meşveret* 1, 3, 60, 70, 73-78, 80, 81, 85, 86, 99, 100, 103-05, 107, 109, 114, 115, 118, 121, 133-44
- Milliyetçi Hareket Partisi 92
- Mithad Paşa 54, 56, 59, 68, 72, 73, 83, 88, 95
- Mizan* 75, 78, 81
- Mizancı Murat 76
- Mondros Antlaşması 129, 131, 150
- Montesquieu, Charles-Louis de Seconda 112
- Murat, III. 17, 18, 39
- Murat, IV. 19, 21, 22, 52
- Münif Paşa 42, 63, 66, 148
- Mustafa, I. 14, 18-20, 23, 24, 26, 27, 32, 36-38, 40, 45-47, 64, 129, 130, 135, 137, 150
- Mustafa Kemal 129, 130
- Mustafa Reşid Paşa 32, 36-38, 45-47, 64, 135
- Mutlakıyetçiler 12, 17, 18, 20, 24, 33, 49, 52, 55, 68
- Mutlakıyetçi parti 21
- Muvazene 114
- Naciye Sultan 124
- Namık Kemal 4, 6, 34-36, 43-54, 59, 61-70, 72, 73, 98, 105, 106, 132, 133, 137, 139, 144, 145, 148, 151, 153
- Nazım Paşa 126
- Neumann, Christoph 50
- Newton, Isaac 64, 112
- Nizam-ı Cedid 25, 152
- Okay, Orhan 66, 67, 69
- Ortaylı, İlber 2, 14
- Osman, II. 19-22, 40, 52
- Osmanlı birliği 98, 113, 118
- Osmanlıcılık 5, 30, 31, 68, 100, 116, 156
- Osmanlı devlet aygıtı 19, 25
- Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti 95, 102
- Osmanlı İmparatorluğu 2, 5, 6, 9, 10-14, 17, 18, 20, 22, 23, 25-29, 34, 49, 50, 56, 61, 68-70, 76, 77, 93, 100, 107, 113, 127, 148, 149, 151-53, 155-57
- Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 131
- Osmanlı siyasal düzeni 32
- Osmanlı sultanları 18, 23
- Osmanlı tebaası 29
- Paris 2, 4, 33, 62, 63, 66, 69-73, 75, 76, 78, 79, 88-91, 93, 94, 119, 121-24, 130, 131, 139, 142, 150
- Peirce, Leslie 19
- Piterberg, Gabriel 13, 20
- Platon 64
- Prens Sabahaddin 46, 47, 67, 71, 85, 88-97, 102, 107, 108, 130, 145, 148, 151, 155
- Quataert, Donald 13, 22, 23, 28, 149, 151, 155, 156
- Resneli Niyazi 58, 67, 76, 84, 145
- Rıza Paşa 57
- Rum Patrikhanesi 127
- Rüştü Paşa 56

Safaviler 22
saltanat makamı 13, 19, 32, 125
Salzmann, Ariel 26
Sancak 114
Selim, III. 9, 12, 24, 25, 40, 61, 155
Sened-i İttifak 26, 34, 151
Sükuti, İshak 76, 86, 87, 95
Süleyman, II. 23

Şakir, Bahaeddin 86, 117, 119, 121-23, 145
Şerif Bey 76
şer'i hukuk 13
Sevr Andlaşması 131
Şinasi 6, 32, 35-39, 41-43, 45, 46, 48, 49, 53, 54, 63-66, 69, 70, 74, 98, 105, 106, 132, 133, 138, 139, 145, 148, 154, 155
siyasal elit 13
Sıbyan mektebi 61
Süleyman Paşa 56

Talat Paşa 97, 117, 122, 123, 127, 131, 147, 148
Tanpınar, A. Hamdi 38, 51, 63, 64, 66, 156
Tanzimat bürokratları 34
Tanzimat Fermanı 33, 34, 37, 38, 45, 48, 137
Tarih-i Cevdet 50, 154
Tasvir-i Efkâr 42, 63, 145
Tercüman-ı Ahvâl 41, 42, 63, 145
Tercüme Odası 2, 5, 61
Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti 90, 91, 96
Tunaya, T. Zafer 4, 48, 66, 72, 78, 89, 90, 91, 101, 123, 125-27, 129, 130, 131, 157

Turan, Hüseyinzâde Ali 84
Tûğî Tarihi 40
Türkçülük 101, 102, 114-17
Türk Derneği 101
Türk milliyetçiliği 89, 90, 98, 101
Türk Ocağı 101
Türk Yurdu 101

Uhuvvet-i İslamiye 116, 124
Üç Tarz-ı Siyaset 100
Ülken, Hilmi Ziya 38

Vahdet-i Milliye 129, 130
Vahdettin (Mehmet VI.) 4, 128
Vaka-i Hayriyye 50
Vatan yahut Silistre 66
Viroli, Maurizio 113
Viyana seferi 23
Volkan 125, 140, 145
Voltaire 45

Yahya Kemal 85, 94, 97, 98, 100, 132, 146
Yakup Çelebi 52, 53
Yeniçeri Ocağı 16, 27-29, 49, 50, 51
Yeni Osmanlılar 2, 4-6, 35, 36, 43, 47, 48, 56, 59-61, 63-66, 82-84, 88, 142, 156
Yeni Osmanlılar Cemiyeti 36, 82
Yıldız (Sarayı) 5, 15, 25-28, 57, 58, 71, 72, 75, 78, 79, 81, 82, 85, 87, 88, 99, 109, 150, 158

Ziraat Nezareti 62
Zola, Émile 69
Zürcher, Erik Jan 11, 69

On dokuzuncu yüzyılın meşrutiyetçi hareketlerinin önde gelen isimleri arasında diğerlerinden belirgin şekilde ayrılan bir isim vardır: Namık Kemal'den 18 yaş küçük, Enver Paşa'dan 23 yaş büyük olan bu isim, Yeni Osmanlılar ile ittilahatçılar arasındaki Jön Türk kuşağının en önemli mensuplarından biri olan Ahmed Rıza'dır.

Yeni Osmanlıların siyasal tasarılarının sonraki kuşaktaki taşıyıcısı olan Jön Türk hareketinin birçok bakımdan başideoloğu olması ve mutlakiyetçi II. Abdülhamid idaresine karşı verdiği uzun soluklu mücadele, yaşamı boyunca adıyla birlikte anılacak büyük bir saygınlık ve ünü de beraberinde getirmiştir. I. Jön Türk Kongresi'nde iki ana gruptan birinin lideri pozisyonundadır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra ise yapılan törenlerde "hürriyetçilerin babası" olarak karşılanır. Hayatının belirli dönemlerinde görüş ayrılıkları nedeniyle geri çekilen ya da yer yer siyaseten etkisiz bırakılan Ahmed Rıza'nın yaşamı meşrutiyet hareketinin erken ve geç dönemlerinden izler taşıması açısından da önemlidir.

Erdem Sönmez'in elinizdeki çalışması, son yıllarda farklı bakış açılarından kaynaklanan eleştirilere de maruz bırakılan Ahmed Rıza'yı hayatı ve düşüncelerinden yola çıkarak ele alırken, çoğu tek yönlü olan bu eleştirilere yönelik farklı bir tarihsel bağlam ve bakış açısı öneriyor.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

www.tarihvakfi.org.tr

ISBN: 978-975-333-286-6

